

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ДОНБАСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
ГОРЛІВСЬКИЙ ІНСТИТУТ ІНОЗЕМНИХ МОВ

ГРАНІ ІСТОРІЇ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Артемівськ
2015

УДК 94 (477)
ББК Т 63. 3(4 Укр) Т 63.3 (О)
Г 77

Редакційна колегія:

Головний редактор: **В.М. Докашенко**, докт. іст. наук, професор
Відповідальний секретар: **В.В. Концур**, канд. іст. наук, доц.

Члени редколегії:

І.М.Грідіна, докт. іст. наук, професор
П.В. Добров, докт. іст. наук, професор
Г.П. Докашенко, докт. іст. наук, професор
О.В. Стяжкіна, докт. іст. наук, професор
Н.Р. Темірова, докт. іст. наук, професор
І.Я. Тодоров, докт. іст. наук, професор

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
КВ №16793-5365Р від 01.06.2010 р.

*Рекомендовано до друку вченою радою
Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «ДДПУ»
Протокол № 2 від 24.09.2015 р.*

**ВАК України включено до переліку наукових фахових видань, в яких
можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття
наукових ступенів доктора і кандидата наук в історичній галузі наук
(постанова Президії ВАК України від 22.12.2010 р. № 1-05/8).**

Грані історії : зб. наук. пр. – Артемівськ : Вид-во
Г 77 ГПМ ДВНЗ «ДДПУ», 2015. – Вип. 8. – 216 с.

У збірнику наукових праць розглядаються різноманітні актуальні питання вітчизняної та всесвітньої історії, що стосуються соціально-економічного, політичного та культурного життя суспільства, а також проблеми з міжнародних відносин. Вперше у випуску подано нову рубрику з питань історичного джерелознавства, зокрема дискусійна проблема щодо розгляду літературних творів як історичного джерела.

Для науковців, викладачів, студентів.

УДК 94 (477)
ББК Т 63. 3(4 Укр) Т 63.3 (О)

© Вид-во ГПМ ДВНЗ «ДДПУ», 2015

ПРОБЛЕМИ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ

УДК 331.451
ББК 51.24 (4Укр-4Дон)

А. В. Гедьо , О.С. Євсєєнко

СТАН МЕДИЧНОГО ОБСЛУГОВУВАННЯ ПРОМИСЛОВОГО РОБІТНИЦТВА НА ТЕРИТОРІЇ СУЧАСНОЇ ГОРЛІВКИ В КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті розглянуто стан медичного обслуговування промислового робітництва на території сучасної Горлівки в кінці ХІХ – на початку ХХ ст., проаналізовано хід реалізації реформ медичної галузі на промислових підприємствах нашого регіону в окреслений період.

У незалежній Україні останніх років триває пошук оптимальної моделі соціально-економічного розвитку, але все більш очевидним стає те, що її створення неможливе без звернення до минулого і це, вочевидь, потребує всебічного, глибокого та неупередженого вивчення фактів і процесів, що дозволить осмислити вітчизняний досвід минулого.

Сьогодні в історичній науці зростає увага до регіональних досліджень, і однією з її складових є вивчення соціально-економічних проблем. До них можна віднести і розвиток медичного обслуговування промислового робітництва в провінційних населених пунктах українських губерній Російської імперії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Проблема, що вивчається, так і не стала об'єктом глибокого вивчення як у наукових працях радянської історіографії, так і за часів сучасного формування історичної науки. Питання стану медичного обслуговування промислового робітництва на території сучасної Горлівки в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. так і не стали темою окремої наукової розвідки. Цієї проблеми частково торкаються в своїх працях Н. Рубан (Писаренко), С. Ігумнов, І. Павлик, П. Жеребецький, А. Шевченко [1]. Не знайшло свого достатньо повного розгляду це питання і в наших розвідках [2]. Тому метою цієї розвідки є гостра необхідність подолання існуючих стереотипів, правдивого й об'єктивного зображення стану медичного обслуговування промислового робітництва в провінційних населених пунктах без прикрашення і перекозачення.

Практична значущість дослідження полягає в тому, що його результати можуть бути використані при підготовці лекцій та

спеціальних курсів для студентів вищих навчальних закладів, підготовці посібників і підручників з історії України та краєзнавчій роботі.

До середини XIX ст. на території Бахмутського повіту Катеринославської губернії, куди входили населенні пункти, які зараз складають територію сучасної Горлівки – волосні села Залізне, Зайцево, Луганське не існувало якоїсь чіткої системи охорони здоров'я – епідемії, хвороби були частим лихом, перед яким мешканці були безсилі. Для розвитку медицини потрібні були гроші, а їх змогли надати тільки земства, створені в ході Земської реформи 1864 р. Але ж земства були створені тільки в повітових містах, а таким був Бахмут, до складу повіту якого і входили ці землі. Так, витрати на медичну допомогу сільського, волосного і загального управління по Зайцевській та Луганській волостям за 1884 р. відповідно склали 113 і 80 руб. на щеплення населення від віспи [3].

Реформи 60-х рр. XIX ст., не дивлячись на їх певну обмеженість, певним чином сприяли становленню земської медицини. Починають створюватися лікарняні дільниці з радіусом обслуговування хворих приблизно 17 верст, а у великих населених пунктах – і фельдшерські пункти. Серед лікарів та фельдшерів з'являється велика кількість подвижників, які багато часу й уваги приділяли не тільки лікуванню хворих, а й профілактиці, як хвороб, так і епідемії.

Деякий час центр лікарняної дільниці з обслуговування селянського населення на території сучасної Горлівки знаходився в Микитівці. Саме залізницею можна було простіше добиратися в населені пункти, села та хутори, прилеглі до залізничних станцій взимку і під час весняної та осінньої негоди.

Огляд та лікування хворих і травмованих робітників медичним персоналом почав здійснюватися за рахунок коштів власників промислових підприємств згідно з оприлюдненим у 1866 р. «Положением об устройстве лечебниц при рудниках и заводах».

З розвитком промисловості, зростанням кількості населення в робітничих селищах, які виникли навколо рудників та заводів, гостро постало питання організації медичних закладів. Виходячи з відомостей щодо Корсунської копальні, за даними Катеринославського земства за 1884 рік для надання медичної допомоги були облаштовані й утримувалися лікарні на Корсунській копі на 10 ліжок, а при Новій копі – на 6. При лікарнях працювали аптеки для яких було виписано ліків [4]:

Роки	Корсунська копальня	Нова копальня
1882	281 руб. 86 коп.	208 руб. 84 коп.
1883	204 руб. 82 коп.	–
1884 (1/2 р.)	156 руб. 97 коп.	97 руб. 85 коп.

При кожній лікарні працював фельдшер, а лікарі приїжджали з м. Слов'янська не менше 2-х разів на місяць чи в разі крайньої потреби. Зарплата лікаря складала 600 руб. Лікування й утримування в лікарнях було безкоштовним. У випадках епідемії, коли штатних ліжок не вистачало, для хворих облаштовувалися додаткові тимчасові приміщення. Так, у 1883 р., коли на Корсунській копальні був зафіксований епідемічний тиф, для хворих облаштували тимчасовий лазарет на 13 ліжок у будинку, найнятому у купця Трахтерова.

Утримування лікувальних закладів обходилося в 3–3,5 тис. руб. на рік.

Далі в документі наведено статистичні дані – використання обох лікарень складало в 1883 р. 5,3% від осіб, які постійно мешкали на копальнях (1253 осіб), а в першій половині 1884 р. – 2,2%. Лікування за ці півтора роки із загальної кількості 1810 днів, проведених хворими в лікарнях, більше всього припадає на такі захворювання:

- забої та переломи кісток	-	451 день - 24,9%
- тифозна гарячка	-	401 день - 22,1%
- лихоманка, ревматизм, запалення горла-	-	337 днів - 18,7%
- запалення і катар легенів та шлунка	-	266 днів - 14,7%
- на всі інші хвороби	-	355 днів - 19,6%

[5].

У 1891 р. у Горлівці було побудовано нову лікарню із каменю, в якій працював постійний лікар. Вона була розрахована на 8 ліжок. Лікувалися в основному гірники, які були травмовані, інших лікували амбулаторно чи вдома.

У кінці вулиці Лікарняної в 1895 р. було побудовано двоповерхову поліклініку. На першому поверсі було розташовано саме амбулаторію, яка, за словами лікаря С. Клінбгенберга «складалася з великої приймальної кімнати, 2 кабінетів для лікарів, перев'язочної, приміщення для аптеки, матеріальної кімнати» [6]. На другому поверсі була розташована квартира лікаря. У старому одноповерховому приміщенні лікарні, побудованої ще в 1891 році, було 7 палат, розрахованих на 30 ліжок, операційна, велике приміщення для аптеки, комора господарського призначення, перев'язочна, кабінет лікаря, приймальня, ванна кімната та два туалети.

У робітничому селищі важкі санітарні умови були викликані декількома причинами: 1) недостатня кількість якісної питної води (вода була привозною і коштувала 1 коп. за відро); 2) антисанітарні умови в помешканнях – казармах та землянках, в яких проживали робітники, більшість із яких складали селяни з навколишніх сіл, які приходили на копальні заробити грошей після обжинків і полишали роботу навесні. Робітники купували дрібну рогату худобу, яка мешкала разом з ними в житлових приміщеннях; 3) зважаючи на те, що робітничі селища виникали стихійно і на той час не мали ані назв, ані чіткого державного статусу, адміністрація підприємств абсолютно не була зацікавлена в розбудові цих поселень.

Так, робітниче селище, в якому жили робітники Корсунської копії № 1, машинобудівного заводу і залізничної станції Горлівка налічувало в цей час тільки декілька вулиць – Конторську (головна), Десятницьку, Лікарняну, Садову, а далі йшли так звані лінії від 1 до 16. Це була так звана заводська колонія. Зараз на місці Садової і Десятницької відвали породи колишньої шахти «Кочегарка» [7].

Через це в Горлівці часто виникали заразні інфекційні хвороби, особливо лютувала холера. Через епідемію холери в 1892–1893 рр. померло багато горлівчан. Для з'ясування причин епідемії до Горлівки приїхав губернський епідеміологічний загін, на чолі з лікарем І. І. Лященко. «На горлівських рудниках під час зимового вибуху холери, – писалося в одному з донесень цього епідеміологічного загону, – на шахті № I, тобто на шахті «Кочегарка», – двічі знайдені в шахтній воді холерні ембріони, а тим часом ця вода проведена в бані, умивальники; вона є єдиною для господарчих потреб» [8]. Уявіть, у бані та умивальниках використовували брудну шахтну воду. Ніяких очисних споруд не було. Ми вже не говоримо про антисанітарний стан житла шахтарів. Там справа була ще гіршою.

У тому ж 1892 р. у Горлівці для хворих на холеру збудували два бараки – літній і зимовий.

У 1898 р. при шахті № 8 «Альфред» (шахта імені Гасового) збудували також прийомний pokій. Там працював шкільний фельдшер. Він приймав хворих гірників шахти. Однак кількість хворих збільшувалося. Особливо гостро відчувалася нестача приміщення для інфекційних хворих. Тому, у 1899 р. у Горлівці збудували новий будинок на 36 ліжок, в якому розмістилось окреме інфекційне відділення.

«Корпус цей має три входи, – розповідав Ютінгенберг, – і влаштований так, що на випадок необхідності може бути

розподілений на дві зовсім ізольовані частини – це 6 палат в одній і 3 в іншій» [9]. Тоді ж збудували будинок, призначений для кухні і пральні, і дві службових квартири для медичного персоналу [10].

У 1900 р. у Горлівці збудували новий двоповерховий будинок для амбулаторії, тобто поліклініки. Тепер лікар міг приймати хворих в будинку поліклініки. На першому поверсі цього будинку розмістилась власне сама амбулаторія, а на другому поверсі – квартира для лікаря. Цікавий опис цієї першої поліклініки в Горлівці подає нам той же А. В. Шевченко : «Амбулаторія складається із великої приймальної кімнати, 2 кабінетів для лікарів, перев'язочної, приміщення для аптеки і матеріальної кімнати (кладової)» [11]. У старому одноповерховому будинку лікарні звільнили кімнати, які займали аптека, кладова і перев'язочна, їх було пристосовано під палати для хворих. Таким чином, кількість лікарняних ліжок збільшилась на 12 місць.

На 1903 рік медичний персонал Горлівки складався з двох лікарів і семи фельдшерів, однієї акушерки, провізора, аптекарського учня й економки. Робочий день в амбулаторії розпочинався о 8 годині ранку і, як правило, закінчувався о 15–16 дня, в залежності від наявності хворих. Двічі на тиждень лікарі виїздили на шахту в обладнані для них приймальні покої, де вони на місці оглядали хворих шахтарів і робітників машинобудівного заводу.

Поступово шахтарська Горлівка розросталася. Поблизу будувались нові шахти. Тому і на інших копальнях було відкрито лікарні. Так, на Государев-Байрацькому руднику теж існувала лікарня на 20 ліжок, в якій працювали один лікар і три фельдшери.

Існували лікарні і на інших підприємствах міста. У 1895 році поблизу села Государів Байрак були збудовані перші шахти, що належали Анонімому Товариству Государево-Байрацьких кам'яновугільних копалень, рудників і заводів. Було збудовано Государево-Байрацький кам'яновугільний рудник (тепер шахта імені М. І. Калініна), на якому тоді працювало близько 1200 гірників.

На Ртутному руднику Олександр Андрійович Ауербах відкрив лікарню на 34 ліжка й кімнати для амбулаторного прийому хворих. У ній працювали 1 лікар, 3 фельдшери й 1 акушерка. Там же була й аптека, в якій фельдшер готував ліки. Акушеркою працювала Горшкова, дружина завідувача рудником. У перші два роки роботи двічі на тиждень хворих приймав приїжджий лікар, поки не прийняли на постійну роботу лікаря Ромера. Після нього лікарем працював Шарій. На початку зміни робітникам заводу, які обслуговували печі, конденсаційне й відділення розливу ртуті, фельдшер змазував ясна речовиною, яка повинна була попереджувати їхнє отруєння

згубними парами. Але цей захід не був надійним, тому робітників з явними ознаками отруєнь звільняли, щоб не витратити кошти на їх лікування.

Так, у 1901 р. від отруєння парами ртуті було звільнено 287 осіб, у 1902 р. – 339, у 1903 – 416, у 1904 – 624, а кількість травмованих гірників на тисячу працюючих досягла в 1904 р. 430 осіб. Кількість загиблих від отриманих травм складала 27 на 1000 працюючих [12].

У липні 1903 р. на вулиці Десятницькій було відкриту першу в Горлівці вільну аптеку, фактично першу горлівську аптеку Хаїма Зальмана, а в селищі Микитівка – аптеку Свердлова. Тепер кожний житель робітничих селищ, які увійшли пізніше до складу Горлівки, мав можливість отримати рецепт у лікарні й придбати в аптеці необхідні ліки [13].

Загалом, річне медичне обслуговування одного промислового робітника на початку ХХ ст. складало 8 руб. На обід хворим у стаціонарах виділялося 25 коп.

У 1908 р. відбувся Десятий з'їзд лікарів представників земських закладів Катеринославської губернії. На ньому було заслухано доповідь Л. Фіалковського «Порівняльні дані про стан земської та гірничопромислової медицини і характер захворюваності населення Бахмутського повіту». У ньому було наголошено, що найбільш розповсюдженими захворюваннями серед гірників були шлункові захворювання, на другому місці – травмування, на третьому – органи дихання, за ними йшли хвороби шкіри, очей, епідеміологічні та ін. [14].

У 1908 р. в Горлівці було зареєстровано окремі випадки захворювань на холеру, але в 1910 р. розпочалася епідемія. Знову головною причиною називали недоліки у водозабезпеченні населення. Так, журнал «Русское богатство» в № 12 за 1913 рік надрукував звіт лікаря Холкіної, яка досліджувала Горлівку. Вона повідомляла: «На шахте № 5, где особенно свирепствовала холера в 1910 году, ощущалась нехватка питьевой воды, а временами ее не было вовсе. Стон стоял по всему руднику. Нет воды! Нет бани! А зимой воду не доставляли по два-три дня» [15].

У 1913 р. у Катеринославі проводилась Всеросійська гігієнічна виставка, на якій було організовано показ експонатів, фотографій, актів обстеження та предметів гігієни, щоб привернути увагу підприємців та губернської влади до тих фактів і явищ, які призвели до важких наслідків на підприємствах. Головною метою цієї виставки було розповсюдження серед медичних працівників та пересічного населення всього необхідного та корисного, що існувало, й могло б бути використане задля організації як здорового

побуту серед населення робітничих селищ, так і профілактики епідемій і захворювань.

Значний інтерес серед відвідувачів викликали матеріали експонатів, зібрані І. Лященко та його колегами в експозиції «Вуглекопи Донецького басейну». Так, у пояснювальній записці зазначалося: «На тех предприятиях, где при обследовании возможен был подсчет доставляемой воды, в среднем приходилось от четверти до половины ведра на человека, считая и служащих, которым доставляют гораздо больше воды, чем рабочим» [16].

За доставку питної води потрібно було сплачувати візнику по копійці за відро. Для порівняння, коробка сірників, бублик, цукерка «великий олівець» коштували теж копійку, буханка білого хліба – 6 коп., десяток яєць курячих 6–7 коп., сало свине – 5–6 коп. за кг. [17]. Так, П. Жеребецький пише про вимогу горлівських робітників до інженера, що вони згодні на доставку води по 4 відра для сімейних і 2 – холостякам на тиждень [18].

Таким чином, ми розглянули стан медичного обслуговування в Горлівці в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. Доречно вважати, що беззаперечно твердження в радянській історіографії про абсолютно низький рівень медицини у розглянутий нами період у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. є не зовсім обґрунтованими, бо цей час можна вважати початком становлення медичного обслуговування населення в нашому регіоні.

РЕЗЮМЕ

В статье авторы рассматривают состояние медицинского обслуживания рабочих промышленных предприятий, расположенных на территории современной Горловки в конце ХІХ – начале ХХ в. Анализируют ход реализации реформ в медицинской отрасли на промышленных предприятиях нашего региона в этот период.

Ключевые слова: земство, губерния, земская медицина, земский врач, земский фельдшер.

SUMMARY

In the article the authors consider the condition of medical care of the working industrial enterprises located on the territory of modern Horlivka at the turn of the 19th–20th centuries. Made an attempt to analyze the course of realization of reforms in the branch of medicine at the industrial enterprises of Donbas during this period.

Key words: zemstvo, province, zemstvo medicine, zemstvo medical staff.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Рубан Н. Розвиток земської медицини на Україні в другій половині XIX – на початку XX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук / Н. Рубан. – Запоріжжя, 2005. – 20 с.; Жеребецкий П. И. Горловка. Научно-публицистические очерки / П. И. Жеребецкий. – Донецк : КП «Регион», 2001. 292 с.; Павлик И. С. Горловка. Историко-экономический очерк / И. С. Павлик. – Донецк : Донбас, 1971. – 127с.; Шевченко А. В. Так починалася Горлівка / А. В. Шевченко. – Горловка, 1997.
2. Євсеєнко С. А. Горлівка в грудні 1905 року: погляд із відстані у 100 років / С. А. Євсеєнко. – К. : МАУП, 2005. – 46 с.; Євсеєнко С. А. Історія Горлівки (рік 1905): монографія / С. А. Євсеєнко. – Донецьк : Вид-во ДААТ, 2012. – 84 с.
3. Історія Горлівки в документах і матеріалах. Частина перша / Упоряд. В. Є. Сусліков, Т. Ю. Шевлякова, Л. В. Маслова. – Горлівка : Поліпрес, 2007. – С. 34.
4. Там само. – С. 34.
5. Там само. – С. 35.
6. Євсеєнко С. А. Історія Горлівки (рік 1905): монографія / С. А. Євсеєнко. – Донецьк : Вид-во ДААТ, 2012. – С. 20.
7. Євсеєнко С. А. Горлівка в грудні 1905 року: погляд із відстані у 100 років. / С. А. Євсеєнко. – К. : МАУП, 2005. – С. 9.
8. Шевченко А. В. Так починалася Горлівка. / А. В. Шевченко. – Горловка, 1997. – С. 26.
9. Там само. – С. 26.
10. Там само. – С. 26.
11. Там само. – С. 26.
12. Жеребецкий П. И. Горловка. Научно-публицистические очерки / П. И. Жеребецкий. – Донецк : КП «Регион», 2001. – С. 65.
13. Шевченко А. В. Так починалася Горлівка / А. В. Шевченко. – Горловка, 1997. – С. 26.
14. Жеребецкий П. И. Горловка. Научно-публицистические очерки / П. И. Жеребецкий. – Донецк : КП «Регион», 2001. – С. 65.
15. Там само. – С. 81.
16. Там само. – С. 81.
17. Євсеєнко С. А. Історія Горлівки (рік 1905): монографія / С. А. Євсеєнко. – Донецьк : Вид-во ДААТ, 2012. – С. 13.
18. Жеребецкий П. И. Горловка. Научно-публицистические очерки / П. И. Жеребецкий. – Донецк : КП «Регион», 2001. – С. 65.

УДК 94 (124)

ББК 63.3(0)5

О. В. Горлова

ВПЛИВ ЛАТИНСЬКОЇ МОВИ НА КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ В УКРАЇНІ XVI–XVII СТ.

*Historia est magistra vitae.
Історія – вчителька життя.*

У статті розглядається історія виникнення та розвитку братських шкіл як культурно-просвітницьких центрів в Україні в XVI–XVII ст. Братські школи стали першими масовими навчальними закладами, де приділялась значна увага вивченню давніх мов в Україні. Вони відігравали величезну роль у розвитку української освіти та культурного життя, захисті прав і свобод православного населення України.

Кожен народ, кожна нація має власну історію, у творенні якої бере участь весь народ. Історія – це звернення до минулого, і тільки уважне прочитання й осмислення кожного її рядка, кожної сторінки, дає можливість будувати майбутнє.

Однією з нагальних проблем сучасного суспільства є вивчення історичної спадщини найбільших культурних осередків України, визначення їх характерних рис та їх ролі в розвитку культурно-просвітницького руху.

Культурно-просвітницький рух як непересічне цілісне явище в історії української культури досі не було предметом спеціальної уваги вчених. У літературі аналізувалися або згадувалися лише окремі складові в загальному контексті розвитку культури України того часу. Освітня спадщина братських шкіл заслуговує на те, щоб стати об'єктом самостійного спеціального вивчення. Дослідження її як особливого культурного феномена дозволить значно розширити наше уявлення про освітнє життя, яке мало у той період безперечно великий вплив на розвиток культури всієї України.

Окремі складові системи освіти України в різні часи ставали предметом глибоких наукових досліджень (М. Грушевський, М. Костомаров, І. Мицько, Я. Ісаєвич, П. Каптерев, Ю. Шустова, Є. Мединський).

Метою нашої статті є вивчення етапів розвитку, структури, організаційних методів і форм викладання в братських школах України.

У XVI–XVII ст. відбулися значні зміни в усіх сферах суспільного життя. Неоднозначні процеси були притаманні у цей

час культурному розвитку України. Це був період енергійного культурно-просвітницького руху, період розвитку науки і літератури. На цей час припадає перше культурне відродження України, яке, за словами М. Грушевського, «розбудило громадську енергію, приспану... періодом занепаду, викликало нові пориви національної солідарності, викресало нові колективні форми громадської кооперації, нові методи освіти і культурного виховання» [1, с. 45].

Європейський спалах Відродження дав поштовх розвиткові гуманістичної думки в Україні. Носії нових ідей заперечили божественне походження влади та держави, категорично висловлюючись проти підпорядкування світської влади духовній. Суть ідей, які вони обстоювали, полягала у звільненні суспільної свідомості, громадської та розумової діяльності з-під влади кліру.

Ніби для ілюстрації думок гуманістів на історичну авансцену виходить нова суспільна сила – міщанство, яке одразу стало помітним чинником громадсько-політичного життя. Саме міщанство стало основою братств – легальних організацій, у діяльності яких спочатку переважав релігійно-благодійницький напрям, а в міру посилення іноземного гніту дедалі більше виявляли себе громадсько-політичний та національно-культурний напрями. Братства фактично перетворилися на ідейні центри захисту мови, культури, духовних цінностей українського народу, на зародкові елементи громадянського суспільства.

Національно свідомі інтелігенція України зробила великий внесок у розвиток української культури, розширення та удосконалення освіти, становлення гуманітарної науки й доведення її до загальноєвропейського рівня.

Важливою віхою в культурно-просвітницькому русі було створення в 1576 році Острозького культурно-освітнього центру. Він був створений князем Костянтином Острозьким, який вбачав своєю головною метою відродження слов'янської культури в поєднанні з досягненнями культури європейської. Саме з цією метою в 1576 році в Острозі вперше була створена школа за європейським зразком. У школі, окрім семи вільних наук, вивчалися церковно-слов'янська, грецька та латинська мови. Програма школи передбачала початкову і середню освіту з елементами вищої освіти. Не випадково сучасники називали Острозьку школу і трьохмовним лицем, і колегіумом, і академією.

За своєю суттю – це була перша слов'яно-греко-латинська вища школа як в Україні, так і на всіх східних землях. Острозький запросив в Острог найбільш відомих українських і зарубіжних вчених. Так, латинську і грецьку мови викладали доктори латинських і елінських

наук – Кирило і Нікіфор Лукаріс. Як зазначає Мицько, особливе значення Острозької школи було саме в тому, що в ній уперше була запроваджена європейська модель трьохмовного науково-навчального закладу, заснована Еразмом Роттердамським, – «Lusaeumtrilingue», де обов'язковим було освоєння трьох сакральних мов – давньоєврейської, латинської і мови літургії [5, с. 53]. Острозька академія органічно переробила її відповідно до національно-культурних особливостей, поклавши в основу своєї діяльності вивчення слов'янської, грецької і латинської мов, що і стало, на думку іноземних сучасників, однією з головних переваг Острозького «трьохмовного лицю».

Ісаєвич вважає, що заснування слов'яно-греко-латинської школи ознаменувало перехід до усвідомленого прагнення поєднати слов'яно-грецьку культурну спадщину з традиціями «латинськими», тобто з культурними досягненнями Західної і центральної Європи [2].

Аналогічні навчальні заклади, що були названі братськими школами, виникають у різних регіонах України. На початку XVI ст. братських шкіл налічувалося близько 30. Перша братська школа виникла у Львові в 1586 р. і стала зразком для формування братських шкіл у Києві, Луцьку, Кам'янець-Подільському, Немирові, Вінниці, Рогатині, Перемишлі та багатьох інших містах і навіть селах України.

Це були перші національні навчальні заклади, де вагома увага приділялася вивченню давніх мов. Братські школи були створені за зразком європейських протестантських гімназій і єзуїтських колегій. Але за організацією навчання школи Львівського та ряду інших братств значною мірою перевершували подібні їм західноєвропейські школи. У братських школах давалася початкова й середня освіта, причому світська. Спочатку братські школи знаходилися під значним грецьким впливом і називалися греко-слов'янськими. Вчителями нерідко були греки. Мова, якій надавалася перевага в братських школах – грецька: нею спілкувалися; по-грецьки писали учні свої твори, виголошували промови. Трохи пізніше було введено і викладання латинської мови, яка поступово зайняла досить міцні позиції в навчальній програмі, оскільки в Речі Посполитій латина була мовою діловодства, дипломатії, освіти, літератури і науки. Однак, як зазначає відомий російський вчений П. Ф. Каптерев в «Історії російської педагогіки», спочатку навчання латинської мови все ж було поставлено набагато слабкіше, і латинська мова в братських школах дуже поступалася грецькій, хоча також зізнався, латина стала викладатися, щоб «бідну Русь не звали дурною Руссю» [3, с. 123].

Серед вчителів було чимало відомих людей, науковців і громадських діячів. Так, у Львівській школі латину тривалий час викладав один з перших учнів цієї школи Іван (Іов) Борецький (згодом Київський митрополит), що став в 1604 році її ректором.

У 1592 р. за клопотанням Костянтина Острозького та Федора Скумин-Тишкевича, королем Сигізмундом III братству була видана грамота, за якою визначався статус братської школи як *Scholae pro tractandis liberalibus artibus* (школа вільних мистецтв). Тоді ж, ймовірно, і було введено курс латинської мови, оскільки така школа, за нормами того часу, не могла існувати без латини. Саме цей привілей давав основу вже в XVII столітті сучасникам називати братську школу «школою латинською». До речі, перше документальне свідчення про викладання латинської мови в школі братства відноситься саме до 1604 р., коли Іов Борецький став навчати дітей латинської мови. І якщо в кінці XVI – на початку XVII ст. латинській мові в братських школах приділялося другорядне значення, то з другої третини XVII ст. саме латина посідає перше місце у вивченні мов.

Не дивно, звичайно ж, що в братських школах для характеристики предметів, які викладаються, і навчальної діяльності використовувалася латинська термінологія. Так, предмети «*septem artes liberales*» (семи вільних мистецтв) ділилися на дві групи: тривіум (*trivium* – буквально: роздоріжжя трьох доріг) – навчальний цикл з трьох словесних наук: граматики, риторики і діалектики, – і квадрівіум (*quadrivium* – буквально: роздоріжжя чотирьох доріг) – навчальний цикл з чотирьох наук: арифметики, геометрії, астрономії та музики. Вивчені уроки перевірялися аудитором (*auditor* – буквально: слухач). Класні письмові завдання називалися *exercitio* (буквально: заняття, справа), домашні – *oscuratio* (буквально: справа, заняття). Знання перевірялися в кінці тижня шляхом проведення диспутів. У Київській же школі наприкінці року подібні диспути традиційно проводилися латинською мовою.

Київська братська школа – одна з найбільших братських шкіл в Україні у XVII ст. Вона була заснована Київським Богоявленським братством в 1615 році. Відзначимо, що статут школи був затверджений в 1620 р. за зразком статуту Львівської братської школи. Як і у Львові, школу могли відвідувати вихідці з різних суспільних прошарків – шляхта, козаки, міщани. Учні, крім «руської» (української літературної) мови, вивчали і кілька іноземних мов: грецьку, латинську, польську. Єрусалимський патріарх Феофан, відвідавши Київ у 1620 році, писав про Київську братську школу як про навчальний заклад «єліно-словенського і латино-полського

письма». Серед вчителів та ректорів Київської братської школи були освічені люди, які свого часу зробили великий внесок у розвиток культури українського народу. Про першого ректора Йова Борецького, який був до цього ректором і вчителем латинської та грецької мов у Львівській братській школі, сучасники писали як про людину в «вільних науках» високо утворену, в «листі словенському і волоському і латинському вченому». Один з найвизначніших філологів свого часу, автор знаменитої «Граматики словенської» Мелетій Смотрицький, до заняття ним поста ректора близько двох років викладав у братській школі церковнослов'янську і латинську мови.

Проте, до Петра Могили (1596–1647 рр.) Київська братська школа являла собою «буденний тип братських південно-західних шкіл» і, як зазначає П. Ф. Каптерев, «домінуючою мовою в ній була грецька і вчителі – вчені дідакали «надсилались грецькими патріархами і були греки; латинська мова викладалася, але в особливій пошані не була» [3, с. 98]. Навчання ж грецької мови в братських школах практично повністю припинилося вже до 30-х рр. XVII ст. через відсутність викладачів. «Виписувати» грецьких вчителів стало неможливим внаслідок заборони відносин з греками Сеймовою конституцією 1620 р. Вихованець львівської братської школи Павло Негребецький в написаній в Москві в 1686 р. записці про переваги вивчення грецької мови над латинською зазначав, що на території України вивчення грецької мови збереглося лише у Львові, а в інших школах «вчать латинської» [3, с. 150]. Відзначимо, однак, що в 1632 р. П. Могила, будучи Києво-Печерським архімандритом, домігся від новообраного польського короля Владислава IV визнання права на легальне існування православної церкви, якого вона була позбавлена з 1596 р. Як результат – з'явився цілий ряд законодавчих актів польського уряду під назвою «артикули для заспокоєння громадян грецької релігії», наслідком яких стало, зокрема, поступове відновлення викладання грецькою мовою.

Крім братської школи в Києві з 1631 року існувала і школа при Києво-Печерському монастирі, яка отримала назву Лаврська. Її засновник архімандрит Петро Могила, що став згодом митрополитом, називав школу «гімнасіон». Програмою навчання вона нагадувала єзуїтські колеґіуми, які за якістю освіти в тогочасній Європі вважалися найкращими. Відзначимо той важливий факт, що навчання в Лаврській школі велося латинською мовою, нею викладалися такі науки, як філософія, теологія, граMATика, риторика. Грецькій мові, яка у братських школах займала нарівні з церковнослов'янською провідне становище, відводилося другорядне місце.

Методи викладання, підручники, розмір навчальних курсів – усе це було, як і в закордонних колегіях, вся західна схоластика була перенесена до Києва. Латинську вчили за відомим підручником польських училищ Альвара, взятому поляками у західній Європі.

У 1632 р. Київська братська школа була об'єднана з Лаврської школою П. Могили і стала називатися Києво-Братнім або Києво-Могилянським колегіумом. У Києво-Могилянському колегіумі повний курс навчання складав 12 років і поділявся на сім класів («шкіл»). У перших чотирьох вивчали предмети циклу «семи вільних наук», церковнослов'янську, грецьку та латинську мови. Як зазначалося вище, латинській мові приділялася першочергова увага, оскільки викладання в усіх наступних класах велося вже переважно на латині, як і в усіх західноєвропейських колегіумах та університетах того часу. На цьому дуже наполягав сам Петро Могила, незважаючи на те, що значна частина духовенства в Україні була категорично проти вивчення латини в навчальних закладах. Слово «латинізація» викликало шалений опір прихильників московського патріархату. Однак без вивчення латинської мови подальший розвиток освіти ставав неможливим, оскільки в цю епоху у всій Європі всі науки викладалися виключно латиною.

Стародавні мови викладалися на всіх вікових рівнях. Поділ на класи в братських школах з'явився лише в XVII столітті. Так, у Київській братській школі було сім класів. У чотирьох «нижніх» класах, крім церковнослов'янської, польської та рідної мов, обов'язково викладалися грецька і латинська мови. А у «вищих» класах (поетика, риторика, філософія) навчання вже повністю відбувалося латинською мовою. Крім Київської школи, повний курс цих наук вивчався на латині також у Львівській та Луцькій братських школах.

Чернігівський колегіум був заснований у 1700 році архієпископом Іоанном Максимовичем на базі слов'яно-латинської школи, яка у свій час була переведена Лазарем Барановичем із Новгород-Сіверська. В подальшому сам святий Іоанн викладав латинську мову. Зазначимо, що процес становлення колегіуму, як навчального закладу вищого рівня, розтягнувся майже на ціле століття. З 1700 року в ньому було відкрито чотири класи. «З самого початку заснування цього училища, – пише Шафонський, – чотири в ньому класи або зазвичай, були школи в яких навчали латинській мові. У першому – нижньому, який за шкільним звичаєм називався інфімом (від лат. *infimus* – найнижчий), навчали читати і самим першим граматичним основам; у другому – граматична і синтаксична школа, або просто граматична і синтаксична, викладали правила синтаксими за «Альваровою» граматикою –

популярним в Європі та Київській Академії підручником латинської мови Емануїла Альвара «*Institutiones linguae latinae*», на латинській та польській мовах надрукований; в третьому, так званій поетиці, вчили складати латинські вірші, в четвертому – латинське красномовство» [7, с. 78].

Зазначимо, що перший підручник, створений в Чернігівському колегіумі, – це курс риторики «*Clavis scientiarum*» («Ключ знання»), написаний у 1708 році. Автором його вважають першого перфекта колегіуму Антонія Стаховського. На відміну від інших підручників риторики «Ключ знання» був написаний у незвичайній формі – «військової інструкції». Полководець (наставник) навчав студентів прийомів риторичної боротьби, і з тринадцяти наведених прикладів одинадцять були на латинській мові і два – на польській.

Не обійшлося без латини і в сфері виховання. Як зазначає Шустова, Львівську братську школу можна розглядати «як колиску українського театрального мистецтва» [6], оскільки саме її учні вперше почали ставити в стінах школи театралізовані вистави. Досвід шкільної драми був запозичений у Західній Європі, в першу чергу в єзуїтських школах, де виховання театром розглядалося як одне з пріоритетних завдань. У католицьких країнах, де богослужіння велося латинською мовою, як засіб глумлення найважливіших місць священної історії використовувалися пантоміми, які почали доповнюватися діалогами спочатку на латині, а пізніше й рідною мовою. Невипадково театральні вистави в братській школі мали латинські назви: містерії (від лат. *misterium* – таїна, таємниця), міраклі (від лат. *miraculum* – чудо, диво), моралі (від лат. *moralis* – моральний). Латинські діалоги учні школи переробляли, доповнювали, але частіше замінювали власними.

До середини XVII ст. Україна стає однією з найбільш просвітницьких країн Європи. Завдяки розвитку братських шкіл, створенню Острозького культурно-просвітницького центру, Острозької школи, і нарешті Києво-Могилянського колегіуму та його філій, які не поступалися рівнем освіти західноєвропейським університетам і академіям, Україна посіла гідне місце в просвітницькій Європі. Однією з головних особливостей українських навчальних закладів був високий рівень викладання давніх мов, у першу чергу латинської мови, що робило їх конкурентноспроможними в Західній Європі.

РЕЗЮМЕ

К середині XVII века Украина стала одной из наиболее просвещенных стран Европы. Благодаря развитию братских

школ, створенню Острожського культурно-освітнього центру, Острожської школи і, нарешті, Києво-Могилянського колегіума і його філіалів, не поступивши по рівню освіти західноєвропейським університетам і академіям, Україна заняла гідне місце в просвіщеній Європі. Одним з головних достоїнств українських навчальних закладів був високий рівень викладання давніх мов, в першу чергу латинської, що робило їх конкурентоспроможними в Західній Європі. Українська школа, прийнявши модель гуманістичної традиції західноєвропейської освіти, органічно удосконалила її в відповідності з національно-культурними особливостями, поклавши в основу своєї діяльності вивчення слов'янської, грецької і латинської мов.

Ключеві слова: братські школи, колегіум, латинська мова, культурно-просвітительське рух, національне відродження, гуманізм.

SUMMARY

By the middle of XVII century Ukraine has become one of the most enlightened countries in Europe. Through the development of brotherhood schools, the creation of the Ostroh cultural and educational center, Ostroh School and finally the Kyiv-Mohyla Collegium and its affiliates not inferior to the level of education of the Western European universities and academies, Ukraine has taken a worthy place in the enlightened Europe. One of the main advantages of the Ukrainian institutions was a high level of teaching of ancient languages, particularly Latin, making them competitive in Western Europe. Ukrainian School, having absorbed the model of humanistic traditions of Western European education, organically processed it in accordance with national and cultural features, putting in the foundation of its activity studying of the Slavic, Greek and Latin languages.

Key words: brotherhood school, collegium, Latin language, cultural and enlightening movement, national revival, humanism.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Грушевський М. С. Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці. / М. С. Грушевський. – Київ-Львів, 1912 // Духовна Україна : Збірка творів. – Київ, 1994. – С. 181.
2. Ісаєвич Я. Д. Україна давня і нова: народ, релігія, культура / Я. Д. Ісаєвич. – Львів, 1996. – 467 с.
3. Каптерев П. Ф. История русской педагогики / П. Ф. Каптерев. – Пг. : Тип. В. Безобразова и К., 1915. – 746 с.

4. Костомаров Н. И. Русская история в жизнеописаниях главнейших ее деятелей / Н. И. Костомаров. – М. : Эсмо, 2007 г. – 596 с.
5. Мицько І. З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576–1636) / І. З. Мицько. – Київ, 1990. – 243 с.
6. Шустова Ю. Э. Документи Львівського Успенського Ставропігійського братства (1586–1788): Історико-літературне дослідження / Ю. Э. Шустова. – М. : Рукописні пам'ятники Древньої Русі, 2009. – 648 с.
7. Шафонський А. Ф. Описание Чернігівського наместничества / А. Ф. Шафонський. – Киев, 2000. – 697 с.

УДК 061.22:63(093) «1918/1927»
ББК 4Г (4 Укр)

Т. Р. Грищенко

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИЙ ВЧЕНИЙ КОМІТЕТ УКРАЇНИ (1918–1927): ОГЛЯД СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті подано результати історіографічного аналізу становлення й діяльності Сільськогосподарського вченого (наукового) комітету України в сучасний період – з 1990-го року і дотепер. Він пов'язаний з переосмисленням концептуальних положень історії вітчизняної аграрної науки та сільськогосподарської дослідної справи. Комплексне використання у науковому дослідженні різних груп джерел дозволяє визначити різноманітне документальне підґрунтя для вивчення проблеми. Методологічні засади їх оцінки ґрунтувалися на загальнонаукових принципах історичного пізнання: історизмі, об'єктивності, системності, комплексності, науковості, багатфакторності та всебічності, критичному осмисленні джерел.

Розвиток сучасної аграрної науки неможливий без переосмислення досвіду минулого. В історичному процесі існують постійно діючі чинники, що не просто пов'язують минуле з теперішнім, а й значною мірою детермінують сучасність історією. Найважливішими умовами пізнання наукової істини є об'єктивна оцінка історичної реальності, нерозривний зв'язок історичної науки з сьогоденням, виявлення прогностичного значення історико-наукових ідей, подій і явищ. Особливо актуальним стає звернення до історичного минулого в реальну епоху, коли ведеться активний пошук шляхів розвитку суспільства. Наука покликана сприяти формуванню нового менталітету, вищого рівня суспільної свідомості, руйнуванню старих стереотипів, штампів і догм.

Метою дослідження є здійснення якомога повнішого огляду сучасної української історіографії щодо питань становлення та діяльності потужного провідного осередку аграрної науки у 20-х рр. минулого століття – Сільськогосподарського вченого (наукового) комітету України (далі – СГВ(Н)КУ). Хронологічні межі охоплюють період від 1990-х років і дотепер. Він пов'язаний з переосмисленням концептуальних положень історії вітчизняної аграрної науки та сільськогосподарської дослідної справи. Методологічні засади їх оцінки ґрунтувалися на загальнонаукових принципах історичного пізнання: історизмі, об'єктивності, системності, комплексності, науковості, багатофакторності та всебічності, критичному осмисленні джерел. Проведене дослідження є продовженням авторських розвідок з окресленої проблематики, в яких розглядався період 1918–1990 рр. [1].

Уперше за роки незалежності України питання про значення та роль СГВ(Н)КУ порушили в Інституті історії аграрної науки, освіти та техніки Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН, що безпосередньо займається вивченням проблем зародження, становлення й розвитку вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи. У результаті проведених комплексних архівних розвідок очільник цієї інституції член-кореспондент НААН В. Вергунов уперше документально розробив періодизацію вітчизняної аграрної науки у вигляді різних етапів її інститутизації й академізації. Відтак, ученим-істориком було встановлено, що СГВ(Н)КУ є предтечею сучасної Національної академії аграрних наук України [2–3]. У науковій статті «Основні історичні етапи розвитку та управління аграрною наукою України» науковець розглядає діяльність СГВ(Н)КУ як координуючого органу мережі дослідних сільськогосподарських установ [4]. До 75-річчя створення Національної академії аграрних наук України була видана збірка архівних матеріалів і документів «Сільськогосподарський науковий комітет України (1918–1927 рр.)», яка вмістила в себе тільки невелику частину існуючих документів щодо діяльності Комітету [5].

Значний інтерес для дослідників вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи становить наукова праця В. Вергунова «Соціально-політичні, економічні й історіографічні чинники функціонування сільського господарства та його науково-освітнє забезпечення в межах Української держави гетьмана П. Скоропадського (29.04–14.12.1918): події, факти, судження», в якій, з-поміж іншого, висвітлюються й передумови створення та перші кроки діяльності СГВ(Н)КУ в контексті розвитку всієї аграрної науки на фоні

державних подій того часу, а також сподівання уряду та провідних учених з метою подальшого розвитку аграрної науки країни [6]. Щодо різних аспектів з історії заснування Комітету, то у сучасний період дослідження побачили світ наукові праці вітчизняних істориків: Т. Грищенко [7–10] та С. Коваленко [11–13].

У сучасній українській історіографії чимало наукових праць присвячено різним аспектам діяльності Комітету, що за своєю структурою поділявся на різні проблемні секції: ґрунтознавства [14–16], меліоративна [17], лучного господарства [18], метеорологічна [19–21], ботанічна [22–28], охорони природи [29], бібліографічно-бібліотечна [30–35] та ін.

У наш час завдяки копіткій праці багатьох дослідників вітчизняної історії вдалося повернути на пантеони слави України імена видатних, але часто незаслужено забутих, учених, державних та громадських діячів, організаторів науки та ввести до наукового обігу їхню творчу спадщину. Варто зосередити увагу саме на доробку тих особистостей, які стояли у витоків створення СГВ(Н)КУ, плідно працювали у ньому та ратували за його становлення та розвиток. Адже через їхній внесок можна досягнути принципи та результати діяльності цього творчого об'єднання на благо держави. Серед них слід виділити: О. Алешу [36], В. Вернадського [37–40], Д. Віленського [41–42], Г. Висоцького [43], М. Вольфа [44–45], О. Колесникова [46], Г. Махова [47–54], К. Осьмака [55], О. Соколовського [56–57], А. Терниченка [58–60], П. Тутковського [61–63], С. Франкфурта [64], М. Флорова [65], О. Янати [66–68] та ін.

У матеріалі В. Вергунова про еволюцію теорії та практики обласної організації вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи зауважено про винятковий вплив СГВ(Н)КУ на всі важелі існування дослідної справи для потреб сільського господарства протягом 1919–1925 рр. як з питань координації, так і теорії та практики [69]. Досліджуючи науково-організаційні засади розвитку сільськогосподарської дослідної справи УСРР у 20-х рр. минулого століття, М. Присяжнюк у низці своїх робіт торкається деяких питань діяльності Комітету як координаційно-наукового центру [70–75].

У 2008 р. світ побачило наукове видання «Джерела з історії Українського наукового товариства в Києві». У загальних рисах автори торкаються історії заснування й розвитку СГВ(Н)КУ – однієї з перших національних наукових інституцій із залученням значного документального матеріалу. У книзі також зазначається про спільну діяльність Українського наукового товариства і СГВ(Н)КУ [76]. В «Енциклопедії історії України» розміщено статтю «Сільськогосподарський науковий комітет України» [77], яка

найповніше з-поміж усіх довідкових видань за різні часи розкриває історію цієї інституції із зазначенням назв секцій, керманів та окремих найвизначніших здобутків у різних сферах національного господарства.

Узагальнюючи, зауважимо, що в останні роки в Україні у межах відтворення цілісної картини розвитку вітчизняної науки дедалі частіше згадується про діяльність СГВ(Н)КУ та його внесок у розвиток аграрної науки та національного господарства зокрема. Сучасні історики розглядають Комітет як складову науково-організаційної структури сільського господарства. Проведений історіографічний аналіз засвідчив, що існуючі праці фрагментарно та не досить глибоко розкривають проблематику дослідження. Досліджуваний період зумовлений кардинальними змінами у суспільно-політичному житті країни, зокрема, зникненням ідеологічних і цензурних обмежень. Із проголошенням України незалежною, суверенною державою великий масив архівних документів став доступним для дослідників. Відтак, сформувалася оновлена історіографічна база, що включає видання з історії НААН, аграрної науки, окремих її галузей, які дозволяють глибше зрозуміти основні етапи становлення й розвитку галузевого дослідництва на тлі політичного, соціально-економічного життя суспільства, зміни наукових поглядів тощо. Зрештою, чільне місце почало відводитися і внеску СГНКУ у розвиток галузевого дослідництва.

РЕЗЮМЕ

Представлены результаты историографического анализа становления и деятельности Сельскохозяйственного ученого (научного) комитета Украины в современный период – с 1990 года и до сих пор. Он связан с переосмыслением концептуальных положений истории отечественной аграрной науки и сельскохозяйственного опытного дела. Комплексное использование в научном исследовании различных групп источников позволяют определить разнообразие документальных материалов для изучения проблемы. Методологические основы их оценки формировали на общенаучных принципах исторического познания: историзме, объективности, системности, комплексности, научности, многофакторности и всесторонности, критическому осмыслению источников.

Ключевые слова: Сельскохозяйственный ученый (научный) комитет Украины, история, историография, периодика, сельскохозяйственное опытное дело, аграрная наука.

SUMMARY

In the article the author observes the results of the historiographical analysis of establishment and activity of Agricultural Scientific Committee of Ukraine since 1990 up to this date. It is connected with the reinterpretation of conceptual provisions of the history of the national agricultural science and agricultural research business. Integrated use of various groups of sources in the scientific research allow to define a variety of documentary materials for studying of the problem. Methodological bases for their estimates were based on general principles of historical knowledge, such as historicism, objectivity, consistency, complexity, multifactorial analysis, comprehensiveness, and critical understanding of sources.

Key words: Agricultural Scientific Committee of Ukraine, history, historiography, periodicals, agricultural research business, agricultural science.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Грищенко Т. Р. Становлення та діяльність Сільськогосподарського вченого комітету України: історіографічний огляд / Т. Р. Грищенко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2015. – Вип. 43. – С. 271–274.
2. Вергунов В. А. Історія аграрної науки, освіти і техніки в Україні : ретросп. наук.-доп. бібліогр. покажч. автореф. дис., вид. та публ., підготовлених у Центрі історії аграр. науки ДНСГБ НААН (2001–2011 рр.) / В. А. Вергунов ; НААН, ДНСГБ ; наук. ред. В. А. Вергунов. – К., 2011. – 384 с. – (Іст.-бібліогр. сер. «Аграр. наука в особах, документах, бібліографії ; кн. 50). – До 80-річчя від дня заснування НААН та 10-річчя Центру історії аграр. науки ДНСГБ НААН. - С. 32.
3. Вергунов В. А. Академізація вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи: історико-науковий аналіз (до 75-річчя створення Української академії аграрних наук) / В. А. Вергунов // Нариси із історії природознавства і техніки. – К., 2005. – Вип. 45. – С. 167–183.
4. Вергунов В. Основні історичні етапи розвитку та управління аграрною наукою України / В. А. Вергунов // Історія української науки на межі тисячоліть : Зб. наук. пр. – К., 2001. – Вип. 6. – С. 31–33.
5. Сільськогосподарський науковий комітет України (1918-1927 рр.) : Зб. док-тів і матеріалів / УААН, ДНСГБ; уклад. : В. А. Вергунов, А. С. Білоцерківська, Б. К. Супіханов, С. Д. Коваленко ; під заг.

- ред. М. В. Зубця, Ю. Ф. Мельника ; наук. ред. В. А. Вергунов. – К. : Аграр. наука, 2006. – 528 с.
6. Вергунов В. А. Соціально-політичні, економічні й історіографічні чинники функціонування сільського господарства та його науково-освітнє забезпечення в межах Української держави гетьмана П. Скоропадського (29.04 – 14.12.1918): події, факти, судження / В. А. Вергунов // Історія української науки на межі тисячоліть : зб. наук. пр. – К., 2006. – Вип. 25. – С. 43–72.
 7. Грищенко Т. Р. Сільськогосподарський вчений комітет України: з історії виникнення / Т. Р. Грищенко // Динаміка наукових досліджень – 2013 : матеріали ІХ Міжнар. наук.-практич. конф. (м. Перемишль, Польща, 7–15 липня 2013 р.). – Перемишль : Наука і освіта, 2013. – Т. 6. Історія. Філософія. Музика і життя. – С. 34–36.
 8. Грищенко Т. Р. Сільськогосподарський вчений комітет України у витоків вітчизняної метеорології / Т. Р. Грищенко // Професор В. О. Поггенполь – учений, метеоролог, фенолог, кліматолог, викладач, інспектор Уманського училища землеробства і садівництва : матеріали круглого столу, 18 верес. 2014 р., м. Умань / М-во аграр. політики і продовольства України, Уманс. нац. ун-т сад-ва, Нац. акад. аграр. наук України, Нац. наук. с.-г. б-ка НААН; уклад. : В. А. Вергунов, Т. М. Підгайна, С. В. Нижник; наук. ред. В. А. Вергунов. – Умань, 2014. – С. 79–82.
 9. Грищенко Т. Р. Діяльність Сільськогосподарського вченого комітету України з питань державного регулювання організації галузевого дослідництва на початку 20-х рр. ХХ ст. / Т. Р. Грищенко // Історія освіти, науки і техніки в Україні: матеріали ІХ Всеукр. конф. молодих учених та спеціалістів, 22 трав. 2014 р., м. Київ / НААН, ННСГБ, Полтавська держ. с.-г. досл. станція ім. М.І. Вавилова Ін-ту свинарства і агропромислового виробництва НААН, М-во аграрної політики та продовольства України, Укр. ін-т експертизи сортів рослин ; ред. кол. : В. А. Вергунов, Х. М. Піпан, І. М. Савеленко [та ін.]. – К. : ФОП Корзун Д.Ю., 2014. – С. 40–42.
 10. Грищенко Т. Р. Історія становлення Сільськогосподарського вченого комітету України як координаційного центру наукових досліджень аграрної науки та дослідної справи (1918–1919) / Т. Р. Грищенко // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / за заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. – Вип. 2. – Ч. 3. – С. 177–180.
 11. Коваленко С. Д. Передумови становлення Сільськогосподарського вченого комітету України (1918) / С. Д. Коваленко // Актуальні питання історії науки і техніки : Матеріали 6-ї Всеукраїнської наук. конф., Полтава, 11–12 жовт. 2007 р. – Полтава, 2008. – С. 308–310.
 12. Коваленко С. Д. З історії становлення та діяльності Сільськогосподарського Вченого Комітету України (1919) / С. Д. Коваленко // Історичні записки : зб. наук. пр. – Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2008. – Вип. 18. – С. 80–91.
 13. Коваленко С. Д. Сільськогосподарський науковий комітет України (1918–1927 рр.): організаційна структура та напрями діяльності [Електронний ресурс] / С. Д. Коваленко // Історія науки і біографістика. – 2011. – Вип. 2. – Режим доступу: http://base.dnsgb.com.ua/inb/2011-2/11_kovalenko.pdf – Заголовок з екрану.
 14. Вергунов В. А. Антологія українського агрогрунтознавства 1918–1930 років: історико-архівний аналіз / В. А. Вергунов // Агрономічне агрогрунтознавство в Україні (1918–1930) : зб. док. і матеріалів / УААН, ДНСГБ; уклад. : В. А. Вергунов, О. А. Пашківська – К., 2008. – С. 4–16. – (Іст.-бібліогр. сер. «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії»).
 15. Грищенко Т. Р. Репрезентаційна діяльність Сільськогосподарського вченого комітету України у галузі ґрунтознавства / Т. Р. Грищенко // Матеріали Міжнар. наук.-практ. семінару, присвяч. 130-річчю виходу книги проф. В. В. Докучаєва «Російський чорнозем», 10 груд. 2013 р., м. Київ / НААН, ННСГБ, ННЦ «Інститут ґрунтознавства та агрохімії імені О. Н. Соколовського, Посольство Російської Федерації в Україні ; редкол. : В. А. Вергунов, С. А. Балюк, Х. М. Піпан [та ін.]. – К., 2013. – С. 38–39.
 16. Пашківська О. А. Становлення та розвиток агрогрунтознавства в Україні у 20-х роках ХХ століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.07. «Історія науки і техніки» / О. А. Пашківська. – К., 2009. – 21 с.
 17. Вергунов В. Розвиток науково-дослідної агроеліоративної справи в Україні у 20-30 роках ХХ століття у творчій спадщині професора Діонісія Олександровича Джовані (Джованні) (до 120-річчя від дня народження) / В. Вергунов // Історичні записки : зб. наук. пр. – Луганськ, 2006. – Вип. 14. – С. 170–199.
 18. Федоришина Л.І. Історія становлення та розвитку лувіництва в Україні (друга половина ХІХ-ХХ століття) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.07. «Історія

- науки і техніки» / Л. І. Федоришина. – Переяслав-Хмельницький, 2007. – 21 с.
19. Грищенко Т. Р. Сільськогосподарський вчений комітет України у витоків вітчизняної метеорології / Т. Р. Грищенко // Професор В. О. Поггенполь – учений, метеоролог, фенолог, кліматолог, викладач, інспектор Уманського училища землеробства і садівництва : матеріали круглого столу, 18 верес. 2014 р., м. Умань / М-во аграр. політики і продовольства України, Уманс. нац. ун-т сад-ва, Нац. акад. аграр. наук України, Нац. наук. с.-г. б-ка НААН ; уклад. : В. А. Вергунов, Т. М. Підгайна, С. В. Нижник; наук. ред. В. А. Вергунов. – Умань, 2014. – С. 79-82.
 20. Коваленко С. Д. Проблеми метеорології в діяльності Сільськогосподарського наукового комітету України (1919–1921 рр.) // Історія науки і біографістика. – 2008. – Вип. 3. – Режим доступу : <http://inb.dnsgb.com.ua/2008-3/08ksdnku.pdf> – Заголовок з екрану.
 21. Коваленко С. Д. До історії діяльності Української метеорологічної служби у складі Сільськогосподарського наукового комітету України (1921–1927) [Електронний ресурс] / С. Д. Коваленко // Історія науки і біографістика. – 2009. – Спецвип. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/e-journals/INB/2009-5/09_kovalenko.pdf. – Заголовок з екрану.
 22. Гамалія В. М. Історія становлення і розвитку української наукової ботанічної термінології : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.07. «Історія науки і техніки» / В. М. Гамалія. – К., 2003. – 17 с.
 23. Грищенко Т. Р. Науково-організаційна діяльність Сільськогосподарського вченого комітету України у галузі рослинництва / Т. Р. Грищенко // В. І. Сазанов - розбудовник вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи та громадянин : матеріали круглого столу, 28 листоп. 2014 р., м. Полтава / М-во аграр. політики і продовольства України, Полтав. держ. аграр. акад., Нац. акад. аграр. наук України, Нац. наук. с.-г. б-ка НААН ; редкол. : В. І. Аранчій, В. А. Вергунов, О. П. Анікіна [та ін.]. - Полтава, 2014. - С. 48-50.
 24. Красніцька Г. М. Роль Ботанічної секції Сільськогосподарського наукового комітету України в розгортанні галузевих досліджень (1918–1927 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.07 / Г. М. Красніцька. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – 22 с.
 25. Коваленко С. Д. Історія Ботанічної секції Сільськогосподарського наукового комітету України (1918–1927) / С. Д. Коваленко, Г. М. Красніцька ; відпов. ред. В. А. Вергунов. – К., 2010. – 170 с. – (Кн. 40).
 26. Коваленко С. Д. Початковий етап діяльності Ботанічної секції Сільськогосподарського вченого комітету України [Електронний ресурс] / С. Д. Коваленко, // Історія науки і біографістика. – 2007. – Вип. 3. – Режим доступу : <http://inb.dnsgb.com.ua/2007-3/07ksdvku.pdf> – Заголовок з екрану.
 27. Сердюк О. З історії заснування та діяльності ботанічної секції Сільськогосподарського вченого комітету України в 1918–1919 р. / О. Сердюк // Історія української науки на межі тисячоліть: 36. наук. пр. / Редкол. О. Я. Пилипчук та ін. – К., 2006. – Вип. 26. – С. 178–187.
 28. Сердюк О. М. Науково-організаційна діяльність ботанічної секції Сільсько-Господарського Вченого Комітету України в 1918–1919 рр. / О. М. Сердюк // Історичні записки: 36. наук. пр. – Луганськ, 2007. – Вип. 16. – С. 191–194.
 29. Чорна Л. О. Природно-заповідна діяльність Сільськогосподарського наукового комітету Наркомзему України (1920-ті рр.) [Електронний ресурс] / Л. О. Чорна // Історія науки і біографістика. – 2012. – Вип. 1. - Режим доступу : http://base.dnsgb.com.ua/inb/2012-1/12_chorna.pdf – Заголовок з екрану.
 30. Вергунов В. А. Історія і сьогодення національної сільськогосподарської бібліографії / В. А. Вергунов // Бібліотечний вісник. – 2006. – № 1. – С. 19–24.
 31. Грищенко Т. Р. Науково-практичний часопис «Українське скотарство» для забезпечення аграрної галузі України другої половини 20-х років ХХ століття / Т. Р. Грищенко // Історичні записки : зб. наук. праць. – Луганськ, 2013. – Вип. 38. – С. 57–63.
 32. Грищенко Т. Р. Журнал «Молодий дослідник» як складова друкованої спадщини Сільськогосподарського наукового комітету України / Т. Р. Грищенко // Історія науки і біографістика. – 2013. – Вип. 3. – Режим доступу: <http://archive.nbu.gov.ua/e-journals/INB/2013-3/index.html> – Заголовок з екрану.
 33. Грищенко Т. Р. Тваринництво України у другій половині 20-х рр. ХХ ст. на сторінках журналу «Українське скотарство» / Т. Р. Грищенко // Історія освіти, науки і техніки в Україні : матеріали VIII Всеукр. конф. молодих учених та спеціалістів, 21 трав. 2013 р., м. Київ / НААН, ННСГБ ; редкол. : В. А. Вергунов (голова) [та ін.]. – К., 2013. – Ч. 2. – С. 95–101.
 34. Грищенко Т. Р. «Вісник сільськогосподарської науки» – провідне фахове видання вітчизняного галузевого дослідництва у 20-х рр. ХХ століття / Т. Р. Грищенко // Історія науки і біографістика

- [Електронне наукове фахова видання]. - 2014. - № 1. Режим доступу: <http://inb.dnsgb.com.ua/2014-1/grichenko.pdf> – Заголовок з екрану.
35. Hryshchenko T. R. Branch periodical journals as the powerful informational source of scientifically-organizational activity of Agricultural Scientific Committee of Ukraine in 1918–1927 / T. R. Hryshchenko // Науковий потенціал світу –2013 : матеріали ІХ Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Софія, Болгарія, 17–25 вересня 2013 р.). – Софія : «Бял ГРАД-БГ» ООД, 2013. – Т. 7. Історія. С. 52–55.
 36. Руда О. З. Внесок О. Г. Алеші у справу становлення Сільськогосподарського наукового комітету України (1919–1921 рр.) [Електронний ресурс] / О. З. Руда // Історія науки і біографістика. – 2010. – Вип. 3. – Режим доступу: http://inb.dnsgb.com.ua/2010-3/10_ruda.pdf. – Заголовок з екрану.
 37. Вергунов В. А. Діяльність В. І. Вернадського зі становлення й розвитку вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи як галузі знань та організації (до 150-річчя від дня народження В. І. Вернадського): наук. доп. / В. А. Вергунов ; НААН, ННСГБ. – К. : ФОП Корзун Д. Ю., 2013. – 20 с.
 38. Грищенко Т. Р. Академік В. Вернадський (1863–1945) – перший голова Сільськогосподарського вченого комітету України / Т. Р. Грищенко ; Нац. педагог. ун-т ім. М. П. Драгоманова, УАН // Гілея : наук. вісн. – К., 2013. – № 76 (№ 9). – С. 57–59.
 39. Грищенко Т. Р. Внесок академіка В. І. Вернадського в організацію осередку вітчизняної аграрної науки – Сільськогосподарського вченого комітету України / Т. Р. Грищенко // Актуальні питання історії науки і техніки : матеріали 12-ї Всеукр. наук. конф. (м. Конотоп, 3–5 жовт. 2013 р.) / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПШ ; Конотоп. міськ. рада ; Центр досл. наук.-тех. потенціалу та історії науки ім. Г.М. Доброва НАН України ; Акад. наук вищої освіти України ; Акад. інж. наук України; Асоц. праців. музеїв тех. проф. ; Держ. політех. муз. при НТУУ «КПІ». – К., 2013. – С. 87–89.
 40. Hryshchenko T. Scientifically-organizational activity of Academician V. Vernadsky in the Agricultural Scientific Committee of Ukraine (1918–1927) / T. Hryshchenko // Передові наукові розробки – 2013 : матеріали VIII Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Прага, Чехія, 27.08 – 05.09.2013). – Прага : Видав. дім «Освіта і наука», 2013. – С. 17–20.
 41. Вергунов В. Невідомі сторінки життя та творчої діяльності професора Д.Г. Віленського / В. Вергунов // Історія української науки на межі тисячоліть : зб. наук. пр. / редкол. О. Я. Пилипчук та ін. – К., 2006. – Вип. 23. – С. 28–50.
 42. Ковальська К. В. Д. Г. Віленський – вчений, педагог та організатор вітчизняного ґрунтознавства 20–50-х років ХХ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.07. «Історія науки і техніки» / К. В. Ковальська. – Переяслав-Хмельницький, 2008. – 21 с.
 43. Кушнарєва В. О. Г. М. Висоцький (1865–1940 рр.) та Сільськогосподарський науковий комітет України при Наркомземі УСРР (1919–1927 рр.) / В. О. Кушнарєва // Історичні записки : зб. наук. пр. – Луганськ, 2009. – Вип. 21. – С. 118–122.
 44. Вергунов В. М. М. Вольф (1880–1933) – державний діяч, учений і один із організаторів сільськогосподарської дослідної справи в Україні / В. Вергунов // Селекція і насінництво : міжвід. темат. наук. зб. – Х., 2007. – Вип. 94. – С. 273–298.
 45. Грищенко Т. Р. Сільськогосподарський науковий комітет України 1924–1925 рр. у творчій спадщині М. М. Вольфа / Т. Р. Грищенко // Історичні записки : зб. наук. праць. – Луганськ, 2009. – Вип. 21. – С. 54–58.
 46. Трипутіна Н. П. Професор А. И. Колесников: страницы жизни и деятельности [Текст]: монографія / Н. П. Трипутіна ; Харьк. нац. акад. город. хоз-ва. – Х. : ХНАГХ, 2011. – 285 с.
 47. Вергунов В. А. Наукова спадщина професора Г. Г. Махова – повернення із забуття / В. А. Вергунов // Наукові записки. – Тернопіль, 2002. – Вип. 3. – С. 188–194.
 48. Вергунов В. А. Інститут гідротехніки і меліорації УААН та професор Г. Г. Махов: забуті сторінки вітчизняної дослідної меліораційної справи / В. А. Вергунов // Історичні записки : зб. наук. пр. – Луганськ, 2004. – Вип. 3–4. – С. 202–213.
 49. Вергунов В. Музейна тема у науково-освітній спадщині професора Г. Г. Махова / В. Вергунов // Історія освіти, науки і техніки : зб. наук. пр. ; редкол. О. Я. Пилипчук та ін. – К., 2004. – С. 65–75.
 50. Вергунов В. А. Професор Г. Г. Махов (1886–1952) та карта ґрунтів Луганської округи (до 85-річчя створення) / В. А. Вергунов // Внесок Донбасу в розвиток вітчизняного промислового потенціалу : Матеріали міжнар. наук. конф. – Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2005. – С. 198–201.
 51. Вергунов В. Махов (Махів) Григорій Григорович (1886–1952) : учений-ґрунтознавець / В. Вергунов // Видатні постаті України : Біогр. довід. / Г. В. Щокін та ін. – 2-ге вид., доп. – К. : МАУП; Книжкова палата України, 2006. – С. 863–866.

52. Вергунов В. А. Війна їх об'єднала, або хто вони – Г. Махов і Ю. Клеопов – зрадники чи справжні українці (забуті сторінки вітчизняної історії природознавства) / В. А. Вергунов // Г. Вальтер та Ю. Клеопов і Г. Махов – забуті сторінки вітчизняної науки / уклад. : В. А. Вергунов, В. І. Мельник. – Сімферополь : Таврида, 2006. – С. 3–10.
53. Вергунов В. А. Еволюція наукової спадщини професора Г. Г. Махова (Махіва) в контексті розвитку українського ґрунтознавства / В. А. Вергунов // Актуальні питання історії техніки : Матеріали 5-ї Всеукр. наук. конф. – К., 2006. – С. 27–29.
54. Пашківська О. Внесок Г. Г. Махова у становлення та розвиток вітчизняного агроґрунтознавства / О. Пашківська // Історія української науки на межі тисячоліть : зб. наук. пр. ; редкол. О. Я. Пилипчук та ін. – К., 2002. – Вип. 10. – С. 126–130.
55. Підгайна Т. М. Історія функціонування Популяризаційної секції Сільськогосподарського наукового комітету України в 1919–1924 рр. та внесок К.І. Осьмака в розгортання її діяльності [Електронний ресурс] / Т. М. Підгайна // Історія науки і біографістика. – 2013. – Вип. 2. – Режим доступу: http://inb.dnsgb.com.ua/2013-2/13_pidgaina.pdf – Заголовок з екрану.
56. Академік Соколовський Олексій Никанорович: життєвий шлях та наукова діяльність / уклад. : В. А. Вергунов, Н. М. Новосад, В. А. Зозуля, К. Б. Новосад. – Х. : К.П. «Друкарня № 13», 2006. – 164 с.: іл.
57. Новосад Н. М. Діяльність академіка О.Н. Соколовського (1884–1959 рр.) у контексті розвитку сільськогосподарської науки та освіти в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.07. «Історія науки і техніки» / Н. М. Новосад. – К., 2008. – 21 с.
58. Білоцерківська А. Київська філія Сільськогосподарського наукового комітету України та А. Г. Терниченко / А. Білоцерківська // Проблеми світового розвитку в історичному контексті : Матеріали Міжнар. наук. конф. викладачів. 27 листоп. 2006 р. – Луганськ, 2006. – С. 7–9.
59. Білоцерківська А. С. Професор А. Г. Терниченко (1882 – 1927) – вчений, педагог, організатор сільськогосподарської науки та освіти в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.07. «Історія науки і техніки» / А. С. Білоцерківська. – К., 2008. – 21 с.
60. Вергунов В. А. Професор Терниченко А. Г. (15.04.1882–11.02.1927) – фундатор української сільськогосподарської літератури та вітчизняного рослинництва / В. А. Вергунов // Генетичні ресурси рослин: наук. журн. – Х., 2005. – № 2. – С. 143–147.
61. Бібліографознавство України (1996–2000): наук.-допом. бібліогр. покажч. / Нац. парлам. б-ка України, Харк. держ. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка; уклад.: Л. В. Глазунова, Т. М. Заморіна. – К., 2005. – 188 с.
62. Вавричин М. Г. Академік П. А. Тутковський і його «Матеріали до бібліографії мапознавства України» (1924 р.) / М. Г. Вавричин // Теоретичні та організаційні проблеми формування репертуару української книги та періодики: Доп. та повідомл. наук. конф., Львів, 25–26 серп. 1995 р. / НАН України. ЛНБ ім. В. Стефаника. – Л., 1996. – С. 365–370.
63. Петрикова В. Т. Краєзнавча бібліографія в науковій діяльності академіка П. А. Тутковського / В. Т. Петрикова // Урал в мініатюрі. – Житомир, 1996. – С. 214–216.
64. Вергунов В. А. С. Л. Франкфурт і розвиток вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи (1901–1920 рр.) / В. А. Вергунов // Історичні записки : зб. наук. пр. – Луганськ, 2006. – Вип. 3-4. – С. 204–240.
65. Вергунов В. А. Дослідження ґрунтів Київщини та перша ґрунтова карта України у світлі творчої спадщини М. П. Флорова / В. А. Вергунов // Часопис української історії. – К., 2007. – Вип. 8. – С. 58–69.
66. Вергунов В. А. Професор Олександр Алоїзович Яната : повернення в науку ХХІ століття / В. А. Вергунов // Бюлетень Центральної наукової сільськогосподарської бібліотеки УААН. – К., 2001. – Вип. 2. – С. 1–7.
67. Вергунов В. А. Наукова спадщина Олександра Алоїзовича Янати в контексті розвитку аграрної і біологічної науки України ХХІ ст. / В. А. Вергунов // Професор ЯНАТА Олександр Алоїзович (1888 – 1938) / УААН. ЦНСГБ; уклад. : В. А. Вергунов, Т. Ф. Дерлеменко; наук. ред. В. А. Вергунов. – К. : Аграр. наука, 2003. – С. 22 – 23; порт. – (Історико – бібліогр. сер. «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії. Кн. 4).
68. Яната Олександр Алоїзович (1888–1938) : біобібліогр. покажч. / УААН, ЦНСГБ, АН Вищої школи України ; В. А. Вергунов, Т. Ф. Дерлеменко, А. А. Коробченко, О. Я. Пилипчук ; наук. ред. О. Я. Пилипчук, В. А. Вергунов. – К., 2001. – С. 3–4 ; порт. (Біобібліографія вчених-аграріїв України).
69. Вергунов В. А. Обласна організація вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи: еволюції теорії та практики / В. А. Вергунов // Питання історії науки і техніки. – 2007. – № 2. – С. 46.

70. Присяжнюк М. В. Розвиток сільськогосподарської дослідної справи УСРР у 20-х рр. XX століття: науково-організаційні засади [Текст] : автореф. дис. д-ра с.-г. наук : спец. 06.04.01 / М. В. Присяжнюк ; наук. конс. М. В. Зубець ; Нац. акад. аграр. наук України, Держ. наук. с.-г. б-ка. – Київ, 2012. – 38 с.
71. Присяжнюк М. В. Діяльність Сільськогосподарського наукового комітету України з координації галузевих досліджень у 20-х рр. XX століття [Електронний ресурс] / М. В. Присяжнюк // Історія науки і біографістика. – 2010. – Вип. 4. – Режим доступу: http://inb.dnsgb.com.ua/2010-4/10_prysyazhnyuk.pdf – Заголовок з екрану.
72. Присяжнюк М. В. Науково-організаційні засади розвитку ґрунтознавства України у 20-х роках XX століття / М. В. Присяжнюк // Вісник Харківського національного аграрного університету. Сер. «Ґрунтознавство». – 2011. – № 1. – С. 5-9.
73. Присяжнюк М. В. Розвиток сільськогосподарської дослідної справи УСРР у 20-х рр. XX століття: науково-організаційні засади / М. В. Присяжнюк; Мінагрополітики, НААН, ДНСГБ. – К. : ФОП Корзун Д.Ю., 2012. - 160 с. - (Історико-бібліографічна серія «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії». Кн. 66).
74. Присяжнюк М. В. Науково-організаційні засади ведення сільськогосподарської дослідної справи УСРР у 20-х рр. XX століття : наук. доп. / М. В. Присяжнюк ; М-во аграр. політики та продовольства України, Нац. акад. аграр. наук України, Держ. наук. с.-г. б-ка. – Київ : Нілан-ЛТД, 2012. – 24 с.
75. Присяжнюк М. В. Сільське господарство України та його державне регулювання в контексті суспільно-політичних трансформацій ХХ–ХХІ ст. (історичний нарис) : монографія / М. В. Присяжнюк, В. А. Вергунов, Г. О. Глазунов, О. С. Грамотенко; ред. М. В. Присяжнюк; М-во аграр. політики та продовольства України, Нац. наук. с.-г. б-ка, Нац. акад. аграр. наук України. – Київ : [б. в.], 2013. – 240 с.
76. Онопрієнко В., Щербань Т. Джерела з історії Українського наукового товариства в Києві / В. Онопрієнко, Т. Щербань. – К. : ДП «Інформ.-аналіт. агенство», 2008. – С. 74; 86.
77. Вергунов В.А. Сільськогосподарський науковий комітет України (СГНКУ) / В. А. Вергунов // Енциклопедія історії України : У 10-ти т. / НАН України, Ін-т історії. – К. : Наук. думка, 2012. – Т. 9 : Прил–С. – С. 576.

УДК 930(477)“1932/1933”:316.776.23
ББК 63.2(4Укр)622

В. В. Гудзь

ВІТЧИЗНЯНІ ІСТОРИКИ ПРО ІНФОРМАЦІЙНУ БЛОКАДУ ПОДІЙ 1932–1933 РОКІВ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ

Історична пам'ять про голод – геноцид в Україні 1932–1933 рр. – одна із засадничих складових національної ідентичності, тому вона займала і займає помітне місце в національно-визвольній боротьбі українського народу та сучасній інформаційній війні. У статті з'ясовується стан дослідження причин, обставин і методів замовчування Голодомору в Радянському Союзі і в сучасній Україні.

Історична пам'ять чи забуття подій в українському селі 1932–1933 рр. – проблема засадничих складових національної ідентичності, що зумовлює її помітне місце у згуртуванні української нації, вкрай необхідному в умовах нав'язаної нашому народу «гібридної» війни. Поряд з практичними, ідеологічними завданнями існує потреба історіографічного осмислення цієї тематики задля подальшої оптимізації її розробки.

Лише у середині 80-х років західні історики і політики зусиллями Комісії з дослідження голоду конгресу США, істориків Дж. Мейса, Р. Конквеста та інших прорвали завісу мовчання про Голодомор в Україні. Їх справу продовжили вітчизняні історики С. Кульчицький, В. Марочко, В. Сергійчук, М. Шитюк, Ю. Шаповал та інші дослідники, які, маючи свою, більш розлогу мету дослідження, побіжно зауважили й на деяких причинах замовчування голоду 1932–1933 років в СРСР та Голодомору в Україні. Але, попри їх назрілу потребу, спеціальних історіографічних праць про замовчування Голодомору нами не виявлено.

Метою цієї публікації є аналіз стану вивчення українськими істориками причин і обставин приховування, перекичування й замовчування комуністичною владою інформації про Голодомор. Відповіді на поставлені вище питання намагалися дати різні автори, але вони не є однозначними і містять кілька складових: приховування і перекичування в радянському політикумі й науковому середовищі; в сучасному російському політичному і науковому просторі; у світовому громадсько-політичному просторі; у світових наукових колах.

Історик Олександр Палій 27 листопада 2010 р. з-поміж багатьох інших поставив і таке риторичне запитання очільникам

«регіоналів», для яких голод 1932–1933 рр. був «спільною справою» для всіх народів СРСР: «Чому в розпал Голодомору в Україні СРСР називав повідомлення про нього у світі «брудними наклепами» й продовжував так робити ще десятиліття?» [1]. Журналіст Володимир Єленський образно розширив це питання: «Панове, якщо б можна було зобразити історичну пам'ять українства у вигляді якогось кольорового тла, то, напевно, на позначці 1933 ми б побачили чорне урвище. Про це всі знали, і всі мовчали... Я не кажу про офіційну пропаганду – там все зрозуміло. Але от у Великій Україні, у сім'ях про війну згадували багато і часто, про голод нечасто, приглушено, з якимось глибоко і глибоко прихованим острахом. Чому, як Ви вважаєте?» [2].

Що стосується замовчування в Радянському Союзі, то узагальнену відповідь на причини цього явища подано у передмові до першого в Україні збірника документів і матеріалів з історії Голодомору: «Феномен тривалого приховування від громадськості соціального лиха таких масштабів і наслідків криється перш за все в тоталітарному, закритому характері тогочасної радянської держави, намаганні прикрасити кричущі деформації суспільного розвитку» [3]. Більш прямолінійно висловився згодом в розмові з В. Єленським професор Станіслав Кульчицький: «А не може ж Кремль сказати, що ось цих людей треба винищити за допомогою голоду, тобто забрати у них все продовольство, яке у них є. Продовольство забирали, але про голод заборонялося говорити всім, тільки в «особих» папках, тільки в партійному листуванні можна було зустріти слово «голод» [2]. Дійсно, злочинець майже завжди приховує злочин та ще й знищує свідків.

За роки незалежності України вітчизняні дослідники не лише усвідомили значення історичної правди про Голодомор для формування української національної свідомості у постгеноцидному суспільстві, а й дослідили технологію маскування злочину сталінським режимом. У змістовній статті історика Володимира В'ятровича наведено 10 засобів, використаних кремлівськими верховодами для приховування правди про катастрофу 1932–1933 рр. Це: 1) обмеження пересування людей (стосовно України – пряма блокада – В. Г.), а, отже, і інформації; 2) жорстка цензура – від газет до приватних листів; 3) дезінформація про ситуацію в Україні у голодні роки; 4) замовлення матеріалів у закордонних ЗМІ (хоча це також засіб дезінформації – В. Г.); 5) дискредитація тих свідків, хто розповідав про Голодомор за кордоном; 6) організація турне впливових іноземців до «процвітаючої» України; 7) кримінальне покарання громадян СРСР за згадки про голод; 8) приховування,

знищення та фальсифікація первинних джерел: актів громадянського стану, даних перепису, архівних записів; 9) обмеження доступу до даних; 10) залучення на свій бік впливових західних діячів [4].

Українські дослідники досить ґрунтовно висвітлили ці методи кримінального переслідування, заборон пересування, інформаційної блокади, цензури, дезінформації, фальсифікації, шахрайства і підкупу, які використали радянські партійні очільники і спецслужби. Як зазначено в публікації Інституту соціальних ініціатив, «Голодомор у Советському Союзі замовчували десятиріччями, знищуючи пам'ять про нього репресіями та зумисним приховуванням фактів, вдаючись до перепланування цвинтарів, щоб ускладнити активне згадування про померлих, форсованого заселення знелюднених місцин і відвертого фальшування демографічної статистики 1937 року. Запроваджена в грудні 1932 року система внутрішніх паспортів перешкоджала не тільки свободі пересування, а й комунікації людей. ... Табуюванню сприяли й інші чинники, наприклад, готовність деяких завзятих комуністів розглядати голодну смерть як необхідний засіб подолання селянської «психології»...[5]. Щодо зовнішнього озокзамилування, то «приручений» радянськими спецслужбами московський кореспондент «NewYorkTimes» Волтер Дюранті у березні 1933 року повідомив, що в Радянському Союзі є лише окремі випадки смерті через недоїдання. У 1935 р. Кремль запросив на міжнародний конгрес письменників лівих інтелектуалів Романа Роллана, Анрі Барбюса і Бернарда Шоу, які об'їхали «буцімто» спустошені голодом місцевості й повідомили позитивні враження про життя колгоспників.

Стосовно замовчування правди серед «своїх», то у багатьох публікаціях наводиться наступний факт: Перший секретар ЦК КП(б) У, член Політбюро ЦК ВКП(б) Станіслав Косіор 26 квітня 1932 року надіслав Сталіну листа, в якому, зокрема, зазначалося: «У нас є окремі випадки і навіть села, що голодують, однак це лише наслідок місцевого головоотятства, перегинів, особливо стосовно колгоспів. Усілякі розмови про «голод» на Україні слід категорично відкинути» [6]. І це писалося тоді, коли виконання хлібозаготівельного плану 1931 року, що затяглося до зими 1932 року, започаткувало голод. Уже в першій половині 1932 року від цього голоду загинуло до 150 тис. українських селян.

Секретар ЦК КП(б)У і Харківського обкому Роман Терехов виявився більш совісним, ніж С. Косіор, і наприкінці 1932 р. особисто повідомив Сталіну про голод. Генсек відповів: «Нам говорили, що ви, товаришу Терехов, гарний оратор, виявляється, ви гарний оповідач –

вигадали таку казку про голод, думали нас залякати, але не вийде!» [7]. У результаті, за висловлену правду Терехов поплатився посадою, а інші – особливо із 1937 р. – і головою.

Навіть у службовій документації партійно-радянських органів, яка мала гриф «особливо секретно», слово «голод» не вживалося. Як відзначив С. Кульчицький, «особливі папки» забезпечували владу від розмов у середовищі самого партгоспактиву і думок про допомогу голодуючим, яка зовсім не передбачалася. Отже, можна сказати, що замовчування голоду – один із механізмів геноциду [8].

Очільники комуністичного режиму приховували правду і від майбутніх дослідників: партійно-державна директива від 16 лютого 1933-го категорично забороняла вести реєстрацію випадків набрякання та смерті від голоду іншим державним органам, крім Держполітуправління (ОДПУ). Мало того, що війська блокували цілу республіку і десятки сіл. Облога голодоморної резервації спрямовано доповнювалася інформаційною блокадою. Як наголошують сучасні науковці, Постановою ЦК від 18 листопада 1932 року було взято під постійний контроль діяльність 22 газет найважливіших хлібозаготівельних районів. Не допускалися туди й іноземні журналісти. Перлюструвалися листи. У 1933 р. звільнено тисячі вчителів, знищено навіть кобзарів та бандуристів, які несли гірку правду. Помирати від голоду українські селяни повинні були мовчки і без розголосу в світі.

Міжнародний Червоний Хрест у 1933 р., поряд з іншими організаціями, українцями зарубіжжя, виявив готовність допомогти голодуючим продовольчими товарами, як це вже було у 1921–1923 рр. Але тепер уряд СРСР заявив, що чутки про голод в Україні – вигадка троцькістів [9]. Цей факт підтверджує використання Москвою Голодомору як знаряддя геноциду українства.

У 1934 р. у своєму виступі на XVII з'їзді ВКП(б) Сталін заявив про приріст народжуваності у голодоморному 1933 році і назвав завищену, «липову» цифру населення СРСР [10]. З тих пір навіть у секретній документації зникли згадки про голод, а 27 червня 1936 р., напередодні перепису населення махінатори заборонили аборти. Запізно! За результатами перепису населення Радянського Союзу (січень 1934 р.), кваліфіковані демографи представили урядові попередні розрахунки, які на мільйони осіб – і саме за рахунок України – не співпали з заявленими цифрами Сталіна. Чисельність України у 1937 р. виявилася меншою, ніж за переписом 1926 р. [10]. У вересні Постановою РНК СРСР матеріали перепису кваліфіковано як дефектні і скасовано. Переписні картки зазнали знищення. Демографів звинуватили в недообліку населення і репресували.

Тому і боялися в Радянському Союзі говорити про Голодомор не лише свідки спрямованого геноциду, а й урядовці.

У 1960-ті рр. на хвилі періоду «відлиги» тема голоду почала прориватися крізь цензурні бар'єри комуністів. Описи колективізації і голоду початку 30-х років містять твори українських прозаїків Івана Стаднюка, Михайла Стельмаха. Про голод яскраво писали в Росії Михайло Алексєєв, Василь Гроссман, Олександр Солженіцин, Рой Медведев, Лев Копелев та ін. Важливе місце посіла ця тема у публікаціях шістдесятників: Євгена Сверстюка, Миколи Руденка, В'ячеслава Чорновола, Михайла Осадчого, Петра Григоренка. Але їх твори були художніми, публіцистичними або мемуарними і потребували документів для руйнації «стіни мовчання».

Радянські спецслужби ретельно замурували пробоїни у стіні, зроблені українськими емігрантами, західними журналістами і науковцями. До 50-річчя Великого Голоду українська діаспора в Північній Америці влаштувала масові пам'ятні акції. Українські емігранти прагнули повторити успіх єврейської діаспори, котрій, після показу телесеріалу «Holocaust» (1978) вдалося викликати співчуття до єврейської трагедії Голокосту під час Другої світової війни і завоювати симпатію для Ізраїлю. Українці намагалися зробити те саме, публічно заявляючи за кожної слушної нагоди про голод як про «український геноцид». У відповідь 11 лютого 1983 року першим секретарем ЦК КПУ Володимиром Щербицьким завізований секретний циркуляр за підписами А. Капта та С. Мухи «Про пропагандистські і контрпропагандистські заходи на протидію розв'язаній реакційними центрами української еміграції антисоветській кампанії в зв'язку з продовольчими труднощами, що мали місце на початку 30-х років в Україні», сама назва якого заперечувала голод [11].

Як зазначав професор Джеймс Мейс, тих західних істориків, які називали події 1933 р. голодом, в Радянському Союзі автоматично відносили до стану «буржуазних фальсифікаторів». У пресі, якщо їхні імена і згадувалися, то лише з такими епітетами, як «наклепники», «вороги радянського ладу» і т. п. [11]. Але в конкретну дискусію з ними, за браком доказів, ніхто не вступав. 5 липня 1983 р. Посольство СРСР висловило офіційний протест у зв'язку з планами спорудити пам'ятник жертвам голодомору в Едмонтоні (Канада). «Ця акція... – підкреслювалося в ноті, – має на меті зіпсувати історичну правду про колективізацію сільського господарства в СРСР, розпалити ворожнечу щодо радянського народу» [7]. 10 жовтня того самого року у виступі на сесії Генеральної асамблеї ООН в Нью-Йорку старший науковий співробітник Інституту історії України НАН

УРСР Іван Хміль заявив, що інформація про голод 1932–1933 рр. є вигадкою українських буржуазних націоналістів, які служили Гітлеру, а потім утекли до США [7].

Але крига забуття скресала. Один із провідних дослідників теми Джеймс Мейс, який у 1993 р. переїхав із США в Україну, звернув увагу на той факт, що у 1986 р. на з'їзді письменників України поет Іван Драч вперше публічно вжив визначення «Голодомор» [12]. Коли наприкінці 80-х років минулого століття комісія Конгресу США з українського голоду 1932–1933 років почала оприлюднювати перші результати своєї діяльності, радянська влада змушена була діяти «на випередження»: 25 грудня 1987 р. В. Щербицький, якому С. Кульчицький надіслав свою розвідку про голод, вийшов за межі офіційних «продовольчих труднощів» і у своїй доповіді до 70-річчя радянської влади в республіці вперше обережно згадав «навіть голод у деяких районах» України. Щоправда, голод, по-перше, пояснювався посухою, по-друге, заявлено, що голод є спільним горем «радянських народів» – України, Дону, Кубані, Поволжя, Південного Уралу й Казахстану, які постраждали від цього лиха, по-третє, йшлося про намагання влади запобігти трагедії і допомогти голодуючим. В публікації Інституту соціальних ініціатив слушно зазначено, що комуністична влада, зрозумівши, що «карта» замовчування трагедії бита, зайняла нові «оборонні позиції»: визнаючи масовий голод 1932–1933 рр., категорично заперечувати його штучний характер, а тим більше антиукраїнську спрямованість» [5].

Це підтвердили наступні події. 23 травня 1988 р. у Брюсселі голова Міжнародної правничої комісії шведський професор Джейкоб В. Ф. Сандберг відкрив слухання з розслідування трагедії голоду в Україні, його причин і наслідків відповідно до норм міжнародного права. У звіті комісії зроблено висновок про наявність зв'язку між голодом і зміною курсу компартії в національній політиці: «Голод, викликаний вилученням зерна, став знаряддям у здійсненні національної політики» [13].

Кремль, попри «перебудову», інспірував черговий демарш. 14 жовтня 1988 р. восьмеро юристів та істориків, які працювали в Академії наук УРСР, надіслали на адресу Дж. Сандберга протест. У ньому підкреслювалося, що розслідування, яке проводить комісія «... скоріше має політичний характер і є співучастю в цілеспрямованій ідеологічній акції. Такі дії несумісні з принципами об'єктивного дослідження і навряд чи можуть прояснити істину. Тому вони не можуть не викликати недовіри і протесту» [7].

Тим часом 18 лютого 1988 р. у статті журналіста Олексія Мусієнка було вперше вжито термін «Голодомор» стосовно подій

1932–1933 рр. [12]. В Україні почали з'являтися свідчення очевидців катастрофи того часу та публікації, в яких дедалі виразніше йшлося про штучний голод. Нарешті, у 1990 р. вийшов збірник статей і документів, упорядкований вченими Інституту історії партії при ЦК КПУ, який містив постанову ЦК «Про голод 1932–1933 років на Україні та публікацію пов'язаних з ним архівних матеріалів». Формально, це означало зняття багаторічної заборони говорити правду про Голодомор. «Понад півстоліття ця тема замовчувалася у вітчизняній історіографії, що заважало науковому осмисленню та об'єктивній морально-політичній оцінці цієї народної трагедії» – визнали комуністи [14]. При цьому, за інерцією та умислом, зарубіжна інформація продовжувала трактуватися в СРСР як інсинуація. А за кордоном – і влада, і науковці також не дуже дослухалися до волання емігрантів та журналістів, доказів окремих науковців. Великий Голод в Україні або Голодомор, на відміну від Голокосту та інших трагедій людства у ХХ столітті, тривалий час був забутим геноцидом в анналах світової історії і не визнавався як такий більшістю країн світу до сьогодні.

...Автори передмови «Сказати правду» до згаданого збірника 1990 р. перенесли наголос щодо причин приховування правди про голод із навмисних дій влади на інерцію громадської свідомості: «А слідування давній забороні у післякультуртвські часи пояснюється надто затяжним вивільненням громадської свідомості з-під впливу догматів сталінщини» [15]. Поважних вчених, укладачів видання, можна зрозуміти. Адже збірник вийшов ще під егідою Інституту історії партії при ЦК КПУ.

Дійсно, страх цієї радянської системи був настільки поширений і так паралізував, що більшість людей, які пережили жахи Великого Голоду, боялися засвідчити їх навіть своїм дітям. На думку голови Асоціації дослідників голодоморів в Україні Василя Марочка, «Ганьба, очевидно, лежить ... на усіх нас, які впродовж 70 років замовчували, бо минулорічні події нам показали, що ми можемо пробуджуватись. Чому цього не сталося впродовж 70 років? За виключенням діаспори, голод заподіяв якийсь соціально-психологічний гальмівний процес» [2]. Але пам'ятаймо, що крім цього страху, тема голоду 1932–1933 років заборонялася цензурою, а радянським науковцям бракувало захованих владою у спецховищах першоджерел і у «післякультуртвські часи».

З проголошенням незалежності 1991 р. до влади в Україні прийшла республіканська номенклатура з територіальною, а не національною свідомістю, яка не дуже переймалася питаннями історичної пам'яті і національної ідеї аж до президентства Віктора

Ющенко. Відповідно і постгеноцидне, посткомуністичне суспільство переживало влучно зауважену Дж. Мейсом кризу національної ідентичності: «...штучна інкорпорація історії українства, українців та інших народів колишнього СРСР була штучним насіянням іншої національної ідентичності, вигіднішої для тодішніх можновладців» [16]. Це була ідентичність «совка» або багатонаціонального «народу України» замість ідентичності української нації з її визитівкою – геноцидом 1932–1933 рр. На відміну від пам'яті про Голокост у євреїв з їх гаслом «Ніколи більше!», пам'ять про Голодомор не стала для українців імпульсом до відродження.

Цю пам'ять так звана українська номенклатура, вслід за комуністичною, підмінювала радянською історичною пам'яттю. Так само урочисто святкували 23 лютого як День захисника Вітчизни, День перемоги 9 травня, а не 8-го і не як день жалоби, і вивчали історію Великої вітчизняної війни, а не Другої світової. Пройшло десятиліття незалежності, а історик Роман Сербин констатував: «Українська влада нехтує Голодомором. Мало ним цікавиться й українське суспільство. Генерація, яка пережила голод уже майже вповні відійшла, а на її місце прийшли люди, для яких визначаючі моменти їхньої самоідентифікації й національної свідомості уже не Голодомор та незалежна Україна, а так звана «Велика вітчизняна війна» [17]. Тож зрозуміло, чому С. Кульчицький з гіркотою відзначав: «Через десяток років, наприкінці 90-х, складається інша картина. Як завжди, українські громади США і Канади достойно відзначили 65-ту річницю голодомору. А в уже незалежній Україні ця річниця залишилася майже не поміченою. Все ще знаходяться люди, які твердять, що голодомору не було» [18]. Причиною цього явища історик називає політичну кон'юнктуру та психологію суспільства, яке Дж. Мейс влучно назвав постгеноцидним. Звернення до страшного минулого подібне до погляду на Сонце, вважає С. Кульчицький, адже ми «так само мружимося, бо не в змозі прийняти весь потік негативної інформації» [19].

Як зазначив інший дослідник голоду, журналіст Аркадій Сидорук, замовчування Голодомору значною мірою зберігається у «постпомаранчевій» Україні. Ще 1988 р. він привіз в Україну «Доповідь американської конгресово-президентської Комісії з дослідження голоду в Україні», де доведено геноцид в Україні 1932–1933 рр. «Залишається хіба що дивуватися, чому її досі не перекладено і не опубліковано українською. Звісно, якщо бути наївним...» – запитав він двадцять років поспіль [20].

Дослідник підкреслює, що в Україні майже нічого не відомо про визначну роль, яку відіграла американська Комісія з дослідження

голоду в Україні у розробці навчальних програм для середніх шкіл і коледжів. Але ж за її матеріалами доктор Мирон Куропась, помічник президента Дж. Форда з етнічних питань, ще 1986 року організував у Чикаго першу в історії Америки вчительську конференцію про голод в Україні, де представив свій новаторський проект «Примусовий голод в Україні, 1932–1933. Навчальна програма і практичний посібник з джерел для просвітян». Це видання вийшло на кошти Українського народного союзу і широко використовувалося у навчальних закладах Америки. У другій половині 1980-х років у США було видано ще два посібники з історії Голодомору. Тим часом в українських підручниках, на думку автора, події 1932–1933 рр. займають замало місця і навчальних годин (не кажучи вже про брак спеціальних курсів) [21].

Тим часом, коли після «помаранчевої революції» замовчування катастрофи 1932–1933 рр. стало неможливим, поширилися фальшиві заяви представників Кремля і їх місцевих апологетів щодо визначення характеру голоду. Крім того, що здійснювалася підміна національного поняття географічним («голод був скрізь»), рамки останнього одночасно звужувалися, зокрема, не зачіпаючи українців Кубані. А. Сидорук наголошує, що між поняттям «геноцид українського народу», прийнятим Верховною Радою 2006 р. за наполяганням соціалістичної партії (комуністи і «регіонали» взагалі не голосували), і визначенням «геноцид української нації» існує суттєва різниця. Перше, з погляду міжнародного права, не може бути чинним априорі, а відкинута друге прямо відповідало б Конвенції ООН про геноцид [20].

Президент Російської Федерації Володимир Путін висловив занепокоєння щодо рішення Верховної Ради, і в 2006-му російська Дума видала резолюцію з запереченням того, що Голодомор був геноцидом. Російських істориків мобілізували для випуску підручників, які наголошували б на спільній історії України з Росією та заперечували українську специфіку Голодомору. Кремль збільшив фінансування і мережу своїх оперативних співробітників розвідки та агентури в Україні та зробив усе для перемоги своєї креатури – В. Януковича – на президентських виборах.

Професор Ратгерського університету (США) Олександр Мотиль відзначив, що у перший же місяць приходу до влади В. Януковича інформація про Голодомор була видалена з президентського сайту. Це був перший мовчазний жест для Кремля і своїх співвітчизників, який означав, що Україна після В. Ющенко повернеться до радянської і проросійської ідентифікації. Під час відвідування наради Парламентської асамблеї Ради Європи в Брюсселі 26 квітня

2010 р., він заявив, що «було б неправильно і несправедливо визнати Голодомор актом геноциду проти одного народу» [22]. Згодом Міністр освіти і науки Д. Табачник вже заявив, що він має намір очистити підручники історії з «божевільною гіперболізацією» про Голодомор. У свою чергу, новопризначений директор Інституту національної пам'яті прихильник комунізму від Донбасу, публічно заявив, що голод був «результатом важких умов» і про свій намір просувати «національну пам'ять», яка «об'єднує» українців. Відповідно і Служба безпеки України знову закрила свої секретні архіви, бо як заявив її речник, «люди знають все, що потрібно знати» [20].

Та – запитасмо і ми – хіба ставленикам Росії була потрібна українська ідентичність, як запорука перемоги у боротьбі за самовизначення з історичним ворогом?

Лише після Революції Гідності дослідники знову отримали можливість досліджувати суперечливі і трагічні сторінки історії, не переймаючись питанням лояльності до влади.

Отже, вітчизняні науковці досить ґрунтовно дослідили причини, обставини і механізми замовчування комуністичним режимом голоду-геноциду 1932–1933 років в Україні. Простежено геополітичні, ідеологічні та психологічні причини фальшування та перекручення причин і наслідків Голодомору навіть у незалежній Україні ХХІ століття. Тим більше не посідає належного місця в історіографії проблематика замовчування і перекручування правди про Голодомор. Попри непересічне значення цієї теми для відродження національної історичної пам'яті, їй, за нашими даними, в Україні присвячено лише близько десятка спеціальних розвідок, і ще менше – за кордоном.

Проте, на сьогодні вітчизняними дослідниками С. Кульчицьким, В. Марочко, Дж. Мейсом, В. В'ятровичем та ін. вченими, праці яких використані у цій публікації, загалом простежено головні причини і обставини замовчування та основні методи приховання владою правди про Голодомор за часів існування СРСР. Зарубіжні історики українського походження О. Мотиль, Р. Сербин, журналіст А. Сидорук, політолог О. Палій та ін. виявили специфіку замовчування та фальсифікацій історії народної трагедії в роки незалежності України і навіть у «постпомаранчевий» період.

Хоча замовчування Голодомору було важливою складовою і знаряддям геноциду в Україні, вітчизняні дослідники ще не надають достатньої ваги і уваги означеній у заголовку темі, що потребує її подальшого системного дослідження в історичній та історіографічній площині. Зокрема, на нашу

думку, перспективними є спеціальні праці з історії діяльності радянської влади й її правоохоронних та ідеологічних структур з інформаційної блокади правди про голод та способів і методів дезінформації та контрпропаганди радянської агентури на Заході.

Окремого вивчення потребує історія та історіографія приховування і перекручування правди про людомор в Україні у наукових колах «далекого» зарубіжжя, а також у політичному та науковому середовищах сучасної Росії. Так, у грудні 2014 року Феодосійський міський суд засудив директора міської Центральної бібліотечної системи за ст. 20.20 Кодексу про адміністративні правопорушення РФ («масове зберігання з метою розповсюдження екстремістських матеріалів») до штрафу у 2 тис. рублів за те, що у двох бібліотеках міста було знайдено 12 примірників книги Василя Марочка «Голодомор 1932–1933 рр. Серія: Голодомори» (Київ, 2007) [23]. Проте, коли 16 березня 2014 р. в Харкові представники «Русского Міра» спалювали книги про Голодомор, були люди, котрі вихоплювали їх із вогню і несли додому. Боротьба за Правду має тривати.

РЕЗЮМЕ

Историческая память о голоде – геноцид в Украине 1932-1933 гг. – одна из основных составных национальной идентичности, поэтому она занимала и занимает значительное место в национально-освободительной борьбе украинского народа и в современной информационной войне. В статье определяется степень исследованности причин, обстоятельств и методов замалчивания Голодомора в Советском Союзе и в современной Украине.

Ключевые слова: геноцид, национальная идентичность, национально-освободительная борьба, украинский народ.

SUMMARY

Historical memory about the hunger – genocide in Ukraine in 1932-1933 is one of the main components of the national identity therefore it took and takes an important place in the national liberation struggle of the Ukrainian people and in a modern information war. In the article the author defines the degree of study of the reasons, circumstances and methods of concealment of the Holodomor in the Soviet Union and in modern Ukraine .

Key words: genocide, national identity, national liberation struggle, Ukrainian people.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Палій Олександр. Голодомор: 23 докази геноциду й жодного спростування – [Електронний ресурс] / Олександр Палій. – Режим доступу: <http://www.golodomor.kharkov.ua/pub.php>
2. Єленський В. Геноцид, який прагли і прагнуть приховати – [Електронний ресурс] / В. Єленський, С. Кульчицький, В. Марочко // Вечірня Свобода. – 2005, 26 листопада. – Режим доступу: <http://www.vox.com.ua/data/2005/11/26/genotsyd->
3. Сказати правду // Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів [кер. кол. упорядників Р. Я. Пиріг]. – К. : Політвидав України, 1990. – С. 5.
4. В'ятрович Володимир. Як замовчати Голодомор – 10 уроків від КГБ / Володимир В'ятрович. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.ua/articles/volodimir-v-yatrovich/_ak-zamovchati-golodomor-10-urokiv-vid-kgb/468961
5. Голодомор як геноцид: спроба відповіді (частина 1) / – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: SocietyInitiativesInstitute <http://sii.org.ua/holodomor-1/>
6. Лист секретаря ЦК КП(б)У С. В. Косіора секретарю ЦК ВКП(б) Й. В. Сталіну про економічне і політичне становище в південній частині степових районів України та продовольчі труднощі // Голод 1932–1933 років на Україні... – С. 148.
7. Шаповал Ю. Голодомор 1932–1933: «втрата» та винайдення: [з публ. архів. док.] / Юрій Шаповал // Дзеркало тижня. – 2006. – 18–24 листопада (№ 44). – С. 21.
8. Кульчицький Станіслав. Почему он нас уничтожил? Сталин и украинский Голодомор [под общей ред. Л. Ившиной] / Станіслав Кульчицький. – К. : ЗАО «Украинская пресс-группа», 2007. – С. 24.
9. Марочко Василь. Дипломатія замовчування: ставлення західноєвропейських держав до Голодомору 1932–1933 рр. в Україні / Василь Марочко // Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків: Міжнародна науково-теоретична конференція, Київ, 28 листопада 1998 р.: матеріали [ред. кол.: С. Кульчицький (відп. ред.), О. Веселова, Л. Лук'яненко, В. Марочко]. – Київ – Нью-Йорк : Вид-во М. П. Коць, 2000. – С. 151.
10. Кульчицький С. В. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення / С. В. Кульчицький. – К. : Наш час, 2008. – С. 375–378.
11. Мейс Джеймс. Політичні причини голодомору в Україні (1932–1933 рр.) / Джеймс Мейс // Український історичний журнал. – 1995. – № 1 – С. 35.
12. Мейс Джеймс. Урок геноциду / Мейс Джеймс // День і вічність Джеймса Мейса [за заг. ред. Л. Івшиної]. – К. : ЗАТ «Українська прес-група», 2005. – С. 93.
13. Международная комиссия по расследованию голода на Украине 1932–1933 годов. Итоговый отчет. – К., 1992. – С. 132–133.
14. Про голод 1932–1933 років на Україні та публікацію пов'язаних з ним архівних матеріалів. Постанова ЦК Компартії України. 26 січня 1990 р. // Голод 1932–1933 років на Україні... – С. 3.
15. Редакційна колегія. Сказати правду / Редакційна колегія // Голод 1932–1933 років на Україні... – С. 5.
16. Мейс Джеймс. Ваші мертві вибрали мене. Спадщина Голодомору: Україна як постгеноцидне суспільство / Мейс Джеймс // День і вічність Джеймса Мейса... – С. 64.
17. Сербин Роман. За яку спадщину? Голодомор 1932–1933: проблема колективної пам'яті – [Електронний ресурс] / Роман Сербин. – Режим доступу: <http://ukrlife.org/main/evshan/serbyn7.htm>
18. Кульчицький Станіслав. Проблема голоду 1932–1933 рр. та її місце в суспільно-політичному житті України кінця 80-х – початку 90-х рр. / Станіслав Кульчицький // Голод - геноцид 1933 року в Україні... – С. 27.
19. Кульчицький Станіслав. Сталінський терор голодом і його демографічні наслідки / Станіслав Кульчицький // Голодомор 1932–1933 років як величезна трагедія українського народу: Матер. Всеукр. наук. конференції. Київ, 15 листопада 2002 р. – К. : МАУП, 2003. – С. 20.
20. Сидорук Аркадій. Замовчування з червоним штемпелем і без нього / Аркадій Сидорук // Дзеркало тижня. – 23 листопада 2007. – № 45. – С. 21.
21. Сидорук Аркадій. Табу на Голодомор у «пост помаранчевій» Україні? / Аркадій Сидорук // Україна молода. – 2006. – 25 листопада (№ 220). – С. 6–7.
22. Motyl Alexander J. Deleting the Holodomor: Ukraine Unmakes Itself / Alexander J. Motyl // World Affairs. The journal. – september/october 2010: <http://www.worldaffairsjournal.org/index.php?q=article/deleting-holodomor-ukraine-unmakes-itself>
23. Марочко Василь. «Русскіймірь» у Феодосії: заборона слова про Голодомор. – [Електронний ресурс] / Роман Сербин // Українська правда–28 січня 2015. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/columns/2015/01/28/146975/>

В. М. Докашенко

«ВІДЛИГА» В КОНТЕКСТІ РОЗШИРЕННЯ ПРАВ І ОБОВ'ЯЗКІВ ПРОФЕСІЙНИХ СПІЛОК

У статті розглядаються зміни в правах та обов'язках професійних спілок, що відбулися в середині 50-х – середині 60-х рр. минулого століття. На основі значної кількості історичних джерел зроблено висновки, що початок цього процесу припадає на час роботи XX з'їзду КПРС, а своєрідним детонатором до стимуляції запровадження цих змін у життя послужила спроба державного перевороту в червні 1957 р. Детальний текстовий аналіз «Положення про республіканську, крайову й обласну раду профспілок», прийнятого ВЦРПС, дозволив зробити висновок про наявність латентного призначення в нових повноваженнях цієї громадської організації.

Друга половина 50-х – перша половина 60-х рр. XX століття є одним із найбільш сприятливих періодів в історичному розвої профспілкового руху колишнього СРСР. Зміна тактики взаємовідносин держави з суспільством, в основі якої лежала відмова від сталінських, відверто репресивних методів управління, й заміна їх значно тоншим хрущовським менеджментом, який не допускав виявів класичного сталінізму, об'єктивно поставила завдання розширення меж діяльності громадських організацій. Тому «відлига», як етап тоталітарних відносин, є найбільш сприятливим періодом для розвитку цієї наймасовішої організації. Більше того, методологічно вони були необхідні один одному.

Професійні спілки, як масова громадська організація, що первісно повинна була вибудовувати всі свої чисельні організаційні структури на широких демократичних засадах і за своїм первісним призначенням покликала захищати соціальні інтереси широких верств трудящих, були необхідні новій системі політичних відносин. З іншого боку, громадській організації, сформованій на таких засадах, було без сумніву тісно в межах сталінської демократії. Професійні спілки потребували оновлення механізму функціонування. Тому їм була необхідна «відлига» з її антиавторитарними гаслами. Теоретики «відлиги», вибудовуючи засади спілок на запереченні класичного сталінізму, відкривали двері для розвитку громадських начал у політичному ареалі країни. З огляду на зазначене, профспілки, як первісно демократична громадська організація, були потрібні їм не в урізаному сталінському вигляді, а з набором широких прав

і повноважень. Це, з одного боку, демонструвало всьому світу демократичність намірів нової влади, а з іншого – дозволяло їй через цю громадську організацію реалізовувати свої власні політичні й економічні цілі.

Отже, питання полягало лише в тому, яким переліком повноважень наділити цю громадську організацію. Зрозуміло, що чим довшим він буде, тим «демократичнішою» виглядатиме нова влада, і тим разючішою здаватиметься грань між «відлигою» і класичним сталінізмом. Усе разом узяте, вочевидь, покликалось переконати весь світ у життєздатності соціалістичної системи, її здатності до розвитку, й водночас свідчило про спроможність до суттєвих перетворень самої влади. Тому основна мета нашої статті полягає в простеженні кількісних і якісних змін у правах і обов'язках профспілок, ініційованих партією влади, у з'ясуванні їх латентного призначення та можливих наслідках цих нововведень для політичної та соціальної сфер.

На жаль, ані період, який ми розглядаємо, ані сама «відлига» з її метаморфозами у профспілках не викликають у сучасних дослідників достатнього наукового інтересу, що є, з нашої точки зору, абсолютно невиправданим. Цей період нашої історії є періодом реформ (ми зараз не говоримо про їх глибину та доцільність), тобто тих перетворень, яких ми марно очікуємо вже понад двадцять років, але яких все ж таки маємо неодмінно дочекатись. Тому сучасне дослідження процесів періоду 50-х – 60-х рр., може допомогти нам зараз не лише у сприйнятті суспільством прийдешніх реформаторських перетворень, але й дозволить з допомогою сучасних профспілок напрацювати адекватний механізм захисту широких верств населення від можливих їх наслідків. Той факт, що у всі часи жертвою реформаційних змін був саме народ, вже давно ні в кого сумнівів не викликає. З огляду на зазначене, тема запропонованої роботи має достатній рівень актуальності, а тому має всі підстави для її дослідження.

Сучасна історіографія проблеми більше представлена працями не історичними, а політологічними. Тому, звичайно, вони цінні для нас скоріше методологічними підходами, аніж історичним викладом. Більшість із них присвячена аналізу та пошуку місця профспілок та їх функцій у сучасному суспільстві. У зв'язку з цим варто відзначити безперечно ґрунтовну працю В. Ф. Цвиха [1], в якій аналізується теорія та практика профспілкового руху в громадянському суспільстві. І його ж працю, видану на чотири роки пізніше, – «Шляхи модернізації профспілок за умов глобалізації та нових викликів. Світовий досвід» [2]. Безперечно, цікава постановка питання, прикро лише, що

друкований обсяг її дещо замалий для такого гучного анонсу. Роль професійних спілок з ухилом до національної політичної системи висвітлено в монографії О. Л. Тупиці [3]. Ці та ряд інших праць дають нам можливість повніше уявити собі завдання та основні риси профспілок сьогодення, щоб екстраполювати їх на досліджуваний нами період. І хай ці знання предмета профспілкової діяльності не можна було використати в умовах тієї політичної системи, але вони дають можливість точніше з'ясувати потенційний вектор руху профспілок 50-х – 60х рр., а відтак визначити й їхні найбільш слабкі в методологічному відношенні місця.

У ракурсі поставленої нами проблеми це означає, що значне розширення прав професійних спілок у перше постсталінське десятиріччя потенційно могло призвести до виникнення змін не лише «у сфері професійних виробничих відносин, але й системі перетворення самих основ функціонування всієї політичної, соціально-економічної та культурно-духовної сфер життя суспільства», – як резонно підмітив дослідник М. С. Іванов [4, с. 38–39]. Звичайно, тут йдеться про спілки сучасні. Але, переносячи цю ідею на середину 50-х, поставимо питання, а чи могли викликати аналогічні трансформації у суспільстві тогочасні профспілки, наділені владою найширшими повноваженнями. Спробуємо дати відповідь на це питання пізніше. Зараз же, закінчуючи огляд наукової літератури, зауважимо, що, розробляючи цю тему, не можна оминати увагою і надбання попередників радянської доби [5]. Для нас вони цінні, звичайно, не партійною патетикою і не «дугими» результатами учасників соціалістичного змагання. Вони для нас цінні логікою, мотивами та послідовністю викладу, врешті, постановкою питання. Тому ми розглядаємо праці того часу не стільки як наукову літературу, а як джерело історичного дослідження. Це означає, що ми не критикуємо їх авторів з точки зору методології, адже це була інша епоха, інша політична система та інші умови співжиття. Водночас ми маємо всі підстави оцінювати їх так, як зазвичай оцінюється й будь-яке інше джерело – за рівнем інформативної насиченості, достовірності, зв'язком з іншими джерелами тощо.

Однак повернемося до розширення повноважень професійних спілок зразка середини 50-х. – середини 60-х рр. Витоки їх розширення знаходяться у сфері дії важливого методологічного начала. Це дослідження проблеми з врахуванням не лише етапності воєнного періоду (зараз це вже є усталеною практикою [6, с. 619–642]), назвемо їх умовно «кінець класичного сталінізму» (1945–1953 рр.), «відлига» (1953–1964 рр.), «період застою» (1964–1985 рр.), «перебудова» (1985–1991 рр.), а й із сприйняттям кожного з них як

певного кроку до вдосконалення радянської політичної системи. Вибудувана на основі стрункої вертикалі влади, вона на свою вершину постійно підіймала лідерів, які змушені були балансувати між банальним культом особи і різновидами авторитаризму. Разом узяті це робило всю політичну систему радянського соціалізму закостенілою, малодоступною до свіжих ідей, до поступального розвитку, тим самим все більше і більше віддаляючи країну від цивілізованого світу.

У цих умовах чи не єдиним засобом її вдосконалення була зміна лідера. Кожний наступник, з «сумом і біллю» провівши в світ інший свого попередника, невдовзі починав «боротися» з наслідками його керівництва. Саме ця «боротьба», на нашу думку, і була однією з небагатьох можливостей пристосування системи до нових політичних реалій. Вона ж надавала й новий поштовх до її розвитку в усіх її складових. Саме тому позитив зміни політичного лідера в колишньому СРСР ми бачимо, передусім, в очікуваних кроках з реформування суспільно-економічної системи. З цієї точки зору М. С. Хрущов був приречений на здійснення реформ. Логічним і цілком передбачуваним у зв'язку з цим виглядає розширення прав професійних спілок, що безпосередньо є предметом нашого дослідження. Якщо далі слідувати логіці цих міркувань, то М. С. Хрущов був змушений почати боротьбу із сталінською спадщиною з найбільш одіозних її складових, однією з яких, безумовно, був культ-особи Й. В. Сталіна. Оголосивши йому боротьбу, він змушений був протиставити якісь суттєві демократичні зрушення. Найбільшу можливість для цього надавали професійні спілки – наймасовіша організація трудящих, яка містила в собі ще й значний демократичний потенціал. Вибір був практично безпрограшний: масовість організації дозволяла щонайменший крок, зроблений у бік демократичних змін, моментально перетворювати в надбання майже всього загалу зразу, що, звичайно ж, автоматично зміцнювало владу. Демократичний потенціал спілок значно полегшував виконання цього завдання.

Але наскільки рішучими були ці наміри? Як далеко планувалось зайти? І, врешті, чи є це заслугою М. С. Хрущова? Нами з'ясовано: дійсно, його заслуга. Проаналізувавши партійні документи, починаючи з XIX з'їзду КПРС, ми дійшли висновку, що жоден з них не містить щонайменших завдань з реформування спілок. У них витримується одна й та ж сама тональність. Наприклад, в Директивах п'ятого п'ятирічного плану СРСР зазначається, що вони (директиви) «пред'являють великі вимоги до партійних, радянських, господарських, профспілкових, комсомольських організацій і

зобов'язують їх мобілізувати широкі маси трудящих...» (тут та далі переклад авт. – В.Д.) [7, с. 284]. І на цьому все! Жодного натяку на необхідність розширення прав громадської організації чи надання вже існуючим правам реальних обрисів. Практично стовідсотковим підтвердженням того, що до 1954 р. включно це питання не стояло на порядку денному, є XVIII з'їзд Компартії України. У резолюції з'їзду, Звітній доповіді ЦК Компартії України профспілки згадуються лише один раз разом з партійними та господарськими органами [8, с. 523]. Знаючи характер партійних взаємовідносин між центром і республіками, можна з впевненістю стверджувати, що якби Москва хоча б натякнула на необхідність реформ профспілкової діяльності, то реакція на це була б миттєвою. Відсутність у партійних документах республіки будь-яких слідів з цього приводу красномовно свідчить лише про відсутність будь-яких намірів з цього приводу в самій столиці.

Вони з'явилися лише у звітній доповіді ЦК на XX з'їзді КПРС. У доповіді Першого секретаря ЦК КПРС діяльності профспілок було виділено безпрецедентну кількість місця – дві третини сторінки. Це 27 із 47 рядків друкованого типографського тексту. Такий прискіпливий підрахунок ми здійснили лише для того, щоб підкреслити увагу, яка була приділена профспілкам на XX з'їзді КПРС, у порівнянні з попереднім. З одного боку, це був сигнал партійній машині й суспільству до проголошення нової, хрущовської ери в історії профспілок. З іншого, це був заклик партійного керівництва до багатомільйонних мас трудящих через профспілки про необхідність підтримки знизу. Однак, значно зрозуміліше це стає після знайомства з претензіями лідера партії й держави до масової організації. Наголосивши спочатку на їх ролі у вихованні й навчанні мільйонних мас трудящих у мобілізації їх творчих сил на боротьбу за піднесення і вдосконалення виробництва, в підвищенні матеріального добробуту й культурно-технічного рівня, в підвищенні матеріального добробуту й культурного рівня трудящих, він потім зазначив, що «між тим рівень роботи профспілок явно відстає від вимог життя, від завдань, які ставить партія». І далі: «Головне, чого не вистачає нашим профспілковим органам, у тому числі й ВЦРПС, – це бойовитості, творчого вогнику, гостроти, принциповості й ініціативи у розбудові корінних, життєво важливих питань...». Далі Перший секретар ЦК «пройшовся» по колективних договорах, які не виконуються, а профспілки роблять вигляд, що не помічають. А далі абсолютно вбивче, але яке точно визначає профспілкову сутність: «Взагалі слід зазначити, що профспілки перестали сперечатись з господарниками, між ними панує тиша та благодать» [9, с. 110].

Усі недоліки діяльності громадської організації було зведено, у першу чергу, до тих проблем, які безпосередньо стосувалися пересічних громадян і були для них найбільш важливими упродовж усієї сталінської доби. З боку ініціаторів «відлиги», на нашу думку, це був абсолютно безпрограшний хід, який невдовзі мав принести непогані дивіденди. По-перше, пересічним громадянам вказувалось на провал сталінської соціальної політики і тим самим видавався щедрий аванс на майбутнє, що, безперечно, мало зміцнити позиції нової влади. По-друге, у виступі робилася досить гучна заява про зміну тактики політичного менеджменту. Маси трудящих повинні були почути, що в подальшому він буде здійснюватись з їх безпосередньою участю, що, крім всього іншого, обіцяло ще й відчуття влади народу. Не дарма ж у промові йшлося про професійні спілки, членством яких, у своїй більшості, він був охоплений. По-третє, Перший секретар погоджувався також з робітниками та селянами в тому, що керівників підприємств треба ретельно контролювати. Партійний лідер знав, про що говорив, адже в їхній свідомості саме керівники були винні у всіх їхніх бідах. Вочевидь, саме тому доповідач по суті звинуватив профспілкові органи у змові з ними. Однак, незважаючи на досить велику увагу до проблем профспілкової діяльності, М. С. Хрущов жодним словом не обмовився про необхідність розширення прав цієї найчисельнішої громадської організації. «Треба домогтися, – говорив він, – щоб профспілки дійсно стали для мільйонних мас робітників і службовців ленінською школою управління і господарювання, школою комунізму» [10, с. 5].

Таким чином, може скластися враження, що вся гнівна тирада, яка прозвучала з вуст М. С. Хрущова була спрямована не стільки на профспілки, скільки на робітників і службовців. Таке припущення виглядає цілком правдоподібним, якщо врахувати слабкість владних позицій самого Першого секретаря. Думається, що лише непевність ситуації могла змусити його апелювати безпосередньо до народу, вбравши при цьому її в профспілкові шати. У цьому нас переконують і спогади самого М. С. Хрущова, який, характеризуючи ситуацію перед XX з'їздом, писав: «Після смерті Сталіна серед нас не було людини, яка визнавалася б визнаним керівником». Не відчував він себе впевнено навіть під час роботи з'їзду. Всі доповідачі, згадував Микита Сергійович, «схвалювали лінію ЦК, не відчувалося ніякої опозиції, хід подій не віщував ніякої бурі. Я ж увесь час хвилювався, незважаючи на те, що з'їзд проходив добре, а доповідь підтримувалася виступаючими» [11, с. 183].

Схоже, що є всі підстави зробити припущення, що критика профспілок на з'їзді була своєрідною формою апеляції нової влади

до народу, а профспілки виконали лише роль засобу для виконання мети. Певною мірою це дійсно так. Апеляція до народу через профспілки дійсно мала місце. Але зводити все лише до цього – це значить до мінімуму звизити бачення питання. На нашу думку, ідея «розкручування» ролі профспілок у суспільстві була, так би мовити, не для разового вжитку, розрахованого на проведення лише одного з'їзду. Це була ідея, спрямована на подальшу перспективу, яка випливала із заміни методології тактики взаємодії партії з народом. Якщо за часів Й. В. Сталіна стрижнем цих взаємовідносин був «вождь», то ХХ з'їзд змінив його на волю партії. Саме тому в резолюції ХХ з'їзду «Про культ особи та його наслідки» наголошувалося на необхідності дотримання принципів колективності партійного керівництва [12, с. 90]. А в червневій Постанові ЦК партії з цього питання було не лише підтверджено цю позицію, а й принципово доповнено. До вад культу особи додано применшення ролі партії й народних мас в історії. Ці положення й стали наріжними каменями нової партійної державної політики, якщо не брати, звичайно, до уваги виправдань перед Заходом [13, с. 114; 126]. Отже, якщо в постановах ЦК йдеться про необхідність підвищення ролі партії та народних мас, то стає зрозумілим, що увага до профспілок не може бути якоюсь разовою акцією, адже радянські профспілки були вибудовані за моделлю «привідних» пасів від партії до мас. Дбаючи про «маси» не можна було забувати й про механізм зв'язку з ними.

Реакція профспілок на критику першої особи в партії була майже миттєвою. Трохи більше як за півмісяця було скликано IV пленум ВЦРПС, на порядок денний якого було винесено питання «Про підсумки ХХ з'їзду КПРС і задачі профспілок» [14]. Якщо критика цієї громадської організації з боку партії не сягнула і двох третин сторінки, то постанова профспілкового пленуму з їх усунення містилась на 11 сторінках, віддрукованих дрібним шрифтом. У постанові пленуму були критично осмислені абсолютно всі форми роботи профспілок. Принаймні, нам при порівнянні цього документу зі Статутом професійних спілок, чинним на час проведення партійного з'їзду (прийнятий 15 червня 1954 р. ХІ з'їздом профспілок), не вдалося виявити жодного аспекту діяльності громадської організації, який би не піддавався жорсткій критиці. Чуйно постанова вловила й основні завдання спілок, що випливали з критики культу особи і, очевидно, ту роль, яка їм відводилась у процесі його подолання. «У своїх рішеннях, з'їзд відмітив, – зазначається в постанові профспілкового пленуму, – КПРС цілком правильно виступила проти культу особи, розповсюдження якого применшувало роль партії і народних мас, знижувало роль колективного керівництва...» [15, с. 5].

Продемонструвавши абсолютну підтримку партії в засудженні культу особи, а також в плані критичного осмислення діяльності масової організації, постанова не дозволила собі навіть натяку на можливість розширення її прав. У ній йшлося лише про «усунення недоліків у роботі профспілок, відзначених на ХХ з'їзді КПРС, та піднесенні роботи профспілок на новий, більш високий рівень...» [16, с. 5]. Тобто йшлося виключно про вже діючі межі повноважень. Таким чином, ані в матеріалах вищого партійного форуму, ані в постанові IV пленуму профспілок про яесь додаткове підвищення повноважень останніх не йшлося. Це означає, що за станом на 1956 р. таке питання просто не стояло. З урахуванням суспільно-політичної обстановки, для підтримки влади «відлиги» очевидно цілком було достатньо тих прав і обов'язків, які вони вже мали. За нашими підрахунками у Статуті цієї організації, затвердженому ХІ з'їздом профспілок СРСР у 1954 р., їх і так було немало. Принаймні нам вдалося виокремити аж 35 напрямків їхньої діяльності [17, с. 23].

Так які ж події могли стати тією межею, за якою владники зажадали розширити підтримку з боку суспільства через ініціювання розширення прав громадської організації трудівників. На нашу думку, роль поштовху до змін відіграла спроба державного перевороту, так званої антипартійної групи. Як свідчить стенограма виступу М. С. Хрущова на червневому пленумі ЦК КПРС, її метою було: «По-перше, зміна політичної лінії партії... По-друге, зміна керівництва партії...» [18, с. 653]. Тоді, на червневому Пленумі ЦК, М. С. Хрущову вдалося переломити ситуацію. В постанові Пленуму не лише засуджується антипартійна група, а й що немаловажне, йому вдалося вбити клин між нею та всіма верствами радянського суспільства, чим, власне, підтвердилося використання тактики опертя на маси. «У той час, як робітники, колгоспники, наша славна молодь, інженерно-технічні працівники і наукові працівники, письменники, вся інтелігенція одностайно підтримали заходи партії, що проводилися на основі рішень ХХ з'їзду КПРС, коли весь народ включився в активну боротьбу за перетворення в життя цих заходів..., – зазначалося в ній, – учасники антипартійної групи залишилися глухими до цього творчого руху мас» [19, с. 186]. Отже, і під час спроби перевороту М. С. Хрущов продовжує використання вже випробуваної тактики апеляції до суспільства. Цю думку опосередковано підтверджує також і той факт, що ЦК КПРС після завершення роботи Пленуму звернувся до всіх членів і кандидатів у члени КПРС зі спеціальним листом, в якому роз'яснював наміри цього угруповання [20, с. 568–580].

У зв'язку із зазначеним вище небезінтересною виглядає позиція ВЦРПС. Звичайно, вищий профспілковий орган міг і не відреагувати на постанову червеневого Пленуму, оскільки мав місце абсолютно внутрішньопартійний конфлікт. Однак, врахуймо, що йдеться про профспілки радянські, підпорядковані волі партії. Тому їхня реакція не забарилася. Партійний форум завершив свою роботу 29 червня, а вже 3 липня з цього питання з'явилася постанова Президії ВЦРПС. Опустимо обурення, які висловлювала ВЦРПС на адресу антипартійної групи, й назвемо 3 пункти, які безпосередньо стосуються теми нашого дослідження й багато що пояснюють у контексті взаємозв'язків цієї непартійної організації з партійною. В ухвальній частині цього документа – три пункти. В першому ВЦРПС не тільки цілком і повністю схвалила постанову партійного Пленуму, а й приєдналася до неї. У другому пункті всім профспілковим органам рекомендовано широко роз'яснити всім трудящим, яку загрозу для партії і країни створювало це угруповання. І, нарешті, в третьому пункті ВЦРПС закликала всіх членів профспілок ще тісніше згуртуватись навколо партії, «продемонструвати новими трудовими перемогами самовіддану любов і відданість народу...» [21, с. 2–3].

Нам невідомо, чи читав сам М. С. Хрущов або хтось із його найближчого оточення цю «клятву вірності» профспілок, але вона всім дала зрозуміти, що за будь-яких обставин ця громадська організація готова виступити на її підтримку. Можливо також, що саме червневі події та більше ніж лояльна реакція на них ВЦРПС стали для КППС тією висхідною точкою, з якої в ній почнуть активніше готувати розширенням їхніх повноважень. Останнє виглядає цілком логічним, якщо до цього додати проблеми з виконанням п'ятирічного плану, які неминуче повинні були викликати соціальну напругу в суспільстві, в якій профспілки теж могли виступити своєрідним буфером для влади.

Заради справедливості слід зазначити, що різка критика професійних спілок на XX з'їзді КППС з боку Першого секретаря ЦК КППС відчинила двері для їх критики і з боку пересічних членів профспілок. Пересічні громадяни сприйняли цю ситуацію як щирий крок з боку влади. Читаючи документи профспілкового фонду тієї пори в Центральному державному архіві органів влади та управління України (ЦДАВО України), у нас склалося таке враження, що значна частина спілчан діяла так, начебто отримала спеціальну індульгенцію на критику цієї громадської організації. Схоже, що за всю свою п'ятдесятирічну історію вони не зазнавали такої нищівної критики. До речі, не можна виключати й того, що це теж

входило в плани влади, і профспілки у такий спосіб відігравали роль своєрідного амортизатора суспільних відносин. Якщо про дії партії та влади говорили зі значною часткою обережності, то профспілкам діставалось за всіх. І це можна зрозуміти. Ця необмежена критика масової організації створювала ілюзію політичної свободи, якої громадяни не бачили впродовж 40 років радянської влади. Останнє, як на нашу думку, явно було на руку ініціаторам «відлиги», оскільки вся увага трудящих концентрувалася не на ключових гравцях політичного процесу, а на другорядних. Крім того, на відміну від старої, нова влада демонструвала «відкритість» до думки народу. З іншого боку, є також всі підстави вважати, що ця критика одночасно готувала ґрунт для серйозних змін в діяльності цієї наймасовішої організації через безпрецедентне розширення їхніх прав і обов'язків, які цілком вірогідно вони могли отримати після всіх «обговорень».

Профспілкові комітети миттєво вловили партійний задум і всіляко «підігривали» цим настроям, організувавши у всіх 25 областях та великих містах, де були сильні профспілкові організації, наради з обговорення першочергових проблем спілок. Підтвердженням цьому є матеріали Наради з покращання профспілкової роботи, яку проводила Укрпрофрада у січні 1957 року в Києві. Член профспілки Г. у своєму виступі, наприклад, зажадав надання більших переваг спілчанам «По суті, – зауважив він, – вони отримують перевагу лише при оплаті лікарняних листів». Йому вторив представник Донбасу С.: «немає жодної грані між членом профспілки і не членом профспілки». Учасник наради М. наголошував, що «роль профспілок знижена настільки, що вони не відіграють ніякої ролі» [22]. Подібних висновків про діяльність громадської організації у фонді Укрпрофради в ЦДАВО можна знайти в досталь, однак якоїсь дієвої реакції з боку профспілкових, тим більше партійних органів, від XX з'їзду і аж до серпня 1957 р. нами не виявлено. У серпні 1957 р. Президією ВЦРПС, як на нашу думку, цілком несподівано було затверджене нове Положення про республіканські, крайові і обласні ради профспілок, права і обов'язки яких були суттєво доповнені [23].

Створені за рішенням Президії ВЦРПС у серпні 1948 р., вони, по-суті, запроваджували змішану систему будови радянських профспілок (одночасно і за виробничим, і за територіальним принципом), тим самим максимально наближаючи її до організаційної будови КППС. Остання обставина створювала ідеальні умови для посилення контролю за діяльністю проффорганізацій. Але, в такому випадку, коли обласні і республіканські органи настільки важливі для КППС (лише в Україні діяли одна Українська республіканська і 25

обласних рад), то чому вони були прийняті на засіданні лише Президії ВЦРПС, а не на загальносоюзному з'їзді. Детальне вивчення Статуту профспілок, прийнятого на XI з'їзді у 1954 р. дає можливість переконатись в тому, що він дійсно містить певну частку цих повноважень. Звичайно, кількість обов'язків, які містяться в Положенні, значно перевищувала статутні повноваження. Профспілковий Статут, чинний на той період, містив їх 13, а в Положенні їх кількість зросла майже на 70% і сягнула 43. У тій частині обов'язків, що стосуються виробництва, були додані обов'язки із здійснення контролю за дотриманням правильного співвідношення в рівні заробітної плати за галузями виробництва, своєчасність її виплати, робота з винахідництва і раціоналізаторства, сприяння адміністрації з підготовки робітничих кадрів тощо. Однак основне збільшення чисельності відбулося за рахунок тих видів діяльності, які активізували громадську діяльність спілчан і підвищували значущість профспілкових органів. Суттєві зміни починались від виховання робітників в дусі комуністичного ставлення до праці, зміцнення трудової і виробничої дисципліни, до залучення комітетів профспілок до розробки Держпланом республіки і раднаргоспом поточних і перспективних планів будівництва житла, контролю за діяльністю органів соціального забезпечення, і аж до правильності нарахування квартирної плати.

Коли ж ми порівнюємо основні положення профспілкової ухвали з тими, що містяться в преамбулі Статуту зразка 1954 р., то в кількісному відношенні такої великої різниці вже не побачимо. Тут налічується 28 функціональних обов'язків цієї масової організації, що свідчить про збільшення їх чисельності у постанові Президії ВЦРПС на 38%. Текстове порівняння Положення з цією частиною Статуту засвідчує, що зростання чисельності відбулося за рахунок деталізації тих чи інших його складових, а також за рахунок нових положень, включених після утворення раднаргоспів, у тому числі і зміщенні акцентів виховання в бік комуністичного ставлення до праці. Загалом же, більшість пунктів функціональних обов'язків збігаються. Таким чином, порівняльний аналіз текстів ухвали Президії ВЦРПС від 17 серпня 1957 р. із преамбулою Статуту 1954 р. показав, що значна їх частина з останнього перекочувала до повноважень республіканських і обласних рад.

Однак, значно важливішим, на нашу думку, було те, що Положення розширювало контролюючі права громадської організації, які були винесені в окремий параграф. Республіканська і обласна ради профспілок згідно з Положенням ВЦРПС отримала

13 чітко виписаних прав, які раніше не знаходили свого повного відображення в Статуті зразка 1954 р. Це нововведення, на наш погляд, робило профспілкові організації ще більш залежними і контрольованими від партійних органів. Зокрема, республіканська і обласні ради професійних спілок отримали право відмінити рішення профорганізацій не лише у випадку його невідповідності чинному законодавству і Статуту, але й постановам вищих профспілкових органів. Це означає, що будь-яке рішення первинної профспілкової організації або якогось обласного комітету профспілки у будь-який час могло бути скасоване Укрпрофрадою чи облпрофрадою. Не менш важливою з точки зору інтересів правлячої партії була щойно введена обов'язковість рішень рад для всіх профспілкових комітетів. Якщо ж до цього додати, що останні щільно контролювались відповідними партійними комітетами, то стає зрозумілим в чиїх інтересах приймалось це доповнення.

Значна частина прав рад республіканського і обласного рівня стосувалася безпосередньо виробництва. Це заслуховування повідомлень керівників підприємств і голів профкомів про виконання колективних договорів, затвердження технічних інспекторів, внесення пропозицій щодо притягнення до відповідальності або навіть звільнення з роботи господарських керівників за порушення законодавства про працю. Ними ж затверджувався штат і фонд заробітної плати профспілкових організацій і підпорядкованих їм установ. Вони ж отримали право створювати і закривати культурні та спортивні установи.

Таким чином, додаткові обов'язки і права, які отримали республіканська і обласні ради профспілок завдяки Положенню ВЦРПС, мали яскраво виражене латентне призначення. Завдяки подвійній підпорядкованості спілок більша частина обов'язків була перенесена із преамбули Статуту й передана тій частині профспілкових структур, які представляли їх територіальну складову, тобто яка була створена з метою підпорядкування спілок і контролю місцевих партійних органів. Права профспілкових рад республіканського і обласного рівня, як залежних і контрольованих партією структур, перетворювались у засоби контролю профорганізацій політичною організацією за посередництва територіальних органів спілок. Якщо ж до цього додати, що переважна більшість громадян перебувала у профспілкових лавах, то це означає, що так зване розширення прав і обов'язків радянських профспілок дозволяло партії влади утримувати в зоні свого політичного впливу практично все суспільство. В Українській РСР профспілковим членством у 1957 р. за нашими підрахунками було охоплено 93,7% (7,9 млн. осіб),

а також 98,2% молоді (592, 1 тис. осіб), яка навчалась у вищих і середніх спеціальних навчальних закладах, фабрично-заводських училищах, заводських та технічних училищах [24, с. 160; 164].

Навряд чи з юридичної точки зору всі ці доповнення мали законну юридичну силу, позаяк орган, який обирався з'їздом не міг за своїм статусом бути вищим за з'їзд. Як на нашу думку, то ВЦРПС міг приймати лише ті постанови, які не вносили змін до Статутних положень. У протилежному випадку це суперечило пункту «12-г», в якому проголошувалося, що «нижчестоящі органи профспілки підкоряються вищестоящим» [25, с. 12]. У нашому випадку ВЦРПС була саме нижчестоящим органом, а, отже, мало місце порушення Статуту. Однак, залишимо визначення цих юридичних тонкощів фахівцям з профспілкового права, хоча в зазначеному і простежується політична складова. Спробуємо дати суспільно-історичну оцінку самому Положенню. На нашу думку, незважаючи на всі сумніви в його легітимності, в серпні 1957 р. республіканська і обласні ради профспілок отримали значне розширення повноважень, хоча і з явно вираженим латентним призначенням. Цілком вірогідно, що воно було ініційоване партією на кшталт пілотного проекту, який згодом отримав підтримку партії. Принаймні, в Статуті професійних спілок, прийнятому 1959 р., кількість обов'язків зросла вже до 43, що приблизно відповідає їх чисельності, що містяться в Положенні ВЦРПС [26, с. 28–31], що свідчить про їхню запізнилу легітимізацію. Цілком вірогідно, що з серпня по грудень 1957 р. йшов процес випробовування внесених пропозицій, який по суті було завершено лише в грудні. З метою з'ясування цієї відповідності рішення названого вище Пленуму потребує ретельного і всебічного зіставлення з постановою Президії ВЦРПС.

Однак наше попереднє припущення щодо партійної підтримки діяльності професійних спілок на грудневому (1957 р.) Пленумі ЦК КПРС не підтвердилося. Пленум визнав, що профспілки за останній час покращили свою роботу, але одночасно визнав і велику кількість недоліків, які на загальному тлі часто були переважаючими. Для з'ясування більш точної оцінки партією діяльності наймасовішої організації нами підраховано кількість понять у Постанові, що характеризують її діяльність позитивно, негативно і нейтрально. Для оцінки брались господарська, організаційна, виховна функція профспілок, а також їхня діяльність у сфері умов праці. Основні результати підрахунків подано в Таблиці 1 [27].

Таблиця 1.

**Результати кількісного виміру
оціночних понять діяльності професійних спілок
(за постановою Пленуму ЦК КПРС «Про роботу професійних
спілок СРСР»)**

Напрямки діяльності профспілок	Кількість понять (абсолютні дані та у %)						Усього, абсол. дані	У %
	нейтральні		позитивні		негативні			
	абс.	%	абс.	%	абс.	%		
- господарський	11	27,5	5	12,5	24	60	40	28,4
- умови праці	9	20	1	2,2	35	77,7	45	31,9
- виховання	2	5,8	4	11,7	28	82,3	34	24,1
- організаційний	6	27,2	--	--	16	72,7	22	15,6

Дані таблиці дають можливість пересвідчитись у тому, що в кількісному вимірі переважали поняття, що пов'язувались з охороною праці – 31,9%, потім йшли проблеми виробництва – 28,4%, виховання – 24,1% і організаційної діяльності – 15,6%. Отже, партійний документ пріоритетність діяльності спілок у першу чергу визнав за покращенням умов праці і господарською діяльністю. При цьому фактично всі напрямки їхньої роботи від 60% до 82,% оцінювались негативно. Дещо менший рівень демонструвало нейтральне ставлення і вкрай низький рівень належить позитивним характеристикам. Таким чином, зазначене вище дає можливість зробити висновок про те, що грудневий Пленум не можна вважати вінцем творчого розвитку професійних спілок. Зокрема в його Постанові зазначалось, що партія вважає доцільним розширити функції фабрично-заводських комітетів, маючи на увазі надання їм права брати участь у розробці промфінпланів підприємств, у вирішенні питань нормування праці і організації зарплати, здійснювати контроль за дотриманням трудового законодавства і виконання колективних договорів, висловлювати свою думку з приводу кандидатур, що висувуються на керівні господарські посади, не допускати звільнення робітників і службовців без згоди фабзавмісцевкому» [28, с. 225].

З нашої точки зору, таке об'ємне цитування цілком виправдане, оскільки вся логіка профспілкової метаморфози підказує, що згідно тих повноважень, які отримали республіканські і обласні ради у серпні 1957 р., одночасно отримавши практично всі важелі

контролю за діяльністю підпорядкованих їм профорганізацій, варто було очікувати розширення повноважень і на рівні фабзавкомів та місцевкомів. Тобто, партійна пропозиція була повністю очікуваною, хоча і відбулася з певною затримкою в часі. Останнє можна пояснити тим, що якийсь час знадобився для розробки нового документу й для його технічного проходження через Президію Верховної Ради СРСР, адже повноваження були настільки важливими, що санкціонувати їх рішення Президії ВЦРПС було вже неможливо. 15 липня 1958 р. вийшов Указ Президії Верховної ради СРСР «Про затвердження положення «Про права фабричного, заводського, місцевого комітету професійних спілок» [29]. Його основні положення повністю збігаються з партійними пропозиціями, анонсованими ще в грудні 1957 р.

Фабзавкоми, завкоми й місцеві комітети отримали безпрецедентно широкі права. Маючи статус юридичної особи, лише вони мали право представляти робітників та службовців з усіх питань праці, побуту, культури. Вони ж отримали право брати участь у розробці проектів виробничих планів, планів будівництва житла та культурно-побутових об'єктів. До кола їх прав входило й право від імені робітників і службовців укладати колективні договори, а також здійснювати систематичний контроль за їх виконанням і навіть заслуховувати з цього приводу керівників підприємств. Мали вони також великі повноваження щодо внесення до вищих радянських і господарських органів пропозицій з покращання діяльності підприємств, умов праці та побуту. Причому органи, до яких звертались профспілкові комітети, були зобов'язані повідомити про результати розгляду.

Дуже важливий і надзвичайно ємний, з точки зору розширення захисних можливостей профспілок, був 6-й пункт Положення, згідно з яким адміністрація змушена була узгоджувати з фабзавкомами та місцевими комітетами перелік професій та робіт, що оплачувались за погодинними і відрядними тарифними ставками, ставки гарячих і важких робіт та робіт із шкідливими умовами праці. З ними ж узгоджувалося встановлення тарифних розрядів на виконання робіт, встановлювались норми та переглядались старі, розміри премій робітникам та керівникам підприємств. Позитив викликає той факт, що організація соціалістичного змагання та виробничих нарад стоїть не на першому місці, як це було зазвичай, а на сьомому. Після них до повноважень цих профспілкових органів віднесено розвиток винахідництва та раціоналізації. Отримали вони також право на розгляд скарг трудящих у випадку відхилення їх раціоналізаторських пропозицій.

У Положенні було також зафіксовано таке важливе повноваження, як контроль за виконанням адміністрацією законодавства про працю, правил і норм техніки безпеки та виробничої санітарії. В полі зору фабзавкомів та місцевкомів перебував також і контроль за надурочними роботами. Навіть перелік робіт і професій, які надавали право на отримання молока, був у сфері їхньої компетенції. Без згоди цих профспілкових органів не можна було звільнити з ініціативи адміністрації жодного робітника. Більше того, фабзавкоми мали право на розгляд скарг на комісії з трудових спорів. Як і раніше, в компетенції фабзавкомів та місцевкомів залишалися питання соціального страхування.

Значний пул профспілкових повноважень містився у тій частині документу, що надавав їм право перевірки підприємств з виконання планів житлового та культурно-побутового будівництва, контролю за експлуатацією житлового фонду і, що найважливіше, згідно цього Положення адміністрація втрачала монополію на одноосібний розподіл житла на підприємстві. Сюди ж можна віднести право керівного органу масової організації на здійснення громадського контролю за роботою підприємств торгівлі та установ громадського харчування. Навіть націнки на обіди та продукти харчування, а також графік роботи їдалень встановлювався з їх участю. У випадку необхідності, фабзавком та місцевком могли ставити питання перед відповідними органами про зміщення з посад або покарання осіб, які не виконують у цій частині умов колективного договору. Крім того, адміністрація надавала цим виборним органам помешкання для роботи та зберігала за обраними штатними працівниками робоче місце до тих пір, поки вони обіймають виборну посаду. Культурно-просвітні установи та спортивні споруди знаходились на балансі підприємств і передавались фабзавкомам та місцевкомам у безоплатне користування.

Як бачимо, простий, навіть стислий перелік отриманих повноважень зайняв майже сторінку убористого тексту. За нашими підрахунками, допускаючи навіть певну поправку на можливу хибу, керівні органи профспілок на місцях отримали 67 надзвичайно важливих повноважень. Для з'ясування пріоритетності їх функцій, що їм надавалась Президією Верховної ради СРСР, вони розділені нами на традиційні для радянського періоду сфери діяльності: організаційну, виробничо-масову, захисну (до них внесено і соціально-побутову діяльність) та виховну. Зразу віднесемо останню, оскільки жодного повноваження в цьому відношенні фабзавкомам та місцевкомам не надавалось. Усі вони припали на виробничо-масову – 21 (31,3%) і захисну – 46 повноважень, або

68,6%. Звичайно, можна оспорювати правомірність віднесення того чи іншого повноваження до виробничо-масової чи захисної функції, оскільки грань між ними підчас лише умовна. Але навіть з урахуванням цієї обставини, Верховна Рада СРСР до своєї постанови не включила пункти з організаційної діяльності спілок, резонно вважаючи її прерогативою масової організації, а також з виховної діяльності, відносячи, очевидно, її до компетенції КППС.

Для з'ясування пріоритетності прав та обов'язків фабзавкомів та місцевкомів спробуємо тепер деталізувати їх повноваження в сфері захисної функції. Останнє дозволить з'ясувати пріоритетність прав та обов'язків фабзавкомів та місцевкомів згідно з новим законодавством. Цю категорію повноважень ми розділили на основні напрямки діяльності профспілкових комітетів підприємств та установ і отримали наступні результати. Найбільше повноважень вони отримали у сфері контролю за дотриманням належних умов праці – 17, що складає від їх загальної кількості 36,9%, заробітна плата і преміювання – 8 (17,4%), культурно-побутові умови – 5 (10,8%), соціальне страхування – 6 (13,0%), торгівля і громадське харчування – 4 (8,7%), дотримання законодавства про працю – 3 (6,5%), відпустки – 3 (6,5%). Враховуючи ці підрахунки стає можливим зробити висновок про найбільш проблемні ділянки виробництва, власником якого виступала держава, – це охорона праці і заробітна плата, хоча й інші права дошкулятимуть профспілкам не менше.

З урахуванням зазначеного вище, виникають сумніви щодо щирості намірів передачі цих повноважень до сфери законодавчого поля наймасовішої організації трудящих. Звичайно, радянська пропаганда подала його як акт доброї волі держави, як турботу про розвиток демократії в країні через розширення повноважень професійних спілок, що абсолютно вписується в методологію «відлиги» з її гаслами лібералізації суспільного життя. Ззовні саме так це й виглядало. Однак такий щедрий дар, на нашу думку, мав інший, прихований бік питання. Ні радянське законодавство, ні партійна пропаганда не робили навіть натяку на підпорядкованість цієї наймасовішої організації волі правлячої партії. Між тим, визнаючи керівну роль КППС, що було зафіксовано в їхньому статуті, профспілки, по суті, знаходились під пильним контролем партійного комітету підприємства. Більше того, обласні ради професійних спілок, у прямому підпорядкуванні яких вони перебували, й які рік тому розширили свої контролюючі можливості, теж за будь-яких умов не дали б можливості прийняти їм рішення, або, в крайньому випадку, скасували б його, якщо воно не збігалось з вимогами адміністрації. Тому широкі права, які отримали фабзавкоми та місцевкоми в Указі

Президії Верховної Ради, скажімо, з регулювання заробітної плати, норм виробітку, охорони праці, охорони трудового законодавства тощо, ставали такими, які неможливо було реалізувати. Точніше їх реалізація могла бути лише умовною, тобто в тих параметрах, які визначались адміністрацією підприємств. Отже, права влада надала, а ось механізм їх реалізації був вибудований з двома серйозними запобіжниками у вигляді парткомів та обласних рад профспілок. Зате за фабзавкоми та місцевкоми залишалась відповідальність за такі важливі ділянки роботи. Будучи родоначальником радянської системи планового господарювання і одночасно виступаючи власником засобів виробництва, держава, очевидно, просто не справлялась з негативними наслідками свого ж господарювання. З цієї точки зору передача на законодавчому рівні цілого комплексу проблем виробництва у сферу повноважень громадської організації не виглядає вже таким щедрим даром. Згодом, у 1959 р., усі отримані права знайдуть своє відображення в новій редакції Статуту професійних спілок. Звідти вони перекочують до Статуту 1963 р., в якому, з урахуванням нової Програми КППС, їх буде розтлумачено як значний крок на шляху до комунізму.

На основі аналізу процесу розширення прав професійних спілок видається можливим зробити декілька висновків. По-перше, розширення повноважень наймасовішої організації трудящих не було актом спонтанним. Це був планомірний процес, який методологічно відповідав усім запитам «відлиги» і вибудовувався як засіб протиставлення ліберальної політики нової влади жорсткій політиці сталінізму. По-друге, масштабна критика профспілок на XX з'їзді КППС не лише символізувала прихильність ініціаторів «відлиги» до демократичних перетворень, а й готувала ґрунт для зміцнення їх територіальних структур у вигляді обласних та республіканських рад. Вибудовані за територіальним принципом, вони перебували у сфері пильного контролю місцевих партійних органів, що посилювало їх контролюючі можливості нижчестоящих профспілкових структур. По-третє, реальне розширення прав фабзавкомів та місцевкомів відбулося лише після зміцнення профспілкових рад, що разом з партійним контролем значно звужувало, а то й унеможливило реалізацію цих широких повноважень. По-четверте, розширення прав профспілкових органів на місцях мало значну частку латентної складової, яка представляла політичний та практичний аспекти реалізації їхніх прав та обов'язків.

Таким чином, у період «відлиги» через діяльність професійних спілок здійснювався процес олюднення політичної системи радянської моделі тоталітарних відносин. Однак, цей процес вже

первісно не міг бути кардинальним. Він лише маскував істинну сутність тоталітаризму, наносячи косметичні засоби у вигляді прав і обов'язків профспілок на фасад тоталітарних відносин. Разом з тим, він залишав незмінними державну форму власності на засоби виробництва та керівну і спрямовуючу роль партії, на яких, власне, й вибудовувалась будівля радянського тоталітаризму. Про всі тонкощі процесу можна дізнатись лише шляхом подальшого вивчення проблеми у призмі реалізації кожного, окремо наданого профспілкам права чи обов'язку, що й слугуватиме посильним внеском сучасних істориків у розробку проблеми тоталітаризму в такий цікавий і суперечливий період.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются изменения в правах и обязанностях профессиональных союзов, имевшие место в середине 50-х – середине 60-х гг. прошлого столетия. На основании достаточного количества исторических источников сделан вывод о том, что начало этого процесса относится ко времени работы XX съезда КПСС, а детонатором стимуляции их введения послужила попытка государственного переворота в июне 1957 г. Детальный текстовый анализ «Положения о республиканском, краевом и областном совете профсоюзов», принятого ВЦСПС, позволил сделать вывод о наличии латентного назначения в новых полномочиях этой общественной организации.

Ключевые слова: профсоюзы, партия, латентное назначение, двойное подчинение, права и обязанности, переданные полномочия.

SUMMARY

In the article the author studies the changes of the rights and duties of the Soviet trade unions which took place in the middle of the 1950s and 1960s. On a broad basis of historical sources the following conclusions can be drawn that the beginning of the process goes back to the work of the XX Congress of the Communist Party, and the coup attempt in June, 1957 served as a peculiar detonator for the stimulation of putting into operation of these changes. A detailed textual analysis of “Statute of a Republican, Territorial and Regional Council of Trade Unions” which was adopted by the All-Union Central Council of Trade Unions, made it possible to educe that the new powers of the public organization had a latent purpose.

Key words: trade unions, party, latent purpose, rights and duties, double subordination, delegated authorities.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Цвих В. Ф. Профспілки у громадянському суспільстві: теорія, методологія, практика : Монографія / Володимир Цвих. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2002. – 376 с.
2. Його ж. Шляхи модернізації профспілок за умов глобалізації та нових викликів. Світовий досвід / Володимир Цвих. – К. : Вид-во КНУ ім. Тараса Шевченка, 2006. – 28 с.
3. Тупиця О. Л. Профспілки в політичній системі сучасного суспільства: виміри функціонування / Олег Тупиця. – Дніпропетровськ : Вид-во ДНУ, 2008. – 352 с.
4. Іванов М. С. Розвиток інституту професійних спілок як важливий чинник становлення сучасного громадянського суспільства в Україні / Микола Іванов. – Чорноморський державний гуманітарний університет. Наукові праці. Політологія. – Том 236. – № 224. – Миколаїв : Вид-во ЧДГУ, 2014. – С. 38–41.
5. Алексеев Г., Щеглов Г. Марксистско-ленинское учение о профсоюзах / Георгий Алексеев, Георгий Щеглов. – М. : Профиздат, 1981. – 184 с.; Виттенберг Е. Я., Дробижев В. З. Рабочий класс и профсоюзы в СССР. Критика буржуазных и ревизионистских концепций / Евгений Виттенберг, Владимир Дробижев. – М. : Профиздат, 1980. – 360 с.
6. Литвин Володимир. Історія України. Підручник. 3-є доопрацьоване та доповнене видання / Володимир Михайлович Литвин. – Київ : Наукова думка, 2009. – 821 с.
7. Директивы по пятилетнему плану развития СССР на 1951–1955 годы. Резолюция по отчетному докладу ЦК ВКП(б) // Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986). – Т. 8. – 1946–1955. – 9-е изд., доп. и испр. – М. : Изд-во политической литературы, 1985. – 542 с. (Далі: КПСС в резолюциях...).
8. Резолюция по отчетному докладу Центрального Комитета КП Украины XVIII Коммунистической партии Украины // Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и Пленумов ЦК. Том второй. 1941–1976. – К. : Изд-во полит. л-ры Украины, 1977. – 1083 с.
9. Хрущёв Н. С. Отчетный доклад ЦК КПСС XX съезду Коммунистической партии Советского Союза. Заседание первое и второе / Никита Сергеевич Хрущев // XX съезд Коммунистической партии Советского Союза. 14–25 февраля 1956 года. Стенографический отчет. – Т. 1. – М. : Госполитиздат, 1956. – 640 с.
10. Там само.

11. Хрущёв Н. С. Время. Люди. Власть. (Воспоминания в 4-х кн.) / Никита Сергеевич Хрущёв. – Книга 2. – М. : «Московские новости», 1999. – 848 с.
12. О культе личности и его последствиях. Резолюция XX съезда КПСС. // КПСС в резолюциях... Т. 9. – С. 9.
13. Преодоления культа личности и его последствий. Постановление ЦК КПСС // Там само. – С. 111–128.
14. IV пленум ВЦПС. Об итогах XX съезда КПСС и задачах профсоюзов (Принято на заседании пленума ВЦПС 17 марта 1956 года // Бюллетень Всесоюзного Центрального Совета профессиональных союзов. – М. : Профиздат, 1956. – № 6. – С. 1–11. (Далі: Бюлетень ВЦСПС).
15. Там само.
16. Там само.
17. Докашенко В. М. Одержавлення профспілок у колі статутних повноважень (середина 50-х – середина 60-х рр. XX століття) / Віктор Докашенко // Миколаївський державний гуманітарний університет. Наукові праці: науковий журнал. Історичні науки. – Випуск 63. – Т. 76. – Миколаїв : вид-во МДГУ ім. П. Могилі, 2008. – С. 21–27.
18. Из выступления Н. С. Хрущева на июньском (1957) Пленуме ЦК КПСС // Хрущёв Н. С. Время. Люди. Власть. (Воспоминания в 4-х кн.) / Никита Сергеевич Хрущёв. – Книга 3. – М. : «Московские новости», 1999. – 704 с.
19. Об антипартийной группе Маленкова Г. М., Кагановича Л. М., Молотова В. М. Постановление Пленума ЦК КПСС 22–29 июня 1957 г. // КПСС в резолюциях... – Т. 9. – С. 184–189.
20. Письмо ЦК КПСС к партийным организациям, ко всем членам и кандидатам в члены КПСС «Об антипартийной группе Маленкова Г. М., Кагановича Л. М., Молотова В. М. // Молотов. Маленков. Каганович. 1957. Стенограмма июньского Пленума ЦК КПСС и другие документы. Под ред. академика А. Н. Яковлева. – М. : МФД, 1998. – 848 с.
21. О постановлении июньского Пленума Центрального Комитета Коммунистической партии Советского Союза «Об антипартийной группе Маленкова Г. М., Кагановича Л. М., Молотова В. М. Постановление Президиума ВЦСПС от 3 июля 1957 года, протокол № 13, п. 1 // Бюллетень ВЦСПС, 1957. – № 13. – С. 1–3.
22. Центральный державный архив вищих органів влади і управління України (Далі: ЦДАВО України), Ф. 2605, оп. 8, спр. 1405, арк. 10; 14–16.
23. Положение о республиканском, краевом и областном совете профсоюзов // Бюллетень ВЦСПС, 1957. – № 16. – С. 1–4.
24. Докашенко В. М. Профспілкове членство у політичному вимірі (середина 50-х – середина 60-х рр.) / Віктор Докашенко // Донецький національний університет. Історичні і політологічні дослідження. Науковий журнал. – Донецьк : Вид-во ДонНУ, 2005. – № 2. – С. 158–167.
25. Устав профессиональных союзов СССР. Утвержден XI съездом профсоюзов СССР 15 июня 1954 г.. – М. : Профиздат, 1955. – 31 с.
26. Статут професійних спілок СРСР. Затверджений XI з'їздом профспілок СРСР 27 березня 1959 року. – К. : Політвидав, 1959. – 47 с.
27. Складено на основі даних: О работе профессиональных союзов. Постановление Пленума ЦК КПСС 16–17 декабря 1957 г. // КПСС в резолюциях... – Т. 9. – С. 212–228.
28. Там само.
29. Положение о правах фабричного, заводского, местного комитета профессионального союза. Указ Президиума Верховного Совета СССР от 15 июля 1958 г. // Сборник постановлений, приказов и инструкций по финансово-хозяйственным вопросам. – М. : Госполитиздат, 1958. – № 6. – С. 16–18.

УДК 94(477.6)

ББК Т-3 (4 Укр-4Дон) 52-41

С. А. Євсєєнко

ЮВІЛЕЙНІ АРХЕОГРАФІЧНІ СТУДІЇ В РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ СЕРЕДИНИ 1950-Х РОКІВ ДО ВИВЧЕННЯ РЕВОЛЮЦІЙНИХ ПОДІЙ 1905–1907 РР. В УКРАЇНІ

Стаття присвячена археографічним студіям у радянській історіографії середини 1950-х років з проблем революційних подій 1905–1907 років на Україні. Аналізуються основні комплекси опублікованих документів до 50-тирічного ювілею Першої російської революції в Україні – партійні документи, союзні, республіканські та регіональні збірники, добірки документів у науковій періодичній літературі.

У вітчизняній історіографії в сучасний період відбувається переосмислення багатьох процесів і явищ. Не є винятком і революційні події 1905–1907 років на Україні, у археографічній проблематиці яких ще існують недосліджені аспекти. Суттєвим чинником

активізації зусиль науковців радянської доби у цьому напрямку стала «архівна революція» 1950-х років, яка супроводжувалася виведенням із архівів величезних масивів документів. Сьогодні українська історіографія, вивчаючи проблеми початку ХХ ст., практично повністю оминає питання, пов'язані з революційними подіями 1905–1907 років на Україні, суттєвою складовою яких є археографічні студії другої половини 1950-х років, період найвищої уваги радянських науковців до окресленої проблеми.

Практична значущість цього матеріалу полягає в тому, що він може бути використаний при підготовці лекцій та спеціальних курсів для студентів вищих навчальних закладів, у красназничій роботі.

Підготовка до святкування 50-річчя першої російської революції призвела до активізації у вивченні її історії. У цей період радянськими істориками досліджувалося багато тем, пов'язаних з першою російською революцією 1905–1907 років. Тези Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС «П'ятдесят років першої російської революції» вважалися найважливішим документом того часу з досліджуваної теми. Важливе значення для історіографії цієї проблеми мали такі документи, як тези ЦК КПРС «До 100-річчя з дня народження В. І. Леніна», постанови ЦК КПРС «Про заходи для подальшого розвитку суспільних наук і підвищенню їхньої ролі в комуністичному будівництві», прийнятої у 1967 році, «Про 70-річчя II з'їзду РСДРП» (1973), «Про 70-річчя революції 1905–1907 років у Росії» (1975), «Про 80-річчя II з'їзду РСРП» (1980) й інші, які політизували революційні події, визначали «генеральні лінії» у розгляді глобальних проблем. Найчастіше події першої російської революції підганялися під вислови В. І. Леніна, вирвані з контексту його робіт. Вони коментувалися радянськими істориками досить вільно, у рамках вирішення декількох головних проблем, які були поставлені партійними органами перед істориками. Так, наприклад, на другому етапі розвитку історіографії революції 1905–1907 рр., з середини 1950-х років їх було поставлено три:

1) центральною проблемою історії першої російської революції була проблема затвердження гегемонії пролетаріату. «Говорячи про робітничий клас як вождя пригноблених мас, необхідно на перше місце поставити той непорушний факт, що втіленням керівної ролі пролетаріату була партія більшовиків» [1];

2) друге важливе питання, що вимагало вивчення від радянських істориків цього періоду, заглиблене трактування при дослідженні досвіду трьох російських революцій – питання про союз робітничого класу і селянства, яке нерозривно пов'язується з питанням про

боротьбу партії більшовиків у 1905–1907 рр. проти есерів і меншовиків [2];

3) висунуто завдання подальшого поглиблення розробки досвіду трьох російських революцій, «у якому революція 1905–1907 р. повинна бути показана як «генеральна репетиція» Великої Жовтневої соціалістичної революції. Праця з історії трьох російських революцій повинна бути працею, насиченою теоретичними узагальненнями, що розкриває закономірності революційного процесу...» [3]. Паралельно пропонувалось розробляти такі теми, як історія робітничого класу СРСР, історія селянства СРСР, регіональна історія народів СРСР, у яких історія революції (1905–1907 р.) посяде належне місце [4].

Література, опублікована в цей час, відрізняється від досліджень першого періоду вищим як науковим, так і теоретичним рівнем. В історичній літературі, що вийшла після ХХ з'їзду КПРС, простежується ґрунтовніший підхід до основних теоретичних проблем революції 1905–1907 років. У ювілейній літературі 50-х років вони тільки почали окреслюватися. Місце революційних подій зазначеного періоду, загалом у революційному процесі визначалося як генеральна репетиція Великого Жовтня, перший штурм царату і пролог майбутньої соціалістичної революції. У подальші роки відбувалася революціонізація подій, всіляко підкреслювався їх пафос для виховання молоді в дусі вірності комуністичним ідеалам, серед яких було чимало створених радянськими істориками, котрі прагнули звеличити роль більшовицької партії навіть там, де її зовсім не було. Вітчизняні дослідники повніше висвітлювали проблеми, пов'язані з робітничим і селянським рухом, революційними виступами в армії і на флоті. Найбільше уваги вони приділили грудневим збройним зіткненням. У цей час побачили світ багато збірників документів, мемуарів, монографій, наукових статей, узагальнюючих і загальноісторичних дво- і багатотомних творів з історії України, в яких значне місце приділено проблемі революційних подій 1905–1907 років в Україні.

У ході підготовки і святкування піввікового ювілею першої російської революції в СРСР і в Україні була підготовлена і видана велика кількість документів. У середині 50-х років була опублікована найбільша за всі роки Радянської влади кількість документів. Публікація їх здійснювалася в основному в збірниках про революцію 1905–1907 років у Росії, в Україні та в деяких її областях.

Велике значення для дослідження історії 1905–1907 років в Україні мав підготовлений Інститутом історії АН СРСР спільно з Головним архівним управлінням СРСР багатотомний корпус документів, завдяки якому була створена велика база документів для всебічного

і глибокого дослідження проблеми [5]. Матеріали збірника залучені з цілого ряду архівів – Центрального партійного архіву ІМЛ при ЦК КПРС і його різних філій, центральних державних архівів Москви, Ленінграда, Київського республіканського й обласних архівів. У збірнику вміщено багато офіційних документів, серед яких: укази монарха, документи вищих царських чиновників, начальників губернських жандармських управлінь і начальників охоронних відділень, спрямовані в Департамент поліції, повідомлення губернаторів, листування між офіційними особами різних інстанцій, слідчі матеріали судових органів і матеріали судів. Вони показують революційні події як стихійні, як «анархію» і «безладдя». Однак, необхідно відзначити, що, незважаючи на деяку тенденційність цих документів, вони являють для дослідників значну цінність, тому що містять величезний фактичний матеріал про події на місцях, дуже докладний, і це при тому, що він є в деяких випадках єдиним джерелом для висвітлення деяких подій революції 1905–1907 років. Другу групу документів складають документи, що вийшли з революційного табору: листівки ЦК РСДРП, які поширювалися в Україні, прокламації місцевих партійних комітетів, «Бюлетень» Катеринославського БСК, «Вісті Федеративної Ради харківських комітетів РСДРП», документи Рад робітничих депутатів. Третю групу документів представляють матеріали, що вийшли з ліберальних кіл.

У збірнику добре представлені події 1905 року, особливо грудневі, в тих містах, де відбулися збройні повстання або існували близькі обставини. Докладно відбито хід грудневих подій у Катеринославі, вміщені документи про створення БСК, його склад і діяльність [6]. Вони підтверджують, що БСК намагався керувати суспільно-політичним життям міста і йому певною мірою належала влада в заводському районі [7]. Відверто слабо зображено діяльність БСК щодо підготовки збройного повстання, в наявності відомості винятково про організацію бойових дружин і збирання грошей на їх озброєння, про виготовлення саморобних бомб. Перелік завдань, що вирішувались БСК, досить вузький [8].

У багатотомному збірнику документів досить докладно висвітлено страйк на Катеринославській залізниці, внаслідок якого «дорога виявилася вся у владі революціонерів і функціонувала частинами лише в їхніх інтересах» [9]. У ті дні грудня 1905 року майже на всіх станціях залізниці були створені страйкові і розпорядчі комітети, що діяли як органи влади на місцях і керували господарським життям на станціях і розташованих біля них селищах [10]. Розпорядчі і страйкові комітети станцій Катеринославської залізниці брали участь у створенні й озброєнні бойових дружин у Гришино,

Авдіївці, Ясинуватій, Єнакієво, Юзівці, Попасній, Олександрівську, Нікополі, Синельниковому, Пологах [11]. Розпорядчі комітети, використовуючи бойові дружини і виступаючи як органи влади, з метою поповнення їхнього арсеналу активно роззброювали солдатів і офіцерів, поліцейських і жандармів, що проїжджали по дорозі, конфіскували гроші зі станційних кас [12]. У документах повідомляється про зіткнення дружинників з військами і поліцією [13]. Мало уваги приділили укладачі збірника подіям Горлівського зіткнення і збройному повстанню в Олександрівську [14].

У збірнику дуже мало документів, що характеризують діяльність Рад робітничих депутатів, але два з них вміщено про Юзівську Раду, роботу якої радянські історики оцінили як опортуністичну й таку, що «не відповідає поточним завданням дня» [15].

Багато документів цього збірника присвячено грудневим подіям в одному з найбільших промислових центрів України – Харкові. Вони дають уявлення про революційні події в місті напередодні й під час подій 12 грудня 1905 року. Висвітлюється перебіг залізничного страйку в Харкові, який був складовою частиною всього революційного руху в Україні [16]. В одному з розділів збірника докладно висвітлено хід подій на станції Люботин та деяких інших, Харківсько-Миколаївської та Катеринославської залізниць [17].

У збірнику вміщено і документи про селянський рух, що характеризувався як «бродіння» і «безладдя» у селах Катеринославської губернії, озброєння селян [18]. У деяких випадках селянський рух посилювався настільки, що для його придушення потрібні були війська і запровадження воєнного стану [19]. Є відомості й про підтримку селянами збройних виступів робітників Катеринославської губернії [20].

Значну частину документів збірника складають ті, що відбивають боротьбу царату з революційними виступами. Один із підрозділів видання містить матеріали, присвячені цій проблемі, й охоплює опубліковані укази царя та його вищих чиновників, вказівки й інструкції урядових органів влади. Ці документи демонструють різні форми і методи боротьби з революційним рухом, починаючи від законодавчих і до застосування збройної сили. У виданні широко представлені документи, що відбивають законодавче забезпечення боротьби з революцією – це укази про переслідування учасників страйків, про необхідність звільнення з роботи чиновників, які брали участь у страйках, про право місцевої адміністрації вводити на території залізниць заходи надзвичайної охорони, про найсуворішу кримінальну відповідальність тих осіб, які вели революційну пропаганду серед солдатів у підрозділах царських військ [21].

З документів, опублікованих у цьому збірнику, видно, що основним, часто вирішальним і найбільш надійним засобом для придушення революційних подій була армія. Дії військ, спрямовані на придушення збройних виступів у Харкові, Люботині й на лінії Катеринославської залізниці відображені в документах дуже докладно [22]. Заходи щодо придушення революційних подій в Катеринославській губернії здійснювалися, головним чином, силами, додатково надісланим військовим контингентом [23]. Серед документів є й багаторазово повторювані прохання та вказівки про якнайшвидше надсилання додаткових військових частин [24]. До багатотомника включено циркуляри про вилучення у робітників зброї та набоїв, дозвіл на застосування зброї жандармами і поліцейськими, про проведення арештів і судових процесів [25]. Але ми маємо й документи, в яких, як виняток, мали місце домовленості власників підприємств або осіб, які діяли від їхнього імені, з робітниками, щоб ті стали до роботи [26]. Можна сказати, що документи, вміщені у збірнику, характеризують боротьбу царату з революцією і досить широко розкривають її методи і форми.

Характеризуючи археографічну обробку матеріалів, включених до збірника, необхідно відзначити, що ця серія документальних збірників увібрала в себе все краще, що було на той час в археографії. Кожен з 10 томів починається вступом, кожна частина має археографічну передмову. Документи чітко систематизовано: кожен має порядковий номер, короткий заголовок, у якому розкрито стислий зміст документа, дату і вихідні дані. Стилістичні помилки текстів оригіналів виправлені і супроводжуються примітками. Оговорено змістові помилки. Серія виданих документів споряджена досить досконалим науково-довідковим апаратом, у якому: а) зміст документів коментується в примітках, які вміщені наприкінці кожної частини серії; б) на високому археографічному рівні виконані покажчики промислових підприємств, іменний, географічний, газет, перелік опублікованих документів і хроніка революційних подій.

До недоліків можна віднести те, що автори не зазначили, чи публікувався цей документ раніше, якщо так, то де. Цей багатотомний збірник документів з історії революційних подій 1905–1907 років дійсно збагатив і значно розширив джерельну базу з досліджуваної нами проблеми.

У 1955 році побачив світ двотомний збірник документів – «Революція 1905–1907 рр. на Україні», у якому другий том складається з двох книг [27]. Усього в трьох книгах двотомника опубліковано 1880 документів, які пронумеровані окремо в кожному томі. Перший том присвячений подіям в Україні напередодні першої

російської революції, і у 469 документах відображені 1901–1904 роки. У першій частині другого тому вміщено 649 документів, присвячених подіям 1905 року, а в другій – 261 документ, які розповідають про революційну боротьбу в 1906–1907 роках. Перший том відкривається солідною передмовою, написаною Ф. Є. Лосем, у якій він дає короткий огляд історіографії й оцінку революційних подій. Автор їх називає першою народною революцією епохи імперіалізму. Робиться спроба обґрунтування її місця в революційному процесі в цілому. Автор робить висновок, що «революція 1905–1907 рр. була неминучим результатом усього економічного і політичного розвитку Росії після реформи 1861 року». Наводячи характеристику промислового розвитку країни, Ф. Лось робить свій «посильний внесок» в обґрунтування переходу буржуазно-демократичної революції в соціалістичну. Визначаючи місце подій у революційному процесі, він вперше називає її «генеральною репетицією Великого Жовтня» і стверджує, що без неї перемога останньої була б неможлива. Однак він помилково стверджує, що в Олександрівських подіях брали участь і катеринославські робітники, а про Горлівський бій знову пише, що царські війська під час зіткнення застосували артилерію, але підтвердження в документах збірника цьому теж немає. Ф. Лось наводить відомості, що за роки першої російської революції в частинах Київського військового округу було 9 збройних виступів, але це теж нічим не підтверджує [28].

У збірнику опубліковані прокламації комітетів РСДРП в Україні, із закликами підтримати петербурзьких товаришів, які почали страйк у січні 1905 року [29]. У документі № 9 наводиться матеріал про страйк 22 підприємств 19 січня 1905 року в Катеринославі, в якому взяли участь 12 тисяч осіб.

Про події селянського виступу в с. Вихвостово Городянського повіту на Чернігівщині, які знайшли відображення в повісті М. Коцюбинського «*Fata morgana*», розповідає документ № 396.

Опубліковані в збірнику листівки місцевих органів РСДРП містять матеріали про підготовку революційних подій восени і взимку 1905 року. Друга частина листівок присвячена роботі серед солдатських мас. У першій частині другого тому збірника докладно висвітлені події найвищого піднесення революції, збройні виступи в Україні. Найбільше уваги укладачі приділили історії грудневих днів. Зокрема, висвітлено хід страйку в Катеринославі та діяльність Катеринославського БСК [30]. У документах добре простежується зв'язок між подіями в губернському центрі і подіями на місцях, наприклад, на Катеринославській залізниці, що супроводжувалися захопленням станцій, створенням страйкових і розпорядчих

комітетів, бойових дружин та їхнього озброєння, роззброювання солдатів, поліцейських і жандармів [31].

У збірнику знайшли висвітлення і збройний виступ в Олександрівську, і Горлівський бій, і події 12 грудня в Харкові та Севастополі [32]. Серед документів є матеріали і про революційні виступи в селі [33]. У цьому збірнику вміщено, звичайно, менше матеріалів, що розкривають збройну боротьбу трудящих в Україні, ніж у виданні «Революція 1905–1907 гг. в России», але в ньому є чимало документів, вперше введених у науковий обіг.

Тут більше уваги приділяється висвітленню ходу осіннього страйку, збройним повстанням, менше – боротьбі царату з революцією, рухові в армії, діяльності Рад, страйкових і розпорядчих комітетів. Збірник відрізняється від попередніх видань досить високим рівнем археографічної обробки документів, у кожній книзі є список скорочених слів, докладні примітки укладачів, іменний і географічний покажчик, показчик підприємств. Документи розташовані в хронологічному порядку, мають дату укладання, короткий зміст у назві і посилання, звідки взяті і де зберігається оригінал. Однак хронологічний порядок неодноразово порушений. Так, за документами № 629, 630, відповідно датованими 20 і 30 грудня, розташований документ № 631 від 10 листопада. Не зазначено в збірнику, чи публікувались документи до цього, чи вони опубліковані вперше.

У середині 50-х років побачили світ й історико-партійні видання документів з теми, що вивчається нами [34]. Певний інтерес становлять два збірники листівок, які вийшли до ювілею революції [35]. У першому виданні, підготовленому до публікації Інститутом історії партії при ЦК Компартії України, було опубліковано 245 листівок, причому, більше третини з них пов'язані зі збройними повстаннями. Більшість опублікованих у збірнику листівок запозичені з фондів ЦДІА УРСР, бібліотеки Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС і ЦДІА СРСР, партійних архівів Миколаївського, Харківського і Луганського обкомів партії, державних архівів Дніпропетровської і Харківської областей. Значна частина документів (близько третини) опублікована вперше. Археографічна обробка документів задовільна, до них додані примітки, вказано, коли вперше були опубліковані документи збірника, однак місце першої публікації не зазначено.

Порівняно меншу цінність являє собою другий збірник. Він складається з двох частин. Перша охоплює період з січня до липня 1905 року. Друга частина збірника присвячена підготовці збройних виступів і представлена листівками Одеського комітету, Харківської групи «Вперед» і Катеринославського комітету РСДРП. Більшовицькі

листівки, як стверджує радянський історик О. А. Білоцька, у першій частині книжки становлять 17% за обсягом, а в другій – тільки 9 % від загальної кількості документів збірника [36]. Незадовільним є й археографічна обробка видання: документи не пронумеровані, не вказано, де і коли їх було опубліковано вперше.

Значну групу становлять збірники документів про революції 1905–1907 років, видані в окремих областях України. Привертає увагу збірник документів про Харків і Харківську губернію в першій російській революції 1905–1907 років, у якому приділена значна увага революційним подіям і, особливо, подіям грудня 1905 року в місті і губернії [37]. Багато документів опубліковано вперше. Збірник складається зі вступу, написаного Ю. Ю. Кондуфором, п'яти тематично-хронологічних розділів, покажчиків: географічного і підприємств. Найбільша кількість документів відноситься до грудневих зіткнень, у той час, як революційним подіям січня–березня присвячено тільки 26 документів, а подіям весни–літа – 50. Великий інтерес викликає інструкція Харківського комітету боротьби бойовим районним дружинам, у якій розроблена структура дружини, визначені її функції і завдання, обов'язки керівників і рядових членів, висвітлена історія створення дружин, їхнє озброєння [38]. У збірнику представлені матеріали з ЦДІА СРСР, ЦДІА УРСР, Державного архіву Харківської області і Харківського державного історичного музею, витримки з «Вістей Федеративної Ради Харківських комітетів РСДРП» і витяги з «Бюлетеня Катеринославського БСК».

Революційні події в Донбасі висвітлені в двох збірниках «Донбас у революції 1905–1907 рр.» Перший містить 77 документів і складається з 6 розділів, які, на думку авторів збірника, представляють «хронологію революційних подій» 1905–1907 років у Донецькому регіоні [39]. Основу документів збірника склали офіційні матеріали, але є й матеріали з революційного табору: листівки місцевих організацій РСДРП, матеріали газети «Вперед». З усієї кількості опублікованих документів тільки 2 є оригіналами, а всі інші копії. Рівень археографічного оформлення збірника дуже низький. Не до кінця витримано хронологічний принцип розташування документів: так, документ № 43 від 10 грудня, № 44 від 14 грудня, а документ № 45 від 9 грудня 1905 року. Хронологічні рамки третього розділу «Робітничий і селянський рух у Донбасі влітку 1905 року» обмежено травнем–вереснем 1905 р., а перший документ датований 12 червня. Документ № 25 містить вимоги, пред'явлені робітниками Горлівського машинобудівельного заводу 5 липня 1905 року. Відповідь на них дирекції заводу надана в скороченому вигляді, наведено тільки 10 пунктів з 30, але нумерація опублікованих

пунктів 1, 2, 3, ...10, у той час, як в оригіналі вони записані зовсім під іншими номерами, і таких прикладів у цьому збірнику багато. До того ж нема ні інформації, звідки взято документ, ні де вперше опубліковано, та й легенда, вміщена наприкінці збірника, ускладнює роботу дослідникам.

Трохи кращим у цьому відношенні є друге видання збірника [40]. Матеріали, включені до нього, взяті з архівів Донецької і Луганської областей, партійних архівів. Частина документів була опублікована вперше. Археографічне оформлення видання на достатньому рівні. На початку збірника дано передмову, є список скорочень, матеріали розташовані в шести розділах. Наприкінці збірника вміщені примітки, іменний покажчик і покажчик промислових підприємств. Хронологічний принцип побудови збірника витримано цілком, кожен документ має свій порядковий номер, коротку назву і вказівку щодо місцезнаходження.

Револьюційним подіям в Олександрівську присвячений збірник, який має передмову, дві статті про революційну боротьбу робітничих міст в 1905–1907 роках та селянський рух [41]. Ці матеріали займають приблизно половину обсягу збірника. Другу частину займають матеріали з історії повстання, зокрема листівки Катеринославської організації РСДРП. Матеріали, опубліковані в збірнику, взяті з різних джерел, а історію революційних подій зображено фрагментарно.

Більше третини документів про історію Харківського потягобудівельного заводу характеризує участь робітників заводу в революції 1905–1907 рр. [42]. Документи передруковані з інших видань і нічого нового у вивчення проблеми практично не внесли.

Крім документальних збірників, матеріали з досліджуваної проблеми публікувалися в періодичній пресі. Так, у журналі «Історичний архів» надрукована добірка матеріалів «До історії збройного повстання в Донбасі в грудні 1905 р.», вилучених з фондів ЦДІА СРСР [43]. Вона відкривається статтею Г. М. Деренковського, в якій він дає характеристику надрукованим документам і висвітлює хід подій, про які говориться в них.

У публікації підіймається багато питань: про діяльності Катеринославського БСК, про створення страйкових і розпорядчих комітетів на станціях Катеринославської залізниці, захват станцій робітниками, створення бойових дружин, збори коштів на озброєння й закупівлю зброї, обеззброювання поліцейських та жандармів, селянські хвилювання, участь селян у мітингах, які проводились на станціях [44]. Один документ збірки присвячено безпосередньо Олександрівському збройному повстанню [45]. Добірка документів

археографічно досить добре оформлена і стала гарним доповненням до вже відомих, опублікованих раніше, матеріалів. Ця публікація не претендує на повне висвітлення досліджуваного питання, а тільки доповнює його.

Аналіз опублікованих документальних матеріалів показує, що рівень археографічної підготовки збірників значно покращився й їхнє оформлення приведено у відповідність із введеними в 1955 році «Правилами издания исторических документов».

Таким чином, ми можемо відзначити, що в цей ювілейний період джерелознавчого дослідження проблеми вдосконалюється археографічне оформлення і науковий апарат опублікованих документів. Як правило, вони супроводжувалися вступними статтями, що дозволяли орієнтуватися радянським історикам у матеріалах добірок і збірників, з'явилися примітки укладачів, на високому археографічному рівні виконані покажчики промислових підприємств, іменний, географічний, газет, тощо. Але, підводячи підсумок, необхідно зазначити, що пізніше публікування нових документів і матеріалів скінчилось, хоча в архівах зберігається таких ще досить багато і поступово інтерес до археографії проблеми, яку ми розглядаємо, радянськими істориками було втрачено.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена археографическим публикациям в советской историографии середины 1950-х годов о революционных событиях 1905–1907 годов на Украине. Анализируются основные комплексы опубликованных документов к 50-летию юбилею Первой российской революции в Украине – партийных документов, союзных, республиканских и региональных сборников, подборок документов в научной периодической литературе.

Ключевые слова: историография проблемы, советская историография, археографические исследования, археографическая обработка, научная литература, революционные события 1905-1907 гг.

SUMMARY

The article is devoted to study and publication of the materials about revolutionary events in 1905-1907 in Ukraine in the Soviet historiography in the middle of the 1950s. The author analyzes the main complexes of documents published by the 50th anniversary of the First Russian revolution in Ukraine such as party documents; Union, republican and regional collections; selections of documents in scientific periodic literature.

Key words: historiography of the problem, Soviet historiography, archeographical studios, archeographical processing, scientific literature, revolutionary events of 1905 – 1907.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Нарочицкий А. Л. Историография революции 1905–1907 гг. Основные итоги и задачи изучения // Актуальные проблемы советской историографии первой русской революции: Сборник статей / А. Л. Нарочицкий. – М. : Наука, 1978. – С. 17.
2. Там само. – С. 19.
3. Там само. – С. 20.
4. Там само. – С. 20.
5. Революция 1905–1907 годов в России: Документы и материалы: в 10 т. – М.-Л. : Изд-во АН СССР, 1955–1965.
6. Там само. – Ч. 3, кн. 1. – № 26, 38, 42, 43, 66, 70, 80, 84, 95, 96; Ч. 1. – № 27, 32; Ч. 3, кн. 1. – № 38, 39, 95.
7. Там само. – Ч. 3, кн. 1. – № 43, 46, 47, 49, 55, 59, 62.
8. Там само. – Ч.1. – № 29, 32; Ч. 3, кн. 1. – № 20, 95.
9. Там само. – Ч. 1 – № 29, 69 72; кн. 1. – № 49, 54, 65, 74, 77, 79, 84, 96, 98; Ч. 3, кн.1. – С. 117.
10. Там само. – Ч. 3, кн. 1. – № 57, 65, 83, 85, 87, 88, 89, 93, 94, 95, 96, 98.
11. Там само. – Ч. 3, кн. 1. – № 54, 61, 65, 72, 84, 86–90, 93, 94, 96, 98.
12. Там само. – Ч. 1. – № 29; Ч. 3, кн. 1. – № 54.
13. Там само. – Ч.3, кн. 1. – № 47, 61, 67, 69, 72, 81, 86.
14. Там само. – № 66, 77, 78, 96; № 47, 71–73, 91.
15. Там само. – № 44, 53.
16. Там само. – Ч. 3, кн. 1. – № 232, 233, 235, 256, 262, 281,282, 284, 289; № 272, 275, 278; № 778.
17. Там само. – № 26, 100, 106, 109, 110, 111.
18. Там само. – № 100, 109, 110.
19. Там само. – № 102, 104.
20. Там само. – Ч.1. – № 68,71,83, 86.
21. Там само. – № 76.
22. Там само. – Ч.1. – № 27, 32, 33, 38; Ч.3, кн.1. – № 56, 62, 68, 70, 254, 259, 266, 269, 272–274.
23. Там само. – Ч.3, кн. 1. – № 50, 57, 68, 70, 71, 76, 84.
24. Там само. – № 51, 52, 55, 60, 64, 67.
25. Там само. – Ч.1, № 27, 32, 38, 94, 95; Ч.3, кн.1– № 35, 83 254.
26. Там само. – Ч. 3, кн. 1. – № 47, 61.
27. Революция 1905–1907 гг. на Украине. Документы и материалы: В 2 т. – К. : Госполитиздат УССР, 1955.
28. Там само. – Т. 1. – С.ХХУП.
29. Там само. – Т. 2, кн. 1. – № 2, 4, 37, 38, 40.
30. Там само. – Т. 2, кн. 1. – № 400, 403, 420, 428; Там само. – Т. 2, кн. 1. – № 400, 403, 405, 407, 420, 428; Т.2, кн.1 – № 400, 403, 404, 410, 419, 420, 428, 434; Т. 2, кн. 1. – № 413, 419, 434; Т. 2, кн. 1. – № 408, 420–423, 432, 433.
31. Там само. – Т. 2, кн. 1. – № 405, 406, 408, 409, 419, 428; Т. 2, кн. 1. – № 636–642; Т. 2, кн. 1. – № 412, № 415, 417, 418, 431, 432.
32. Там само. – Т. 2, кн. 1. – № 472, 473, 477, 479, 483, 486.
33. Там само. – Т. 2, кн. 1. – № 547–553, 556.
34. Третий съезд РСДРП: Сборник документов и материалов. – М., 1955.
35. Листовки большевиков Украины периода первой русской революции 1905–1907 гг.: Сборник документов и материалов. – К. : Госполитиздат УССР, 1955; Листовки большевистских организаций в первой русской революции 1905–1907 гг.: В 3 ч. – М. : Госполитиздат, 1956.
36. Белоцкая О. А. Советская историография декабрьского вооруженного восстания 1905 года на Украине / О. А. Белоцкая. – К. : Научная мысль, 1987. – С. 54
37. Харьков и Харьковская губерния в первой русской революции 1905–1907 годов (Сборник документов и материалов). – Харьков : Обл. издательство, 1955.
38. Там само. – № 28, 37, 53, 69, 85, 91, 92, 99, 107, 109, 119, 142, 186.
39. Донбасс в революции 1905–1907 гг. – Сталино : Обл. изд-во, 1955.
40. Донбасс в революции 1905–1907 гг. – Сталино : Обл. изд-во, 1957.
41. Славная страница в истории Александровска (Запорожья): Сборник документов и материалов о революционных событиях 1905 г. – Запорожье : Областное издательство, 1956.
42. История Харьковского паровозостроительного завода, 1895–1917 гг.: Сборник документов и материалов. – Харьков : Обл. издательство, 1957.
43. К истории вооруженного восстания в Донбассе в декабре 1905 г. // Исторический архив. – 1955. – № 1.
44. Там само. – № 5, 7; № 2, 12, 14–17, 20; № 3, 4,12, 14; № 2, 4, 9, 12, 15, 16, 20; № 7, 12, 15; № 15, 16, 20, 21; № 10, 11, 21; № 8, 15, 17.
45. Там само. – № 9.

**МАТЕРІАЛИ ОСОБОВОГО ПОХОДЖЕННЯ ФОНДІВ
ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ
ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ
(ДРУГА ПОЛ. ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ.)**

У статті автор аналізує матеріали особового походження, що зберігаються у фондах Державного архіву Херсонської області. Визначається їхній інформаційний потенціал як джерела з історії Південної України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Матеріали особового походження, до яких належать спогади, автобіографічні записки, листування тощо, містять багатий фактологічний матеріал, однак вимагають критичного аналізу.

Матеріали особового походження, які накопичуються під час життя та діяльності тієї чи іншої людини, її сім'ї та роду, є невід'ємною частиною джерелознавчої бази для вивчення історії регіону, його соціально-економічного розвитку, культурного життя, повсякденності. До таких документів належать спогади, щоденники, автобіографії, листування, різні біографічні матеріали тощо. Традиційно вони зберігалися у сховищах музеїв та бібліотек, у приватних колекціях. Однак із часом неухильно зростала роль архівів у збиранні та опрацюванні документів особового походження, оскільки зберігання джерел такого роду у вигляді цілісних комплексів, як це здійснюється в архівах, а не розрізнених по відділах експозицій, є найбільш доцільним.

Проблема, що вивчається, не стала об'єктом глибокого вивчення. Серед актуальних досліджень можна виділити роботу М. Казьмірчук [1]. На думку дослідниці, «джерела особового походження – унікальні історичні джерела, в яких поєднується відбиток епохи та індивідуальності, що не знайшли відображення в офіційних документах конкретної історичної доби» [2].

Їхнє значення обумовлюється наявністю в них багатого фактологічного матеріалу, насиченістю спостереженнями та роздумами авторів про описувані події, яскравим відображенням колориту, духу часу, настроїв та подробиць життя пересічних громадян. Разом з тим, працюючи над матеріалами особового походження, необхідно брати до уваги особливість їхнього походження, оскільки їм притаманний певний суб'єктивізм у сприйнятті тих чи інших подій, явищ.

Питання комплексного використання матеріалів особового походження в якості джерела з історії Південної України так і не стали темою окремої наукової розвідки. Цієї проблеми торкаються в своїх працях Н. Шушлянікова, С. Водотика, А. Гедьо, О. Косенко, С. Арабаджи, Ф. Самойлов [3]. Не знайшло свого достатньо повного розгляду це питання і в наших розвідках [4].

Тому метою цієї розвідки є визначення та дослідження джерельно-інформаційного потенціалу матеріалів особового походження як джерела з історії Південної України другої половини ХІХ – початку ХХ ст., що зберігаються у фондах Державного архіву Херсонської області.

Фонди особового походження включають широкий спектр відомостей про життя наших попередників, несуть суб'єктивну оцінку найважливіших подій суспільно-політичного і соціально-культурного життя народу. На сьогоднішній день в Державному архіві Херсонської області зберігається майже 50 фондів і колекцій документів особового походження за 1868–2002 рр., які містять 4595 одиниць зберігання [5].

Так, у фонді Марії Олександрівни Фортус, яка народилася в Херсоні в 1870 р. у родині банківського службовця, містяться спогади, листи, автобіографії. З листа зі спогадами про батьків можна дізнатися про життя єврейської родини на півдні Російської імперії, зокрема, про отримання євреями земельних наділів у колоніях, їхні заняття, сімейні стосунки. Цікаво, що участь у долі Берти Ісаївни Геніної, матері М. О. Фортус, взяв майбутній академік Тарле, в домі якого вона працювала по господарству. Він звернув увагу на здібності дівчини й допоміг їй вступити до гімназії, де до п'ятого класу навіть платив за навчання [6].

Автобіографія Катерини Львівни Фаерман, ймовірно, близької родички М. О. Фортус по батькові, містить цікаві свідчення про життя єврейської громади в Одесі. Авторка народилася в Одесі в 1886 р. «в бедной еврейской семье на Молдаванке» [7]. Батько служив агентом страхового товариства «Росія», мати займалась домашнім господарством. «Нерадостным было мое детство», – згадує К. Л. Фаерман. Закінчивши чотирикласне міське училище, в 12 років пішла працювати до майстерні витончених рукоділ. Давала уроки, служила бонною в купецькій сім'ї, а вечорами займалася самоосвітою, що згодом дало їй можливість закінчити дворічні акушерсько-фельдшерські курси.

В 1905 р. К. Л. Фаерман захопилася революційним рухом. В автобіографії вона описує події, пов'язані з повстанням на «Потьомкіні». Але найбільше емоцій в авторки викликав жахливий

єврейський погром 1905 р.: «С окон летел пух и перья над городом из распоротых подушек и перин в еврейских кварталах. Выбрасывали из окон и людей. Сколько было насилий над женщинами... Рабочие создавали и санитарные бригады для оказания первой медицинской помощи пострадавшим. Мне казалось, что в толпе погромщиков я видела фигуры и лица тех, кого называли босяками, валявшихся на молдаванской площади» [8].

Обставини змусили авторку залишити Одесу й перебраться до Катеринославської губернії. Працювала в селах і Катеринославі акушеркою, давала уроки дітям селян та службовців, 1907 р. була заарештована і відправлена до Східного Сибіру [9].

У фонді громадського діяча Миколи Степановича Ольхового (1908–?) зберігаються його спогади «Размышления над прожитым», з яких постає картина нелегкого життя українського селянства Херсонської губернії початку ХХ ст. Як пише автор: «...отцу не везло в жизни. Как ни старался он стать «хорошим» хозяином, у него не получилось» [10]. Відправляючись на російсько-японську війну, батько був змушений продати коней. Матері довелося батрачити з ранньої весни до пізньої осені. Мрії селян зажити заможніше не справдилися через початок Першої світової війни та революції. М. С. Ольховий згадує роки навчання. У селі було три школи: дві земських та одна церковно-приходська, але нормально вчитися довелося лише два роки.

Небагаті відомості про життя іноземців у Херсоні можна знайти у фонді херсонської родини народників Франколі. Зі спогадів Надії Тимофіївни Франколі можна дізнатися, що її прадіди, італійці за походженням, перебравшись до Росії, спочатку жили в Криму. Її батько працював булочником у Херсоні, мав нелегальну типографію, за що поплатився висилкою до В'ятської губернії приблизно 1880 р. [11].

Джерела про минуле Херсона другої половини ХІХ ст. містяться в фонді, присвяченому народникам-херсонцям. Перш за все, надзвичайно цікавими виявляються спогади Соломона Лазаровича Чудновського. У його записках відображені роки навчання в херсонській гімназії, спостереження за звичаями та укладом життя городян тощо [12]. Херсон сприймався автором як місто, що навіть через роки не могло похвалитися ані розвинутою торгівлею, ані промисловістю. Херсонському суспільству другої половини 1860-х рр., глибоко провінційному за своєю суттю, були притаманні чвари, пересуди, плітки і відсутність вищих інтересів. «Мало здесь кто что читал, да и никакой библиотеки во всем городе не было – это в губернском городе с 40000-ым населением!» – скаржитья Чудновський [13].

Щодо дозвілля, то свої культурні потреби херсонці задовольняли в благородному зібранні, членами якого в основному були дворяни, в театрі, де час від часу виступали провінційні трупи, часто талановиті, і клуб, що мав об'єднувати всі прошарки тамтешнього суспільства. У клубі влаштувалися танцювальні вечори, розважальні заходи, тут грали в карти й читали періодичні видання. Незабаром у Херсоні за рахунок добровільних пожертв була заснована публічна бібліотека [14].

С. Л. Чудновський багато приділяє уваги молоді, її захопленням та навчанню. Як пише автор, гімназисти кінця 50-х – початку 60-х рр. ХІХ ст. об'єднувалися в гуртки самоосвіти, в яких займалися читанням книжок та обміном думок про прочитане. Із вдячністю він згадує імена талановитих викладачів М. В. Горяєва та Д. П. Пільщикова. Вони користувалися великою повагою серед учнів [15].

Однією із яскравих подій, про які згадує автор, став від'їзд двох херсонських дівчат за кордон з метою здобуття вищої освіти в Цюрихському університеті. На той час доступ до вітчизняних вищих навчальних закладів залишався зачиненим для російських жінок, а тому вони намагалися потрапити до іноземних університетів, особливо швейцарських. Цей день С. Л. Чудновський описує так: «В провинции это составило целое событие. Это были первые две пионерки в нашей провинциальной глуши, которые в 1870 г. после упорной борьбы с родными, отправились в Цюрих. Для херсонского юношества это был истинный праздник. К отходу парохода в Одессу вся набережная наполнилась молодежью, в торжественном молчании юноши, обнажив головы, стояли, пока пароход был виден» [16].

Про херсонську гімназію пореформеного періоду згадує інший народник Олександр Осипович Лукашевич. Начальство закладу «... начинало усердно и с самой суровой последовательностью внедрять пресловутый режим классицизма. Эти меры, насколько могу припомнить, не встречали вообще противодействия, хотя тайком, в дружеских кружках, они усиленно обсуждались и критиковались учениками старших классов» [17].

Велику значущість для дослідників можуть мати документи колись відомі в Херсоні родини французьких промисловців Вадонів. У Державному архіві Херсонської області зберігаються біографічні праці, автором яких є Борис Євгенович Вадон (1912–?), один із нащадків цієї видатної сім'ї [18; 19].

У спогадах йдеться про економічний розвиток Херсона, розвиток підприємництва в місті в другій половині ХІХ ст. У Херсоні Вадонам належали чавуноливарний завод та судноверф. Їхній бізнес був успішним, а родина користувалася великою повагою та авторитетом

серед городян. Цінність мемуарів Б. Є. Вадона полягає також в тому, що в них містяться відомості про повсякденне життя населення м. Херсона, сімейні та національні традиції.

Б. Є. Вадон розмірковує про долю французів у нових історичних умовах. Виходець з багатой родини, типовий представник дореволюційних буржуа, він різко критикує радянські часи, а все дореволюційне ідеалізує. Попри це, в мемуарах яскраво відображена роль династії в житті краю. Насамперед вони є цінним джерелом з історії французьких колоністів Півдня України XIX – першої третини XX ст. Вони дозволяють створити картину внутрішнього життя іноземців, реконструювати їхній духовний світ, менталітет тощо.

Серед матеріалів особового походження, що зберігаються в Державному архіві Херсонської області, чільне місце по праву займають документи Леоніда Петровича Соловйова (1909–?). Він народився в Херсоні в родині службовця Херсонського морського торговельного порту. За фахом був інженером. Мав чималий письменницький талант, адже створив кілька цікавих і багатих за фактажем спогадів про рідне місто та життя його мешканців початку XX ст. [20; 21].

Як пише автор, Херсон він пам'ятає з 1914 р. Це було переважно купецьке місто з населенням 80 тисяч осіб. Воно поділялося на кілька частин, кожна з яких мала свою назву – Центр, Военний Форштадт, Забалка тощо. Л. П. Соловйов описує міські вулиці, їхню забудову, особливості архітектури, визначні пам'ятники. З його спогадів можна дізнатися про кількість культових споруд: у Херсоні існували більше десятка православних соборів і церков, синагоги, польський костел, лютеранська кірха, які задовольняли потреби віруючих різних національностей та релігій.

Культурне життя Херсона зосереджувалося в міському театрі, в клубі, де свій вільний час проводили переважно заможні жителі міста, та в єдиній публічній бібліотеці, відкритій за рахунок добровільних пожертв у 1872 р. Щодо розвитку освіти, то «не богат был Херсон ... учебными заведениями: всего шесть гимназий, одно реальное училище и ни одного высшего учебного заведения» [22].

Медична частина в місті була представлена кількома лікарнями, портовою амбулаторією та аптеками. Кожна лікарня мала своїх покровителів: земство, єврейську громаду, старообрядців, товариство сестер милосердя Червоного Хреста і навіть Міністерство торгівлі і промисловості [23].

Звичайно, поза увагою автора не могло залишитися й соціально-економічне життя Херсона. У спогадах містяться відомості про

існування відділень різних банків, фінансово-кредитних установ і товариств тощо. Із великих торговельних підприємств Л. П. Соловйов пригадує торгівлю бакалійними товарами Баранова, мануфактурну торгівлю Пташнікова, мануфактурну торгівлю братів Каменських, декілька крупних кондитерських. Торгівлю в Херсоні вели на базарах, кожен з яких вирізнявся особливим асортиментом товарів. Проводилися також і ярмарки.

Серед промислових підприємств виділяються завод Вадона, майстерні управління робіт, завод Гуревича, лісопильний завод Рабиновича, лісопильний завод Вайнштейна, млини, які належали підприємцям Оленову та Вайнштейну тощо [24].

Увагу автора спогадів привертала кладовища (тут були християнський, старообрядницький, іудейський, магометанський цвинтарі), тюрми, місця ночівлі безхатченків. У Херсоні існували міський та приватний нічліжні будинки: «В ... ночлежных домах бездомный и пришлый люд мог за небольшую плату, примерно в 5 копеек, получить право провести ночь под кровом этих домов, конечно, без особых удобств, а за отдельную плату – получить ужин из одного блюда или горячий чай» [25].

Щодо свого благоустрою, то Херсон не міг похвалитися ані станом доріг (вулиці не мали асфальту та зливової каналізації), ані якістю вуличного освітлення (місто до 1905 р. жило без електричного освітлення, а своєю появою міська електростанція завдячувала передусім приватному капіталу). Міський водогін також був побудований коштом підприємця – купця Петухова.

Стосовно розваг городян, що запам'яталися авторові, він пише, як на площі перед кафедральним собором в свята, в неділю та царські дні вишикувалися війська місцевого гарнізону і по закінченню служби влаштовувався парад.

Отже, спогади Л. П. Соловйова дозволяють побачити широку картину життя Херсона та його мешканців на межі XIX–XX ст. Автор спогадів залишив цікаве свідчення про минуле свого рідного міста, яке не втратило актуальності й понині.

Таким чином, розглянуті нами матеріали особового походження, що зберігаються у фондах Державного архіву Херсонської області, відрізняються індивідуальним сприйняттям середовища, в якому опинилися автори, подій і явищ, свідками яких вони були. Ці історичні джерела містять різноманітний, багатий матеріал для подальшого дослідження історії Південної України. Разом з тим, в роботі з матеріалами особового походження слід враховувати фактор суб'єктивності. На нашу думку, робота з подальшого опрацювання матеріалів особового походження, їх виявлення, систематизація,

аналіз тощо й сьогодні залишається одним із найважливіших напрямків роботи науковців. Кожне джерело заслуговує пильної уваги істориків, краєзнавців, дослідників і взагалі всіх, хто цікавиться історією рідного краю.

РЕЗЮМЕ

В статті автор аналізує матеріали личного происхождения, хранящиеся в фондах Государственного архива Херсонской области. Определяется их информационный потенциал как источника по истории Южной Украины второй половины XIX – начала XX в. Материалы личного происхождения, к которым относятся воспоминания, автобиографические записки, материалы переписки и т.д., содержат богатый фактологический материал, однако требуют критического анализа.

Ключевые слова: архив, фонды, исторический источник, переписка, воспоминания, Херсон.

SUMMARY

The author analyzes the materials of personal origin stored in the State Archives of Kherson region. Determined their potential as a source of information on the history of Southern Ukraine at the turn of the 19th–20th centuries. The materials of personal origin, which include memories, autobiographical notes, materials, correspondence, etc., contain a wealth of factual material, but require critical analysis.

Key words: archives, fund, historical sources, correspondence, memories, Kherson.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Казьмірчук М. Г. Джерела особового походження / М. Г. Казьмірчук. – К. : Логос, 2010. – 242 с.
2. Там само. – С. 6.
3. Шушлянікова Н. В. Соціокультурна історія Херсонщини кінця XVIII – початку XX ст. за наративною літературою: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Н. В. Шушлянікова. – Херсон, 2002. – 203 с.; Водотика С. Г., Водотика Т. С. Використання мемуарів на уроках історії: Херсонщина 1900–1921 рр. у спогадах наших земляків // Таврійський вісник освіти. – 2003. – № 2. – С. 31–45; Гедьо А. В. Соціально-економічний розвиток грецьких громад України середини XVII–XIX ст.: джерелознавчий аспект / А. В. Гедьо. – Донецьк : ДонНУ, 2006. – 399 с.; Косенко О. В. Джерельно-інформаційний потенціал особових архівних фондів: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / О. В. Косенко. – К.,

2009. – 211 с.; Арабаджи С. С. Повсякденне життя грецького населення Північного Приазов'я кінця XVIII – початку XX ст.: джерелознавчий аспект: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / С. С. Арабаджи. – Донецьк, 2012. – 262 с.; Самойлов Ф. Материалы личных фондов Государственного архива Одесской области как источник изучения истории императорского Новороссийского университета / Ф. Самойлов // Південний захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах. – Вип. 10. – Одеса : Друкарський дім, 2010. – С. 41–55.
4. Гедьо А. В., Кухлев А. С. Матеріали особового походження як джерело з історії міст Південної України кінця XVIII – початку XX ст. / А. В. Гедьо, А. С. Кухлев // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2013. – Випуск 73 (№6). – С. 99–101.
5. Кузьменко Т. А., Гордійчук Г. М. Документальна скарбниця державного архіву Херсонської області. Фонди особового походження як джерело краєзнавчих досліджень / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.archives.gov.ua/Publicat/References/Kuzmenko.php>.
6. Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО). – Ф. Р. 1233. – Оп. 1. – Спр. 3. Письмо Фортус М. А. с рассказом о родителях. – Арк. 1.
7. Там само. – Оп. 3. – Спр. 1. Автобиография Фаерман Екатерины Львовны. – Арк. 1.
8. Там само. – Арк. 5.
9. Там само. – Арк. 9.
10. Там само. – Ф. Р. 3654. – Оп. 1. – Спр. 1. Ольховой Н. С. Размышления над прожитым. – Арк. 4.
11. Там само. – Ф. Р. 318. – Оп. 1. – Спр. 4. Воспоминания Надежды Тимофеевны Франжоли. – Арк. 8.
12. Там само. – Ф. Р. 317. – Оп. 1. – Спр. 2. Воспоминания народника-херсонца Чудновского Арк. об учебе в Херсонской гимназии в 60-х годах XIX ст.
13. Там само. – Арк. 9.
14. Там само. – Арк. 15.
15. Там само. – Арк. 2.
16. Там само. – Арк. 14.
17. Там само. – Ф. Р. 317. – Оп. 1. – Спр. 3. Воспоминания херсонца Лукашевича А., семидесятника, народника об учебе в Херсонской гимназии. – Арк. 1.
18. Там само. – Ф. Р. 4009. – Оп. 6. – Спр. 6. Вадон Б. Е. Вадоны в Херсоне. Воспоминания о семье Вадон.

19. Там само. – Ф. Р. 4009. – Оп. 6. – Спр. 1. Вадон Б. Е. Французи на юге России. Семейная хроника.
20. Там само. – Ф. Р. 944. – Оп. 1. – Спр. 5. Соловьев Л. П. Воспоминания о дореволюционном прошлом Херсона.
21. Там само. – Ф. Р. 944. – Оп. 1. – Спр. 2. Соловьев Л. П. Воспоминания о родном Херсоне.
22. Там само. – Арк. 15.
23. Там само. – Арк. 19.
24. Там само. – Арк. 52.
25. Там само. – Арк. 32.

УДК 316.334.56 93(477) «1917/1920»
ББК 63.3 (4Укр)

В. Ж. Попов

ВІДКРИТИЙ МІСЬКИЙ ПРОСТІР ЯК ІНДИКАТОР ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ У ПЕРІОД 1917–1920 РР. В УКРАЇНІ

Стаття присвячена спробам реалізації тих потреб міського населення України, які пов'язані з використанням вулиць, площ та інших елементів інфраструктури. Доводиться, що вплив на поведінку такого чинника, як страх, мав опосередкований характер. Простежуються зміни настроїв та вчинків городян на кожному етапі громадянської війни.

Людина, яка мешкала у місті, була змушена постійно задовольняти широке коло потреб. Відповідно до характеру цих потреб будувалася функціональна типологія міського середовища, до якого входили виробничі, житлові та рекреаційні об'єкти, системи громадських центрів, комунікаційні вузли. Основними функціями відкритого міського простору були комунікація, торгівля, відпочинок, інформація. Події 1917–1920 рр. в Україні кардинально змінили основні характеристики міського середовища. На кожному етапі революції міські вулиці та площі використовувалися мешканцями відповідно до їх призначення, але, залежно від конкретної ситуації, відбувалася певна диференціація цих функцій. Вплив політичного становища у регіоні на повсякденне життя городян на тлі функціонального наповнення відкритого міського простору викликає науковий інтерес.

Відзеркалення повсякденності відповідного історичного періоду через зміни у зовнішньому вигляді міст розглядали у своїх дослідженнях чимало істориків. Специфіка міського простору у

20–30-ті рр. привертала увагу Ш. Фіцпатрік [1] та М. В. Борисенка [2], ті ж самі проблеми на прикладі Ленінграду у 20-ті та 50-ті рр. вивчали Н. Б. Лебіна та О. М. Чистиков [3]. Відбиток, який накладала повсякденність громадянської війни на Бердянськ, висвітлювали В. М. Чоп та І. І. Лиман [4]. Але узагальнюючий аналіз стану міського простору у промислово розвинутих регіонах України в період революції ще попереду. Стаття, що пропонується, подається як перша спроба такого аналізу.

Метою статті є розгляд особливостей використання мешканцями українських міст у 1917–1920 рр. міського середовища відповідно до необхідності реалізації буденних потреб. Виходячи з цієї мети, передбачається реалізація наступних завдань:

- охарактеризувати зміни у функціональній спрямованості відкритого простору міст протягом періоду, що розглядається;
- проаналізувати вплив на стан міського простору загальної політичної ситуації, що складалася на кожному етапі революції;
- дослідити сприйняття оточуючого середовища різними соціальними верствами міського населення.

Протягом революції та війни 1917–1920 рр. реалізації функцій міського середовища заважали бойові дії, що періодично поновлювалися. Звичні прогулянки міськими вулицями та парками вимушено переривалися, але з закінченням стрілянини швидко поновлювалися. Наприклад, у Києві, після листопадових боїв 1917 р., життя швидко налагодилося, задзвеніли на вулицях трамваї, відкрилися театри, ресторани і кафе [5].

У грудні декілька неприємних днів пережили одесити. На вулицях почалася стрілянина, «з гуркотом опустилися жалюзі магазинів», закрилися ворота, у кожному під'їзді стовпилися «купки людей» з блідими, переляканими обличчями. Натовп зібрався також на всіх рогах. Репортер іронізував: «Одесит ради зацікавленості готовий пожертвувати навіть життям» [6]. Січень 1918 р. знову приніс містянам кілька неспокійних днів. Сонячна погода викликала на вулиці натовп людей, причому скрізь зберігався зразковий порядок, але раптово пролунали постріли, публіка у паніці почала розбігатися, і вулиці спорожніли [7, арк. 38; 40]. Коли після дводенних сутічок встановилася тиша, біля воріт своїх будинків з'явилися люди. Вони спочатку притискалися до стін, але потім осміліли. Вулиці стали оживати. Хоча на тротуарі ще були калюжі крові, які ніхто не витирив, і перехожі залишали далі по тротуару червоні відбитки підшав, між калюжами «розкинув свій похідний столик грек – торговець східними ласощами». Покупців не бракувало [7, арк. 48].

У тому ж місяці, під час обстрілу Києва більшовиками, люди ризикували виходити на вулицю, тільки щоб «відвідати друзів у віддалених кварталах, що менш піддавалися обстрілу, ніж у центрі міста» [8, с. 17]. Частіше за все кияни ходили у гості по квартирах одного будинку. Сидячи один у одного, вони цілими днями грали у шахи, карти [9, с. 104], або, при світлі огарка, збиралися де-небудь у під'їзді або підвалі, пили чай, і грали в «дурника» [10, с. 37].

При більшовиках населення Нікополя проводило дозвілля на головній вулиці, так званому «проспекті». У лютому 1918 р. там було «чорно» від публіки, що гуляла [11]. В Одесі одним з улюблених місць для прогулянок став привокзальний сквер. Тут гуляли «натовпи червоноармійців та дівчат, що смітили соняшниками» [12, с. 85]. І. А. Бунін згадував про звичку простого народу до насіння з дещо більшою емоційністю: «Завойовник хитається, торгує з лотків, плює насіннячками» [13, с. 107]. В. І. Вернадський у щоденниковому записі від 15 (28) березня 1918 р. назвав прикметою часу «насіннячка, театри, кінематографи, зовнішній лиск» [14, с. 64].

Далеко не всі городяни у цей час ризикували здійснювати прогулянки. «Інтелігентним людям» вважалося небезпечним ходити ввечері по вулицях, і люди закривалися у себе, боячись виходити з домівок [15, арк. 3]. Але звичка була сильнішою. Співробітник київського музею М. М. Могилянський на Володимирській гірці спостерігав наслідки більшовицького терору. Він кожного разу «натикався на нові трупи, свіжі калюжі крові біля стін Михайлівського монастиря» [10, с. 39]. У квітні 1918 р. журналіст І. Виноградов з іронією відгукувався про один з харківських парків: «Прекрасний парк! Можна було б зробити з нього прекрасне місце для прогулянок. Чому його зробили місцем звалища для трупів – я не розумію» [16].

Коли прийшли німці, вони сподобалися обивателям, тому що вулицями люди вже не лякалися ходити навіть вночі [15, арк. 81зв.]. Змінилися вулиці Одеси. «Не було більше бродячих всюди товаришів та солдатів, що лускали насіннячка та наповнювали атмосферу добірною лайкою», вулиці були підметені та прибрані, і по них гуляли, «окрім звичайних обивателів, чисто вдягнені австрійські патрулі і німецькі та австрійські лейтенанти» [17, арк. 1]. Одеситам здавалося, що «більшовицькі жахи» стали надбанням минулого. Ще недавно мертве місто тепер оживало, вулиці були переповнені натовпами народу [18].

При гетьмані київські вулиці теж постійно були переповнені городянами, що прогулювалися. «Вулиця кишить новоприйжджими, метушня на Хрещатику. І ділова, і весела» [19, с. 310]. У яскравий

сонячний день Хрещатик був забитий людською лавиною, що «котиться у різних напрямках по широких тротуарах» [20, с. 1]. Вже тоді були помітні наслідки більшовицького правління. Посол Фінляндії в Україні Г. Гуммерус відзначав: «Старовинне прекрасне місто помітно втратило свій багатий вигляд. Брущатка в багатьох місцях була пошкоджена» [21, с. 56]. Але життя продовжувалося, люди потребували нових вражень, і для них являли інтерес будь-які публічні події. Коли звістка про похорон генерала Ейхгорна облетіла весь Київ, обивателі усіяли тротуари Хрещатика й прилеглих вулиць. «На обличчях людей була написана зацікавленість до такого рідкісного і надзвичайного для киян видовища» [20, с. 13;14].

Враження від деяких своїх прогулянок зафіксував у щоденнику В. І. Вернадський. У квітні 1918 р. він з дочкою гуляв у «занедбаному міському саду» Полтави, де, до речі, зустрів В. Г. Короленка [14, с. 72]. Через рік він прогулювався рано вранці вже в міському саду Києва. «Хотілося, у таку дивну погоду, Дніпра, і, головним чином, далі. Місто тисне» [14, с. 136]. Нарешті, у червні 1920 р. у Криму він вранці сховався на луг і набрав квітів, «всі в повному квітінні». Сад був повний звуків садових та домашніх птахів. Академік жалкував, що мало знає їх голоси [14, с. 89].

Наближення до Києва петлюрівців мало вплинуло на повсякденне життя. Населення так звикло до артилерійської стрільби, що, «не помічаючи гарматного гулу, публіка гуляла, сміялася, ходила у кінематографи» [22, арк. 89]. Зі вступом до Києва військ Директорії з раннього ранку на вулицях з'явилася «маса святкової публіки», яка з цікавістю спостерігала за військами, що проходили, та за автомобілями, що мчалися. Подекуди були помітні окремі купки людей, що жваво коментували поточні події. «Обиватель, що змучився за останній час від безупинної канонади, що лунала у місті, починає опам'ятовуватися» [23]. Взимку 1918–1919 рр. також мало змінилися звички одеситів. У місті дзвеніли трамваї, проносилися автомобілі, вулицями йшов «суцільний натовп, той живий, південний, характерний одеський натовп, що створив Одесу та «одеситів» [24, с. 124]. Ад'ютант Грішина-Алмазова запам'ятав прогулянку по головній вулиці Феодосії, де було темно та холодно, де не було освітлення, в Одесі ж було «жваво та шумно», тротуарами бродили натовпи одеситів, «безтурботних і байдужих до політики» [25, арк. 13].

Другий прихід більшовиків до України спочатку не перешкодив прогулянкам. На київських вулицях «ще відчувалося життя». Все так само кудись поспішав галасливий південний натовп. «Київ хоче жити у що б то ні стало – навіть при більшовиках» [26, с. 230]. В Одесі

життя протікало нормально, на вулицях було велике пожвавлення [27, арк. 6]. В. Корсак навесні 1919 р. вислухав розповідь жінки-біженки про її дочку: «Як наступить вечір, виходить на крилечко, до неї інші діти приходять, і, як дорослі, між собою розмовляють» [28, с. 151].

При добровольцях кияни вийшли на вулиці, як у колишні часи. «Народу виходило на вулицю все більше і більше. Ще вчора можна було подумати, що Київ зовсім обезлюднів, а сьогодні – розряджені жінки, військові у формі і з орденами, чиновники – з петлицями та значками» [28, с. 191]. Але у Харкові, через деякий час після приходу білих, на вулицях запанувало змушене безлюддя, могла тільки зрідка з'явитися самотня фігура запізнитого обивателя, що квапливо пробирався до себе додому [20, с. 24].

В Одесі, в останні дні перебування добровольців, хоча і бідно, але була освітлена навіть вулиця на околиці. Ходили трамваї, повні пасажирів. Коли Корсак з товаришами пішов пішки, шлях пролягав широкими красивими вулицями, де було багато світла [28, с. 414–415]. Перед приходом червоних у місті відбувалася безладна стрільба, і з настанням сутінків ніхто не наважувався вийти на вулицю, не бажаючи ризикувати своїм життям [29, с. 757]. За спогадами князя Трубецького, в Одесі взимку 1919–1920 рр. панував розгул злочинності. «Виходити ввечері було небезпечно», кожний вечір на вулицях починалася часта стрільба, проте, окремі громадяни покидали свої домівки [30, с. 164]. У Севастополі в порівняно ранню годину на вулицях майже нікого не було. «Обиватель сам на себе наклав військовий стан», і не виходив після дев'ятої години вечора з будинків, «боячись бути пограбованим або убитим» [20, с. 70]. Все ж таки у світлий час доби вулиці були повні народом. «Візники, автомобілі, оголошення концертів, лекцій, зборів, магазини, розкіш вітрин, і все тут, що завгодно» [31, с. 457].

Третя поява більшовиків змінила ситуацію кардинально. Багато мешканців Києва, побоюючись переслідувань, вимушено забули про прогулянки. Київська студентка згадувала: «Боїшся вийти на годину з будинку, щоб за час відсутності не відбулося чого-небудь» [32, с. 211]. Деякі її знайомі місяцями не виходили з оселі, а якщо й виходили, то не для дозвільних прогулянок. Стара Т. «всю зиму збирала тріски на вулицях» [32, с. 226; 227]. Щоб не залишатися наодинці, кияни знову ходили спілкуватися всередині одного будинку. Київська студентка порівнювала: «Так само ходили один до одного у 1918 р., коли Муравйов обстрілював і узяв Київ, але тоді не було ще цього відчуття приреченості та безсилої злості» [32, с. 238]. Коли у лютому 1920 р. студентка покидала Київ, її уразив

вечірній вигляд міста, яке здавалося «абсолютно вимерлим» [32, с. 240].

Полковник армії Врангеля, залишившись у Криму при червоних, порівнював поведінку обивателів при них та при білих. «Згадую нашу армію. Заняття нового міста. Тріумфування населення, рух та шум на вулицях. Попадаються п'яні. Тут же все тихо. Мешканці сидять по домівках і, зрозуміло, бояться. На вулиці народу мало, п'яних немає» [33, арк. 24].

Перед приходом поляків до Києва тільки найсміливіші городяни наважувалися відлучитися далеко, до центру міста, на Хрещатик, днем купки зацікавлених товпилися біля дверей, біля під'їздів. «Вночі наступала абсолютна тиша, місто здавалося вимерлим» [34, с. 11]. Вступ поляків супроводжувався артилерійською перестрілкою з червоними через Дніпро. «Коли з'ясувалося, що безпосередньої небезпеки немає, на Володимирській горці зібралось багато народу, дивилися на артилерійську дуель» [34, с. 15].

Остаточне затвердження більшовиків не відмінило звички до прогулянок, але вуличний натовп став іншим. Кияни ходили по мертвих вулицях міста, і дивилися на «виснажені і тупі обличчя перехожих». Можна вважати, що у тих, хто дивився, обличчя були анітрохи не кращі [35, с. 303].

Таким чином, обстановка громадянської війни перетворила міський простір на театр бойових дій. Коли вшухали постріли, він опинявся у владі військових патрулів, використовувався для переміщення військ, для парадів. Можливості мирного населення обмежувалися комендантською годиною, або свавіллям озброєних людей. Але потреба в спілкуванні, в нових враженнях, виявлялася іноді сильнішою за страх.

Залежно від влади, що встановлювалася, вільно могли себе почувати лише певні соціальні верстви, які відповідно переважали на заповнених публікою вулицях та площах. Городяни берегли колишні звички, і при відновленні спокою, і навіть у паузах між обстрілами, прагнули до місць традиційного скупчення людей. Вони заповнювали вимушене дозвілля колективними іграми, груповими прогулянками, бесідами біля під'їздів.

У процесі спілкування обивателі обмінювалися останніми новинами, передавали один одному найнеймовірніші чутки, спостерігали за подіями, що відбувалися поряд. Коло спілкування, як правило, формувалося з представників однієї соціальної групи, або близьких до неї. При найменшому загостренні ситуації, та й взагалі з настанням темряви, вулиці порожніли. Чисельність перехожих у темний час доби безпосередньо залежала від здатності діючої влади

підтримувати порядок, причому мова йшла не тільки про охорону, а й про освітлення вулиць.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена попыткам реализации тех потребностей городского населения Украины, которые связаны с использованием улиц, площадей и других элементов инфраструктуры. Речь идет об отдыхе, прогулках, общении, наблюдении за происходившими событиями. Доказывается, что влияние на поведение такого фактора, как страх, носило опосредованный характер. Прослеживаются изменения настроений и поступков горожан на каждом этапе гражданской войны. Внешний вид уличной толпы зависел от характера установившейся власти, так же, как и динамика количества прохожих в течение суток.

Ключевые слова: революция и война 1917–1920 гг. в Украине, города Украины, открытое городское пространство, социальный состав городского населения, рекреационные и коммуникационные потребности.

SUMMARY

The article is devoted to the attempt to implement the requirements of the urban population of Ukraine which were associated with the use of streets, squares and other infrastructure. It is about the rest, walking, communication and monitoring the events. It is proved that the impact of fear on behavior was indirect. The changes in attitudes and behavior of citizens at every stage of the civil war are tracked. The appearance of a street crowd depended on the nature of the current authorities, as well as the dynamics of a number of passers-by during the day.

Key words: Revolution and the Civil War of 1917-1920 in Ukraine, the Ukrainian cities, urban open space, the social composition of the urban population, recreation and communication needs.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город / Ш. Фицпатрик; [пер. с англ.]. – М. : Российская политическая энциклопедия, 2001. – 336 с.
2. Борисенко М. В. Житло та побут міського населення України у 20–30х рр. ХХ століття: [монографія] / М. В. Борисенко. – К. : ВД «Стилос», 2009. – 357 с.
3. Лебина Н. Б. Обыватель и реформы. Картины повседневной жизни горожан в годы нэпа и хрущевского десятилетия / Н. Б. Лебина,

- А. Н. Чистиков. – СПб. : Изд-во «Дмитрий Булавин», 2003. – 340 с.
4. Чоп В. М. «Вольный Бердянск»: місто в період анархістського соціального експерименту (1918–1921 роки) / В. М. Чоп, І. І. Лиман. – Запоріжжя : РА «Тандем-У», 2007. – 479 с.
5. Киевская мысль. – № 139. – 8 ноября 1917 г.
6. Одесская почта. – № 3197. – 2 декабря 1917 г.
7. Російський державний архів соціально-політичної історії (РДАСП), ф. 71, оп. 34, спр. 102а.
8. Лейхтенбергский Г. Н. Воспоминания об «Украине». 1917–1918 / Г. Н. Лейхтенбергский; [авторизованный пер. с франц.]. – Берлин : Детинец, 1921. – 52 с.
9. Революция на Украине по мемуарам белых / Сост. С. А. Алексеев, под редакцией Н. Н. Попова. – Москва-Ленинград : Государственное издательство, 1930 г. Репринтное воспроизведение издания 1930 г. Киев : Политиздат, 1990 г. – 436 с.
10. Вернадський В. І. Щоденники (1917–1921) / В. І. Вернадський // Вибрані наук. праці акад. В. І. Вернадського. – К. : НАНУ, 2011. – Том 9. – 326 с.
11. Голос труда (Никополь). – № 1. – 15 февраля 1918 г.
12. Катаев В. П. Почти дневник / В. П. Катаев. – М. : Советский писатель, 1962. – 544 с.
13. Бунин И. А. Окаянные дни / И. А. Бунин – М. : Политиздат, 1990. – 284 с.
14. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО), ф. 5, оп. 1, спр. 21.
15. Могилянський Н. Н. Трагедія України (із пережитого в Києві в 1918 році) / Н. Н. Могилянський // 1918 рік на Україні. Серія «Росія забута і невідома. Біле рух». – М. : Центрполиграф, 2001. – 414 с.
16. Возрождение (Харьков). – № 32. – 24 апреля 1918 г.
17. Державний архів Російської Федерації (ДАРФ), ф. 5881, оп. 2, спр. 535.
18. Южная заря (Екатеринослав). – № 2. – 10 мая 1918 г.
19. Тэффи Н. А. Житье-бытье: Рассказы. Воспоминания / Н. А. Тэффи. – М. : Политиздат, 1991. – 445 с.
20. Слободской А. Это было... (на Украине и в Крыму в 1918–1920 гг.) / А. Слободской. – Харьков : Пролетарий, 1926. – 102 с.
21. Гуммерус Г. Україна в переломні часи. Шість місяців на чолі посольства у Києві / Герман Гуммерус; [пер. з фін.]. – [2-е вид., випр. і допов.]. – К. : ВПЦ «Київ. ун-т», 2004. – 188 с.

22. ДАРФ, ф. 5881, оп. 2, спр. 232.
23. Последние новости (Киев). – № 2 (15) декабря 1918 г.
24. Кришевский Н. В Крыму (1916–1918 г.) / Н. Кришевский // Архив русской революции / [издаваемый Г. В. Гессеном]. – Берлин : Изд-во «Слово», 1924. – Том 13. – 312 с.
25. Російський державний військовий архів, ф. 40236, оп. 1, спр. 13.
26. Раппопорт Ю. К. У красных и у белых / Ю. К. Раппопорт // Архив русской революции / [издаваемый Г. В. Гессеном]. – Берлин : Изд-во «Слово», 1930. – Том 20. – 322 с.
27. ДАРФ, ф. 440, оп. 1, спр. 110.
28. Корсак В. В. (Завадский). У красных. У белых. Великий исход / В. В. Корсак // Красная смута: сб. ист. лит. произв. / [сост. Р. Г. Гагкуев]. – М. : Содружество «Посев», 2011. – 624 с.
29. Гражданская война на Украине 1918–1920: сб. документов и материалов: в 3-х тт. / [под ред. С. М. Короливского]. – К., 1967. – Том второй. – 916 с.
30. Трубецкой Е. Н. Из путевых заметок беженца / Е. Н. Трубецкой // Архив русской революции / [изданный Г. В. Гессеном]. – Берлин : Изд-во «Слово», 1926. – Т. 18. – 319 с.
31. Шульгин В. В. Дни. 1920: Записки / В. В. Шульгин; [сост. и авт. вст. ст. Д. А. Жуков]. – М. : Современник, 1989. – 559 с.
32. Дневник и воспоминания киевской студентки (1919–1920 гг.) // Архив русской революции / [изд. Г. В. Гессеном]. – Берлин : Изд-во «Слово», 1924. – Т. 15. – 345 с.
33. ДАРФ, ф. 5881, оп. 1, спр. 158.
34. Заславский Д. О. Поляки в Киеве в 1920 году / Д. О. Заславский – Петроград: Изд-во «Былое», 1922. – 48 с.
35. Гольденвейзер А. А. Из киевских воспоминаний / А. А. Гольденвейзер // Архив русской революции / [изданный Г. В. Гессеном]. – М. : Терра-Политиздат, 1991. – Т. 6. – 364 с.

УДК 316.344.42 (477.62) «1953/1964» : 572.026

ББК С 54 (4 Укр – 4 Дон) : Ч11

Ю. Р. Стуканова

АНТРОПОЛОГІЧНИЙ ПОРТРЕТ КУЛЬТУРНОЇ ЕЛІТИ ДОНБАСУ ПЕРІОДУ «ВІДЛИГИ»: ЗА КРИТЕРІЄМ СТАВЛЕННЯ ДО ОФІЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ

У статті здійснена спроба накреслити антропологічний портрет культурної еліти Донбасу в період так званої хрущовської «відлиги». У якості критерію аналізу взято

ставлення діячів культури регіону до офіційної радянської культури. Запропоновано умовну типологізацію, що включає п'ять типів. Більшість представників творчої еліти становили два основні типи – так звані «радянські» літератори і митці, а також діячі культури, які йшли на компроміс з радянською ідеологічною системою. Меншість становили такі типи, до яких віднесено представників творчої еліти, що увійшли в опозицію до системи, а також середовище так званої богемі.

Заглиблення у сутність культурних процесів Донбасу радянського періоду ставить питання про те, чому вони розвивалися саме так, а не інакше. Культурне середовище твориться людьми, соціальними акторами, які діють у певних обставинах, пристосовуючись до зовнішніх умов і впливаючи на них. Отже, в кінцевому підсумку, відповідь на поставлене питання можна дати, тільки якщо виділити характерні риси, притаманні культурній еліті регіону, спробувати змодельювати її антропологічний портрет. Існує ціла низка критеріїв аналізу, відштовхуючись від яких, можна накреслити антропологічний портрет культурної еліти. Зокрема, це – ставлення представників еліти до «офіційної» радянської культури, національна ознака, гендерна приналежність, ознака поколінь та ін.

Оскільки проблема побудови антропологічного портрету культурної еліти Донбасу раніше не була предметом спеціального дослідження, а обсяги статті не дозволяють охопити усі названі та інші критерії для його накреслення, у цій розвідці слід обмежитись одним, найбільш вагомим критерієм. На наш погляд, ним є ставлення еліти до «офіційної» культури. Адже у тоталітарній державі відносини у сфері культури здійснюються в умовах державної всеприсутності. При цьому індивідуальна тожсамість митця маргіналізується, що створює конфлікт між індивідуальним і колективним [1] і ставить представника культурної еліти перед неунікненним вибором позиції: безумовна лояльність системі, компромісна позиція чи опозиційність. З'ясування того, яка позиція домінувала серед представників культурної еліти Донбасу, дозволяє глибше зрозуміти особливості протікання культурних процесів у регіоні.

Так званий період «відлиги» (1953–1964 рр.) є цікавим для розгляду, оскільки характеризувався частковою лібералізацією та демократизацією суспільного життя, ця епоха породила нову українську еліту.

Окремі аспекти поставленої у статті проблеми розглядалися авторкою у наукових статтях, дисертації [2]. В цілому, визначення характерних рис культурної еліти Донбасу у різні хронологічні

періоди здійснені у вигляді окремих аспектів більш широких за проблематику праць О. В. Стяжкіної, С. Л. Андросової, Т. Ю. Анпілогової та ін. [3]. Методологічно робота спирається на засади соціально-історичної антропології й усної історії, розробленої російським істориком, соціальним філософом та антропологом Н. М. Козловою [4].

Аналізуючи джерельну базу цієї роботи, слід зазначити, що робота є результатом узагальнення авторкою значного за обсягом матеріалу різних видів джерел: архівних документів офіційного та неофіційного походження, спогадів, художніх творів, взятих авторкою усних свідчень тощо [5]. У вигляді посилань представлена тільки їх незначна частина. Слід зауважити, що у зв'язку зі специфікою літератури як вербалізованого виду мистецтва та її ідеологічної ролі в Радянському Союзі, найкраще джерельна база дозволяє прослідити та типологізувати культурну еліту, спираючись на приклади, що дають матеріали про письменників.

Отже, у розвідці слід проаналізувати властиві представникам творчих професій соціальні та особистісні характеристики. За ставленням до офіційної культури умовно виділено такі типи: радянські митці, що стояли біля витоків творчих спілок, театрів Донбасу, відчували себе патріархами офіційної культури (П. Байдебура, А. Ключчя, С. Ратнер, В. Московченко); радянські митці, що відбулися в цій системі, активно її підтримували (В. Мухін, В. Труханов, Л. Черкашина); митці, які усвідомлювали недоліки існуючої системи, але йшли на компроміс із нею (Г. Володін, Є. Летюк, А. Мартинов, П. Ветров, О. Горчакова, М. Несвітайло та ін.; більшість діячів культури краю). Їм була властива: виражена індивідуальність в творчості, звернення до імпульсів доби; болісний процес переосмислення під впливом десталінізації; входження в опозицію (латентну, напіввідкриту або відкриту) з системою; схильність до компромісу; часто – наявність різної міри комплексу меншовартості, почування себе провінцією. Наступна група – митці, що входили в опозицію до існуючої системи (переважно молодь, передусім, представники української національної еліти). Для них, після згортання «відлиги», шлях в офіційну систему ставав закритим або вони діяли на її периферії. Умовно можна визначити ще такий тип, як богема (Л. Беринський та ін.): експериментатори, певною мірою, асоціальні та маргінальні особи.

Типологізація є умовною й не претендує на включення всіх офіційних культурних діячів краю досліджуваного періоду в рамки окреслених нижче груп. Разом з тим, вивчені документи дозволяють визначити певні тенденції. Серед творчих професій наявна джерельна

база найкраще дозволяє реконструювати антропологічний портрет письменників.

Отже, за ставленням до офіційної радянської культури можна виділити такі умовні групи літераторів і митців: до першої відносимо радянських митців, які стояли біля витоків творчих спілок, театрів Донбасу тощо (зокрема, письменники П. Байдебура, А. Ключчя, композитор С. Ратнер, художник В. Московченко та інші). Їм більшою чи меншою мірою було властиве патріархальне ставлення до офіційних творчих організацій регіону, на становлення яких ними було докладено зусиль, а також до учасників цих організацій. Наприклад, сказане підтверджують спогади про Павла Байдебуру та Андрія Ключчю (І. Дзюби, Г. Володіна [6]), а також протоколи засідань і, особливо, стенограми загальних зборів і конференцій письменників ДО СПУ.

Можна додати, що на рубежі 1950–60-х рр. у лавах Донецької творчої спілки назріло незадоволення формами і методами керівництва названих діячів, що відображає стенограма звітно-виборчого зібрання письменників від 3 жовтня 1958 р. З критикою під час зібрання виступили Г. Володін, В. Соколов, В. Шутов, М. Родичев, О. Чепіжний та інші літератори [7]. Зокрема, В. Соколов ставив у вину критику А. Ключчі, що в місцевій пресі не з'являється рецензій на художні твори колег, які він з певних причин відхилив, на той час, як ці твори рецензуються в Луганську, Києві, Москві. О. Чепіжний, який долучився до критики після кількох попередніх виступів, дорікав, що П. Байдебура спрямовує енергію не на творчість, а на те, «щоб залишитись у керма», в кожному письменнику «бачить претендента на крісло голови Правління» [8].

Ймовірно, подібний «бунт» можна розглядати й у площині зміни поколінь у Донецькій Спілці письменників. Літератори, що увійшли до неї в 1950-ті рр., на рубежі 50–60-х рр. відчували себе достатньо правомірно аби прагнути впливати на управління нею. Поряд із тим, варто зауважити, що новим головою (в січні 1961 р.) було обрано В. Соколова, члена партії, поета, знаного серед громадськості м. Донецька в першу чергу як автора «громадянської лірики» [9]. Обрання відбувалось за присутності і, треба думати, рекомендації представників обкому партії на чолі з першим секретарем Д. Білоколомом [10].

Для літераторів і митців, віднесених до першої групи, було характерне критичне ставлення до певних ідеологічних перегинів радянської політики (наприклад, І. Дзюба свідчить про те, що Павло Байдебура спілкувався українською мовою і завжди захищав її в лавах Донецької організації, де багато письменників були російськомовні.

Його ж самого колеги і друзі називали «козарлюгою» [11]). Однак вони відбулися як громадські й культурні діячі саме в офіційній радянській системі і підтримували її.

До *другої* групи також було включено радянських письменників і діячів мистецтва, які відбулися саме в цій системі й активно її підтримували. Ця група складала досить значне коло представників культурної еліти регіону (наприклад, поети і прозаїки В. Мухін, В. Труханов, В. Соколов, В. Шутов, Л. Черкашина, драматург Ф. Вольний та інші). Головним чином, це були вихідці з селян і робітників. У цій групі можна виділити дві підгрупи. Частина митців відчували повне задоволення і самореалізацію, досягнувши статусу радянського митця, пишались цим, Донецькі творчі організації були для них верхом бажань.

Автобіографія поета Володимира Мухіна, написана ним в травні 1993 р., яскраво відображає сказане [12]. У рукописному документі загальним обсягом у 36 сторінок на тридцять п'яти автор детально описує свій шлях від бідного селянського юнака до гірничого інженера й письменника, – зусилля, які довелося йому докласти, пережиті нестатки, – аби вижити в Москві, здобути вищу освіту. На передостанній сторінці він зазначає подію, що знаменувала для нього досягнення поставленої мети: «В 1952 г. в Сталинском областном издательстве вышла первая моя книжка «Стихи», получившая положительную оценку в прессе и открывшая мне дорогу в Союз писателей, членом которого я стал в феврале 1953 года» [13]. На той момент В. Мухіну йшов тільки тридцять сьомий рік, тим не менш, наступне речення звучить як підсумовуюче: «За минувшие после того сорок лет ...» [14]. Свій подальший життєвий шлях від 1954 до 1993 р. письменник вмістив менше, ніж на одній сторінці. Вершина досягнута, а з нею – стабільність, далі життя розвивається по прямій. Схоже, для В. Мухіна в його власній біографії важливіше було описати не свій творчий шлях радянського поета, перші серйозні успіхи якого припали якраз на початок 50-х рр., а визначальні роки боротьби за певне місце в суспільстві.

Автобіографія В. Мухіна підтверджує висновок російської дослідниці Н. Козлової про те, що радянська ідентичність ставала не ситуаційною, а тривалою в часі (сконструйованою) у тих молодих людей родом з селян, для яких в 1920–30-ті рр. життєва програма полягала не тільки у виживанні, а й у прагненні подолати соціальну пірву, що відокремлює їх від «благополучних» членів суспільства. Цим молодим людям у випадку соціальної удачі «здавалося, що вони одержали від радянської влади все» [15]. Вони використовували літературну справу як засіб соціальної мобільності. Дослідниця

підкреслює, що могло навіть мати місце негативне ставлення до власної позиції, однак її значимість обумовлювала те, що людина продовжувала з нею ідентифікуватися. Н. Козлова зазначає, що ідентичність «радянська людина» виявилась зручною й для тих, хто походив родом з «колишніх» (дітей священників, купців, дворян, міщан, старого чиновництва) [16].

Інша частина письменників і митців, виокремлених у другу групу, загалом підтримуючи офіційну радянську систему, водночас мала різної міри критичне ставлення до недоліків радянської дійсності, яке, однак, не викликало гострого внутрішнього конфлікту.

Об'єднує ж охарактеризованих діячів культури в другу групу те, що вони були задоволені своїм офіційним статусом радянського письменника/митця, відповідністю офіційній нормі обраного фаху, а також те, що віднайшли певну нішу в офіційній культурі і їй слідували (наприклад, поет В. Мухін, художники І. Панич, П. Тищенко – робітнича тема, поет В. Труханов – тема Великої Вітчизняної війни, драматург Ф. Вольний – шахтарська, В. Соколов – громадянська поезія (і – на другорядному плані – якісна лірика), Л. Черкашина – тема місії радянського громадянина щодо розповсюдження комунізму в світі тощо).

Слід констатувати, що значна частина письменників і митців, віднесених до другої групи, поза цією системою як творці фактично не існували. Це було пов'язане з особливою ідеологічною роллю літератури й мистецтва в Радянському Союзі, яка уможливлювала пріоритет трансляторів Слова партії над творчими і талановитими особистостями. Для таких людей література і мистецтво були лише засобом в грі соціальної мобільності [17]. Російський дослідник Є. Добренко дійшов висновку, що сутність соцреалістичної культури полягала в тому, що «соцреалізм – це не десяток текстів, а саме безкрайне море «художньої продукції». Соцреалізм за своєю сутністю дослідник визначає як «самоврядне» мистецтво. Митець або літератор переставав бути «радянським» в тій мірі, в якій цензурування перетворювалося для нього з складової «творчого акту» в зовнішню для нього проблему (чи, тим більш, в перешкоду). Є. Добренко підкреслює, що це можна побачити, вивчаючи не корпус «зразкових радянських» творів, що становить соцреалістичну класику, а шляхом звернення до творчості периферійних авторів [18].

До *третьої* групи було віднесено представників творчої еліти, які йшли на компроміс з офіційною системою. Її становили більшість культурних діячів краю, і це закономірно, адже базовою умовою виживання є здатність пристосовуватись до наявних умов

існування. У межах названої групи існувало безліч варіантів того, в якій мірі в конкретній творчій особистості і результатах її діяльності співвідносились компроміс і гра за правилами, встановленими владою, – і їх модифікація під впливом людської волі; яким чином вона (особистість) вирішувала проблему пониження гостроти необхідності компромісу в кожній конкретній ситуації (шляхом активної життєвої позиції і витворення нових або застосування інших правил гри і моделей поведінки, ніж вважались усередненою нормою в радянському суспільстві; шляхом втечі у власний внутрішній світ та індивідуальне самовдосконалення, творчості «у шухляду» тощо).

Властиві цій групі риси наявні джерела дозволяють прослідкувати на прикладі письменників Г. Володіна, Є. Летюка, О. Чепіжного, А. Мартинова, театральних діячів П. Ветрова, О. Юдович, О. Горчакової, художників М. Несвітайло, Т. Капканець та багатьох інших. Характеризуючи митців третьої групи, слід зазначити, що більшою чи меншою мірою їм було притаманне таке:

- вони прийшли в мистецтво і літературу за покликанням; мали різного рівня талант, проте їхня обдарованість і схильність до творчого фаху не викликає сумніву;

- їхня творчість відзначалась вираженою індивідуальністю (так, для Г. Володіна – це тема природи, для О. Чепіжного – гостро соціальні теми, реалізм і психологізм, для Є. Летюка – лірика, режисерське обличчя П. Ветрова визначалось психологізмом, вмінням осучаснювати класичний репертуар, втілювати масові сцени в постановках тощо [19]);

- їм була притаманна схильність до компромісу, обумовлена різними суб'єктивними причинами: амбіційність (зокрема, наведені в роботі приклади щодо Г. Володіна), потреба бути «нормальним» і «своїм» в соціумі, не стати «ізгоем» (Й. Курлат, Є. Летюк, що показано в інших публікаціях) [20], прагнення матеріального і соціального добробуту (раніше проаналізовано автором) [21], психологічного комфорту, відчуття боргу перед родиною (виступи Т. Капканець [22]), особливості психології – безконфліктність, неагресивність тощо.

У межах цієї групи також можна виділити дві підгрупи, які пов'язані з рівнем соціальної активності, мірою прагнення відігравати лідерські ролі в своєму середовищі, відповідати визначним імпульсам епохи. Отже, серед частини митців третьої групи були яскраво виражені такі характеристики:

- патріотизм і вболівання за долю країни, активна громадянська позиція (процес десталінізації був значним поштовхом для виходу

на новий рівень свідомості – політичної, національної тощо); звернення до імпульсів доби, прагнення наслідувати провідним іменам в культурі, інтерес до нових напрямків і віянь в мистецтві їхнього часу (варто додати, що ці дві риси приводили часом до певної деформації творчості митця, яка через намагання йти «в ногу з часом» набирала випадковостей, тимчасовості, непроробленості тощо; подібні деформації аналізують П. Вайль і О. Геніс на прикладі особистості Є. Євтушенка [23]; для еліти Донбасу це також було властиво, зокрема, на матеріалі творчих біографій Є. Летюка, Г. Володіна та ін.; Г. Володін зазначив у спогадах: «Набатным призывом гремели на всю страну очерки ... Овечкина ... Тендрякова, Дороша, Солоухина, Бакланова... Из областных газет просьбы, предложения: «Давайте очерки о новом! Помогайте в силу возможностей!» И мы, провинциалы, бросали на полупhrase, на полстранице рассказы, поэмы, повести и дрались, как умели, за новое, нужное обществу, сбрасывающему с себя путы прошлого...» [24]); прагнення критичного осмислення дійсності і пов'язаний з цим болісний процес переосмислення під впливом десталінізації (найяскравіше відображають спогади Г. Володіна [25];

- входження в опозицію до існуючої системи різної тривалості: латентну (М. Несвітайло – не прагнув до лав Спілки художників, бо знаходився в (латентній) опозиції до соцреалістичної естетики, працював у товаристві художників з метою утримання родини [26]), напіввідкриту (О. Юдович, О. Горчакова) або відкриту (Г. Володін, Є. Летюк, Кривда); ці форми могли домінувати або змінювати одна одну (в латентну перейшла опозиція багатьох діячів під тиском поновленого ідеологічного пресингу на початку 60-х рр.);

- особливості внутрішнього світу, які визначили виникнення внутрішнього конфлікту у зв'язку з невідповідністю дійсності очікуванням;

- частині була властива самодостатність, самоцінність (М. Амітов), однак для більшості – важливою характеристикою була наявність різною мірою вираженого комплексу меншовартості і неповноцінності, почування себе провінцією, а не центром, озирання на існуючі в суспільстві взірці, засвоєння світоглядних установок, а не вироблення їх із себе.

Інша підгрупа мала більш вираженими такі риси:

- загальною характеристикою їхньої творчості був яскраво виражений ліризм, а також психологізм і реалізм (наприклад, в сфері літератури це О. Лаврентьева, Н. Крахмальова, Л. Колеснікова, подружжя М. Лісовська і К. Тесленко, К. Тропінін, художники П. Шакало, М. Левченко та ін.).

- вони були порівняно далекі від офіційних імпульсів епохи, радянська ідеологія проходила повз них, хоч вони й віддавали їй дань як плату за можливість відбутися в улюбленій справі (так, Н. Козлова характеризує цей тип радянських громадян, як таких, що відтворюють «радянськість» настільки, наскільки є потреби продовження життя, виживання, загалом життя з іншими людьми в суспільстві. Їх радянськість була ситуативною й непринциповою, й виникала там, де це було необхідно для вирішення повсякденних життєво-практичних проблем [27]);

- представники цієї групи (втім, як і інші) засвоювали певні світоглядні норми радянського суспільства та (свідомо або неусвідомлено) їх трансливали (О. Лаврентьева, Л. Колеснікова, П. Шакало); зокрема, інтерв'ю з художницею Поліною Шакало дозволяє зробити висновок, що вона сприймала в комуністичній ідеології та домінуючих у суспільстві гаслах епохи компонент, який відповідав гуманістичним цінностям та світогляду народної культури, з якої вона вийшла; це відображає й її творчість, зокрема, картина «Тривога» (1963 р.), де жінка з тривожним виразом обличчя притискає до грудей дитину; підпис – 1963 р. – наводить на думку про те, що мотивом картини послужили сповнені напруження дні так званої Карибської кризи; на той момент у художниці був маленький син [28]; (також висновки щодо природного, без внутрішніх конфліктів, засвоєння певних елементів комуністичного світогляду, витікають з аналізу виступів частини еліти під час зібрань, нарад тощо) [29].

- амбіційність їм не була властивою, вони не прагнули виходу на лідерські позиції в офіційній культурі, залишалися на другорядних позиціях;

- водночас ці літератори й митці користувалися тими можливостями й перевагами, що передбачала система (популяризація творів, участь у художніх виставках, робота в виставах і концертах, входження до творчих спілок тощо).

Особливості психології цієї групи обумовили те, що головним чином до неї можна віднести жінок, але не тільки.

Друга група включає письменників та митців, що входили в опозицію до існуючої системи як в естетичному, так і соціальному (політичному) плані. Передусім джерела дозволяють проаналізувати названу групу на матеріалі літератури, а саме – учасників літературної студії «Обрій» та інших авторів, частина з яких у подальшому були офіційно визнані в українській культурі періоду незалежності: В. Стус, О. Орач (Комар), В. Міщенко, Г. Гордасевич, В. Голобородько, Л. Галалай та інші [30].

Вони були трансляторами і творцями гуманістичного проекту в літературі, зі зверненням до індивідуальності, експериментатори в творчості. Їм був властивий патріотизм, активна громадянська позиція, вони були прибічниками подальшого розвитку десталінізації й демократизації суспільства. Творча діяльність та особистісне становлення представників цієї групи виражено ґрунтувалось на національній основі. Передусім, це були представники української національної еліти.

Для представників цієї групи після згорання «відлиги» шлях в офіційну систему ставав закритим або (за умови переходу в латентну опозицію) вони діяли на її периферії. Дехто врешті входив до Спілки через певну кількість років (наприклад, О. Орач, О. Плуталов, В. Міщенко, В. Захарченко [31]).

П'яту групу було визначено як богему. Для цієї групи було властиве експериментування в мистецтві та літературі; відсутність вираженої потреби визнання соціумом; творення себе через літературу й мистецтво і в цьому самореалізація; вони визначали столиці місцем власного проживання; певною мірою їм була властива асоціальність. Наразі ми не зустріли матеріалів, які б дозволили охарактеризувати донецьку богему у чистому вигляді (хоча не виключаємо її існування). Умовно до цієї групи можна віднести поета, в подальшому – поета і перекладача Л. Беринського та його оточення [32]. Умовність обумовлена тим, що названим митцям не була притаманна одна з головних ознак богемності – повне несприйняття і заперечення «офіційної» культури, уникання її, протиставлення їй своєї творчості [33]. Названі молоді поети публікували свої вірші у місцевій пресі, брали участь у роботі літературного гуртка м. Сталіно (Донецьк) тощо.

Таким чином, у середовищі культурної еліти Донбасу можна умовно виділити декілька типів культурних діячів на основі критерію різної міри критичного ставлення до радянської системи. Більшість представників творчої еліти становили дві основні групи – радянські літератори і митці та діячі культури, які йшли на компроміс з системою. Меншість становили такі групи, до яких віднесено представників творчої еліти, що увійшли в опозицію до системи, а також середовище так званої богемі.

РЕЗЮМЕ

В статті зроблена спроба намалювати антропологічний портрет культурної еліти Донбасу в період так званої хрущовської «оттепелі». В якості критерія аналізу взято відношення діячів культури регіону до офіційної радянської культури. Предложено

условную типологизацию, которая включает пять типов. Большинство представителей творческой элиты представляли собой два основных типа – так называемые «советские» литераторы и деятели искусств, а также культурные деятели, которые шли на компромисс с советской идеологической системой. Меньшинство представляли собой такие типы, к которым отнесены представители творческой элиты, которые вошли в оппозицию к системе, а также среда так называемой богемы.

Ключевые слова: антропологический портрет, культурная (творческая) элита, официальная культура, неофициальная культура, «советские» культурные деятели, оппозиция, компромисс.

SUMMARY

In the article is made an attempt to outline an anthropological portrait of the Donbas cultural elite in the period of the so-called Khrushchev's Thaw. As a criterion of the analysis is taken the attitude of cultural figures of the region to the official Soviet culture. It is offered a conditional tipologization which includes five types. Most of the representatives of creative elite represented two main types – the so-called «Soviet» writers and artists, and the cultural figures who made a compromise with the Soviet ideological system. The minority consisted of the types, which include representatives of the creative elite, who were in opposition to the system, and the environment of the so-called «bohemia».

Key words: anthropological portrait, cultural (creative) elite, official culture, unofficial culture, Soviet cultural figures, opposition, compromise.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Гнатюк О. Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність / О. Гнатюк. – К. : Критика, 2005. – 528 с. – С. 42; 62–63.
2. Стуканова Ю. Р. Культурна еліта Донбасу у 1953–1964 роках / Юлія Ростиславівна Стуканова: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Донецьк, 2010. – 180 с. – С. 165–174; Стуканова Ю. Р. Письменники Донецької організації СРПУ в 1953–1964 роках: спроба антропологічного аналізу / Ю. Стуканова // Збірник матеріалів ІV Всеукр. наук.-практ. конф. для студ. і молодих науковців [«Українська державність: історія і сучасність»], (30 листопада 2007 р.) / Під заг. ред. К. В. Балабанова. У 2-х част. – Ч. 1. – Маріуполь : МДГУ, 2007. – С. 114–117; Стуканова Ю. Р. Формування культурної еліти Донбасу в період «відлиги» / Ю. Р. Стуканова // Записки з голосу: Вип. 4. – Слов'янськ : СДПУ; каф. естетики, іст. та к-ри, 2012. – 45 с. – С. 20–25 та ін.

3. Андросова С. Л. Культурні процеси в Донбасі в 20–30-ті рр. ХХ ст.: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. / Андросова Світлана Леонідівна. – Донецьк, 2010. – 180 с.; Анпілогова Т. Ю. Гуманітарна інтелігенція Донбасу в період нової економічної політики (1921–1928 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Т. Ю. Анпілогова. – Луганськ, 2006. – 19 с.; Стяжкіна О. В. Бути владою: антропологічні коди провінційних радянських керівників 1920-х років (на матеріалах Донбасу) / О. В. Стяжкіна // Нові сторінки історії Донбасу: Збірник статей. Кн. 17/18 / Гол. ред. та упоряд. – З. Г. Лихолобова. – Донецьк : ДонНУ, 2009. – С. 239–262; Стяжкіна Е. В. Культурные процессы в Донбассе в 1960 – нач. 90-х гг.: дис. ... канд. ист. наук (07.00.01) / Стяжкіна Елена Викторовна. – Донецк, 1996. – 208 с. – С. 94–169.
4. Козлова Н. Н. Методология анализа человеческих документов / Н. Н. Козлова // Социологические исследования. – 2004. – № 1 – С. 14–26; Козлова Н. Н. Крестьянский сын: опыт исследования биографии / Н. Н. Козлова // Социологические исследования. – 1994. – № 6. – С. 112–123; Козлова Н. Н. Сцены из жизни «освобожденного работника» / Н. Н. Козлова // Социологические исследования. – 1998. – № 2. – С. 108–119; Козлова Н. Н. Соцреализм: производители и потребители / Н. Н. Козлова // Общественные науки и современность. – 1995. – № 4. – С. 143–153; Козлова Н. Н. Советские люди. Сцены из истории / Н. Н. Козлова. – М. : Европа, 2005. – 527 с.
5. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 5116 Міністерство культури УРСР, оп. 4, спр. 10; 29; оп. 6, спр. 51 та ін.; Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО). Ф.1 ЦК КП(б)У – ЦК КПУ, оп. 24. ч. 2, спр.4161; 4262; оп. 71, спр. 247 та ін.; Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ України). Ф. 581 Спілка радянських художників України Спілка радянських художників СРСР, м. Київ, оп. 1, спр. 347; 478 та ін.; Ф. 590 Спілка радянських письменників України Спілка радянських письменників СРСР, м. Київ, оп. 1, спр. 197; 198; Ф. 1293 Гордасевич Галина Леонідівна. 1935–2001, українська письменниця, літературний критик, оп. 1, спр. 30 та ін.; Державний архів Донецької області (далі – Держархів Донецької обл.). Ф.П-326 Донецького обкому Компартії України, оп. 1, спр. 744; 983 та ін.; Ф.Р-5180 Донецьке отделение Художественного фонда УССР, оп. 1, спр. 3, 8, 9 та ін.; Ф.Р-5832 Донецьке отделение Союза писателей Украины. 1952–1981 гг., оп. 1, спр. 83; 85; 89 та ін.;

- Ф.Р-5832 Донецкое отделение Союза писателей Украины. 1952–1981 гг., оп. 1, спр. 14; 35; 36 та ін.; Ф.Р-6769 Мухин Владимир Евграфович, советский писатель, оп. 1, спр. 8 та ін.; Державний архів Луганської області (далі – Держархів Луганської обл.). Ф.Р-2426 Обласне управління культури виконавчого комітету Ворошиловградської обласної Ради народних депутатів, оп. 1, спр. 14; 15; 44 та ін.; Ф.Р-2587 Обласні драматичні театри м. Луганська, оп. 3. спр. 2; 4 та ін.; Розповідь О. К. Цимбал, заступниці директора з літературної частини Донецького академічного театру опери і балету ім. А. Солов'яненка (Адреса: 83055, м. Донецьк, проспект Театральний, 9/27). Запис автора. 11.12.2005 р.; Розповідь І. І. Молошнікова, актора Донецького обласного українського музично-драматичного театру ім. Артема (Адреса: 83050, м. Донецьк, вул. Університетська, 55/23). Запис автора. 11.02.2006 р.; Розповідь П. А. Шакало, члена Національної Спільноти художників України, заслуженої художниці України (Адреса: 83001, м. Донецьк, вул. Герцена, 38/13). Запис автора. 10.07.2010 р.; Дзюба І. Дзюба І. Не окремо взятє життя: Док. Повість / І. Дзюба // Київ. – 2006. – № 1. – С. 15–137 та ін.
6. Дзюба І. Не окремо взятє життя: Док. повість / І. Дзюба // Київ. – 2006. – № 1. – С. 15–137. – С. 69; Держархів Донецької обл., ф. р-6737, оп. 2, спр. 36, арк. 7–11.
 7. Держархів Донецької обл., ф. р-5832, оп. 1, спр. 25, арк. 13–18; 69; 72–73; 109–117; 151; 154–161; 170–171.
 8. Там само, арк. 13; 72–73; 154–155.
 9. Розповідь Є. М. Стуканова, члена Донецького об'єднання самодіяльних композиторів (Адреса: м. Донецьк-83055, проспект Театральний, 11/21). Запис автора. 29.10.2005 р.
 10. Держархів Донецької обл., ф. р-5832, оп. 1, спр. 38, арк. 1.
 11. Дзюба І. Не окремо взятє життя ... – № 1. – С. 69.
 12. Держархів Донецької обл., ф. р-6769, оп. 1, спр. 8, арк. 1–36.
 13. Там само, арк. 35.
 14. Там само.
 15. Козлова Н. Н. Социально-историческая антропология: Учеб. / Н. Н. Козлова. – М. : Ключ-С, 1999. – 187 с. – С. 159; 164.
 16. Там само. – С. 164.
 17. Там само. – С. 160.
 18. Добренко Е. Формовка советского писателя. Социальные и эстетические истоки советской литературной культуры / Евгений Добренко. – СПб. : Гуманитарное агенство «Академический проект», 1997. – 557 с. – (Серия «Современная западная русистика», Т. 25). – С. 9; 12–14.
 19. Давыдова И. Театр шахтерского края: страницы истории / И. Давыдова. – Донецк : Донбасс, 1990. – 87 с. – С. 14; 16; 19; 20.
 20. Стуканова Ю. Р. Творча діяльність донецького поета Є. Летюка в 1950-ті – середині 1960-х років/ Ю. Р. Стуканова // Мат. наук. конф. проф.-виклад. складу... ДонНУ за підсумками н.-д.р. за період 2007–2008 рр. (Донецьк, 6 квітня – 14 травня 2009 р.). Т.2 / [під ред. В. П. Шевченка, С. В. Беспалової]. – Донецьк : Цифрова типографія, 2009. – 394 с. – С. 164–165.
 21. Стуканова Ю. Р. Художники Донбасу між творчістю і ремісництвом: особистий вибір та вплив умов діяльності (на матеріалі 1950-х років) / Ю. Р. Стуканова // Історичні і політологічні дослідження: наук. журнал / [під ред. П. В. Доброва]. – 2008. – № 1–2. – С. 337–344.
 22. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (далі – ЦДАМЛМ України), ф. 581, оп. 1, спр. 478, арк. 205–206.
 23. Вайль П. 60-е. Мир советского человека / П. Вайль, А. Генис. – изд. 2-е, испр. – М. : Новое литературное обозрение, 1998. – 368 с. – С. 34–36.
 24. Держархів Донецької обл., ф. р-6737, оп. 2, спр. 14, арк. 256–257; 264; 265; 268.
 25. Там само, арк. 215–268.
 26. Розповідь П. А. Шакало, члена Національної Спільноти художників України, заслуженої художниці України (Адреса: 83001, м. Донецьк, вул. Герцена, 38/13). Запис автора. 10.07.2010 р.
 27. Козлова Н. Н. Вказ. робота. – С. 159.
 28. Розповідь П. А. Шакало...
 29. ЦДАМЛМ України, ф. 581, оп. 1, спр. 478, арк. 203; 214.
 30. З «Обрію» вийшли три лауреати Шевченківської премії – В. Стус, В. Захарченко, Л. Талалай, лауреат премії О. Білецького та В. Марченка Г. Гордасевич, лауреат премії Лесі Українки О. Орач // ЦДАМЛМ України, ф. 1293, оп. 1, спр. 66, арк. 5.
 31. Летописцы шахтерского края: Сборник. – Донецк : Изд-во «Донбасс», 1968. – 432 с. – С. 412.
 32. Беринский Л. Не будучи прозаиком... : [письмо А. А. Кораблеву від 20.06.1999 р.] / Л. Беринский // Дикое поле. – 2003. – № 4: [Електронний ресурс]. – режим доступу: http://www.dikoeполе.org/numbers_journal.php?id_txt=179.
 33. Вайль П. 60-е. Мир советского человека / П. Вайль, А. Генис. – Изд. 2-е, испр. – М. : Новое литературное обозрение, 1998. – 368 с. – С. 190–205.

ПРОБЛЕМЫ ЗАРУБІЖНОЇ ІСТОРІЇ ТА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

УДК 930.1
ББК 65.34

А. В. Демидович

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ПРАКТИКА ВЕДЕНИЯ ЛЕСНОГО ХОЗЯЙСТВА В ВЕЛИКОМ КНЯЖЕСТВЕ ЛИТОВСКОМ В XVI СТОЛЕТИИ

В статье рассматриваются экономические мероприятия правительства Великомо Княжества Литовского (далее – ВКЛ) в лесном хозяйстве. Реформы великокняжеского правительства лесного хозяйства в XVI столетии отвечали сформировавшейся благоприятной экономической конъюнктуре, обусловленной ростом торговли с Западной Европой, усиленным спросом на лесное сырьё. Экономические мероприятия, проведенные правительством в лесном хозяйстве, ликвидировали старые формы эксплуатации лесных богатств, разграничили государственные леса от частных владений, усилили охрану пуш и лесов, зафиксировали и проверили права частных лиц на использование лесных ресурсов, оптимизировали повинностное и податное положение зависимого населения, проживающего на лесных территориях, а главное – были направлены на рациональное и планомерное ведение лесной хозяйственной деятельности и торговли лесными товарами.

На современном этапе социально-экономического развития Республики Беларусь приоритетными в исторической науке являются вопросы реформирования экономических отраслей, связанных с экспортом товаров за границу, что обусловлено необходимостью обеспечить экономическую безопасность и сохранить стабильность в стране. Важной проблемой современного развития государства является реформирование лесной отрасли и организация рациональной и эффективной торговли лесными богатствами страны. Этот процесс на территории Беларуси был предпринят ещё в далёком историческом прошлом. Анализ экономических методов, изучение полученных результатов, несмотря на историческую давность и специфические условия хозяйственной деятельности, позволят современникам избежать стратегических ошибок в организации экономической деятельности лесной отрасли и торговли природными богатствами.

Научная актуальность исследования развития лесной отрасли и торговли лесными товарами определила основную цель статьи: на основе системного анализа охарактеризовать основные этапы реформирования лесного хозяйства великокняжеским правительством в XVI столетии, раскрыть основные экономические методы организации и ведения лесного хозяйства и торговли его продукцией.

Исследование проводится в рамках научно-исследовательской темы кафедры социально-гуманитарных дисциплин Барановичского государственного университета: «Сохранение национальной идентичности: прошлое, настоящее, перспективы».

В российской дореволюционной, советской и постсоветской белорусской исторической науке обобщающих работ, посвященных истории развития лесного хозяйства и торговли лесными товарами в ВКЛ в XVI столетии не создано. Существующая историческая литература по рассматриваемой тематике касалась лишь отдельных сторон исследуемого предмета.

Статья базируется на источниках отечественной позитивистской исторической литературы, в частности, приоритетное место отводится трудам В. Ф. Голубева, А. П. Грицкевича, М. В. Довнор-Запольского, Д. И. Довгялло, З. Ю. Копыцкого, В. И. Пичеты и др.

Методология и методы исследования. Методологической основой исследования рассматриваемой статьи является системный подход, учитывающий современные общенаучные достижения. Теоретико-методологическую основу статьи составляют принципы объективизма и историзма. Для освещения рассматриваемой проблемы в статье широко использовались как общенаучные методы (обобщение, анализ, синтез, сравнение, индукция, дедукция и классификация), так и традиционные специально-исторические методы исторического познания: историко-генетический, историко-сравнительный, историко-типологический и историко-системный).

В условиях натуральной сельской экономики для внешней торговли страны важным элементом являлось лесное хозяйство. ВКЛ, связанное с Западной Европой древними торговыми связями, традиционно доставляло на экспорт преимущественно меха пушных зверей, воск и мёд, имевшие широкий спрос на внешнем рынке. Торговый спрос на лесные товары во многом определял налоговую политику в государстве в начале XVI века. Об этом свидетельствовали существовавшие в ВКЛ куничные, бобровые и медовые натуральные дани податного населения. В более заселённых местностях, с развитым земледелием, выплата натуральных податей являлась анахронизмом [1, с. 325].

Как отмечал, М. В. Довнор-Запольский, в первой половине XVI столетия население ВКЛ начинает интенсивную эксплуатацию лесных богатств, целые местности Подвинья, Приднепровья и Полесья были сплошной заняты бортничеством и бобровничеством, заготовкой строевой древесины, золы и смолы, сельское хозяйство здесь являлось вспомогательным занятием. Однако промыслы на пушного зверя в стране быстро истощались, дорогой пушной зверь к этому времени ушёл из местных пуш. В XVI столетии в лесах осталась лишь куница, быстро исчезающая, как промысловый зверь [2, с. 187]. Поэтому для охотничьего промысла остались лисица, горностаи, белки, выдры, барсуки, рыси, волки, лани, лоси и особенно бобры. По этой причине более богатые пушные промыслы соседнего московского государства оставляли ВКЛ вне рыночной конкуренции и продукты охоты, как экспортный лесной товар, постепенно начинают уходить на второй план.

Во второй четверти XVI столетия для хозяйства ВКЛ складывается более благоприятная торговая конъюнктура. Развивающаяся в этот период мануфактурная промышленность в странах Западной Европы, рост городского населения, развитие торговли и военного флота приморских стран и одновременно упадок сельского хозяйства в Англии, Италии и Германии после войн и внутренних междоусобиц, порождали спрос промышленного сырья сельского и лесного хозяйства. Поэтому ВКЛ становится важным поставщиком этой продукции на западноевропейский рынок. Хлеб, кожи, скот, пенька, лён, мех пушных зверей, лес, древесная зола, смола, дёготь, кора, поташ, орехи, мёд и воск, вывозимые из великокняжеских земель находили себе прекрасный сбыт в западноевропейских странах. Цены на лесные продукты с каждым годом на рынке стали быстро расти. Наблюдается изменение цен на отдельные товары: сильно возрастает стоимость леса и золы и происходит падение цен на меха, воск и мёд, служившие ранее главными предметами экспорта [2, с. 187]. Вследствие этого великий князь, феодалы и купцы были очень заинтересованы в увеличении разработки своей лесной продукции для вывоза её за границу.

В начале XVI столетия преобладающая часть пуш и лесов принадлежала великому князю, однако права эксплуатации лесных богатств и свободного входа в пуши лиц различных сословий определялись обычаем («стариной») или великокняжескими пожалованиями. Жители сёл и городов, представители феодального сословия на основании так называемой «старинны» или же уставных грамот пользовались правами входа в леса для охоты, ловли

бобров, заготовки дров, мёда и сена, сбора ягод и грибов и других хозяйственных нужд. К тому же благодаря «старине» и раздаче великим князем земель (вместе с лесами) сельские и городские общины, а также феодальное и духовное сословия обладали значительным фондом лесной территории.

К тому же, точных границ лесных великокняжеских территорий, как и досконального перечня прав на входы в леса населения различных сословий не существовало. Великокняжеская власть при отсутствии у феодалов или податного населения уставных грамот на права входов в лесные пуши признавало «старину» и не препятствовало жителям эксплуатации лесных богатств. Однако при значительном увеличении вывоза за границу лесных товаров для правительства возник вопрос о планомерном регулировании использования лесных ресурсов.

Великий князь и его правительство начинают с начала XVI столетия осуществлять ряд экономических мероприятий, направленных на повышение производительности и доходности лесного хозяйства. Цель великокняжеской лесной хозяйственной политики заключалась главным образом в удовлетворении внешнего рынка. Как отмечал в своей монографии В.И. Пичета «Перелом в лесной хозяйственной политике совпадает с попытками правительства перейти к более рациональным формам ведения сельского хозяйства. Параллелизм этих явлений очевиден и находится в тесной связи с тогдашней общеевропейской хозяйственной конъюнктурой» [3, с. 249].

Экономические мероприятия правительства по усилению контроля над использованием лесных ресурсов нашли своё первоначальное отражение в аграрном уставе 1514 г. Для хозяйственных потребностей великокняжеского двора и приписанных к нему крестьян разрешалось использовать лес лишь с разрешения великокняжеской администрации (державцы), заготавливать на дрова только сухой лес, категорически запрещалось державцам использовать лес и его продукты для собственных нужд. Жителям частновладельческих городов и местечек, а также феодальным и церковным крестьянам категорически запрещались входы в великокняжеские леса по дрова и прочие нужды, без особого административного дозволения. Державцы должны были заботиться о рациональном использовании лесных богатств: разведении бортных деревьев и сборе мёда, ловли бобров и рыбы, охоте, использовании лесных сеножатей. В местах пригодных для земледелия и животноводства державцем предписывалось разбивать пашни и пасти скот. Фиксировались и устанавливались платы и повинности с категорий промысловых крестьян проживающих на лесных территориях.

Аграрная устава 1529 г. не только повторяла и требовала более продуктивно усилить административный надзор за статьями доходов от дворового леса, но и стремилась обеспечить максимально рациональное использование рабочей силы проживающего там зависимого населения. Количество людей разных специальных служб должно было быть согласовано с потребностями дворового хозяйства. С целью увеличения количества тяглого населения для обработки увеличивавшихся площадей дворовых земель определённое количество промысловых лесных жителей переводилось в разряд тяглых крестьян. Все натуральные доходы лесного хозяйства подлежали продаже на рынке, а деньги, вырученные за проданное сырьё, подлежали отправке в государственную казну [4, с. 136].

Подобная же политика правительства в отношении лесных ресурсов, прослеживается в очередном аграрном предписании правительства известном под названием «Наказ старостам и державцем», вышедшем накануне аграрной реформы. В «Наказе» не только предписывается дворовой администрации рационально использовать лесные ресурсы, увеличивать денежные подати и повинности с населения, но и запрещается промышленная эксплуатация леса. По убеждению В. И. Пичеты, такая позиция правительства объясняется желанием вести планомерную и рациональную эксплуатацию природных богатств под руководством специалистов и пристальном контроле государственной казны [4, с. 137].

Однако экономические мероприятия в рамках аграрных мероприятий первой половины XVI столетия для лесной хозяйственной деятельности не давали существенных результатов. Во-первых, все правительственные предписания, направленные на рациональное использование лесных ресурсов, были территориально ограничены (на население, приписанное к Виленскому и Троцкому замкам), во-вторых, их действие распространялось на прилегающие к великокняжеским дворам лесные территории, которые не имели промыслового значения, в третьих, правительственные инструкции пронизаны недоверием к хозяйственному управлению местной дворовой администрации и направлены на централизацию их экономической деятельности, лишая тем самым хозяйственной инициативы и самостоятельности многочисленными инструктивными предписаниями.

Не имея возможности взять полностью эксплуатацию лесного хозяйства в государственные руки, правительство сдаёт некоторые лесные массивы в аренду купцов (как местных, так и иностранных), которые получают право эксплуатации лесов на определённых

условиях и на установленный срок, под надзором великокняжеской администрации. Размеры арендной платы, вносимой в государственную казну, как указывает В. И. Пичета, зависели от количества выработанных лесных товаров. «Не зная точно цен в Гданьске и не умея в них ориентироваться, правительство требовало, чтобы купцы при возвращении из Гданьска, показывали, какое количество товара они выработали, и уплатили бы его стоимость по Гданским ценам. Для проверки показаний купцов скарбные писари с осочниками должны были осмотреть те места, «где будучи купцы робили дерево», чтобы на месте выяснить «как много где эта дерева попелу и смолы будучи выробили»» [3, с. 251].

Такая хозяйственная политика, по мнению В. И. Пичеты, преследовала две финансовые цели: в государственное казначейство поступала денежная плата за аренду леса от купцов, во-вторых предприниматели при вывозе лесных товаров за границу или спуске их по воде платили соответственные таможенные пошлины [3, с. 250].

Однако подобная аренда купцами казённых лесов приводила к разного рода злоупотреблениям. Многие из купцов приступали к разработке леса «без господарского дозволения», при разработке арендных участков постоянно нарушались отведённые администрацией границы участков, феодалы и крестьяне при разработке лесов также жгли и срубали государственные леса, постоянно укрывалось истинное количество выработанного предпринимателями леса, часть леса арендаторы использовали для собственных нужд, отмечались факты сговора купцов с представителями власти и многие прочие финансовые нарушения.

Такого рода злоупотребления постоянно вынуждали правительство производить специальные расследования, в результате которого было издано постановление, защищавшее интересы государственной казны: иностранные купцы, не имевшие оседлости, должны были предоставить на себя поручителей, а живущие постоянно должны были предоставить финансовые гарантии. Это являлось предостережением того, что убытки, понесенные государству предпринимателями, могут быть покрыты. Однако правительство при слабости тогдашнего надзора, несмотря на предпринимаемые меры, не могло должным образом бороться со всякого рода злоупотреблениями и государство от этого несло большие финансовые потери.

О важности для экономики страны лесного хозяйства и торговли его продуктами в XVI столетии свидетельствует законодательство ВКЛ. В Статуте 1529 г. имеет специальный раздел, посвящённый

нарушению владельческих прав и преступлениям против собственности на лесные богатства «О ловы, о пуцу и бортное дерево и озёра, о бобровые гоны, о соколие гнёзда и о хмелище» (Раздел IX). Аналогичные разделы содержат Статуты 1566 и 1588 гг.

С течением времени развитие лесной торговли вызывала вопрос о радикальной перемене всей хозяйственной лесной политики правительства. Существующая система выработки лесных товаров и сбыта их на внешний рынок была экономически малоэффективна для государства. Основную финансовую выгоду от лесной торговли извлекали купцы-арендаторы. Сильное неудовлетворение от существующей лесной хозяйственной политики испытывало феодальное сословие. Не имея профессиональных навыков предпринимательской деятельности, а главное, торгового капитала, шляхта ВКЛ взять под контроль лесную торговлю не могла. Лесная предпринимательская деятельность купцов подрывала лесную торговлю феодалов, нанося последним, большие финансовые убытки и вызывала откровенную зависть. Чтобы полностью устранить конкуренцию в лесной торговле со стороны местных и иностранных купцов, шляхта ВКЛ обратилась с просьбой Сигизмунду-Августу о введении государственной монополии на торговлю лесом. Финансовая убыточность существующей практики ведения лесной хозяйственной деятельности и торговли, а также отсутствие возможности осуществлять над ними систематический контроль, привели к установлению великим князем и сеймом в 1547 г. государственной монополии на лесную торговлю.

Введя монополию на лесную торговлю, государство стало активно предпринимать меры к охране природных богатств, усиливая контроль над эксплуатацией леса со стороны подвластного населения, в том числе не исключая феодалов, активно отбирая у них права на входы в пуши. К тому же, с момента введения монополии купцы и феодалы, должны были доставлять лес на государственные оптовые склады и продавать его великокняжеским агентам, получая плату по установленным монопольным ценам. Такие склады были установлены в Ковно, Бресте, Дриссе и в Салатах на Жмуди. Такая хозяйственная политика государства затронула экономические интересы феодалов и вызвала её нескрываемое недовольство. Финансовые затраты на военную службу, приходившиеся на феодальное сословие, заставляли шляхту активно отстаивать свои экономические интересы. Свое неудовлетворение лесной политикой государства феодалы решительно и настойчиво на протяжении ряда лет высказывали на сеймах. Так, на втором Виленском сейме 1551 г. жмудская шляхта, которая больше всех терпела экономические

убытки ввиду близости внешнего рынка, открыто не критикуя лесную политику правительства, высказала прошение о получении от великого князя права «абы бояром, шляхте и посполитому человеку, водле давного обычаю вольно было в пушах зверь бити, и дерево на будованье братии, и в озерах рыбы ловити» [3, с. 252]. Остальная шляхта ВКЛ также не была равнодушна в вопросе о ведении лесной монополии.

По всей вероятности введение лесной монополии 1547 г. не дало феодалам ожидаемых экономических выгод. Это объясняется тем обстоятельством, что правительство в определённый момент было не заинтересовано в экспорте лесных товаров, как купцов-арендаторов, так и феодалов, естественно больше заботясь о вывозе собственных лесных продуктов за рубеж. Как отмечал В. И. Пичета: «господарь как крупный оптовик убивал своих конкурентов и стремился извлечь для себя наибольшую выгоду из введенной лесной монополии, но шляхта не могла примириться с таким положением дела и стала постепенно добиваться его изменения» [3, с. 253].

Великий князь, понимая замысел просьбы жмудской шляхты, отказался давать какой-либо ответ на эту челобитную, отдав вопрос на рассмотрение по каждому отдельному случаю нарушения шляхетских прав Жмудского старосту. Относительно второй просьбы жмудской шляхты по лесному вопросу, чтобы «товары лесные з имений шляхетских вольно были пропусканы за границу» Сигизмунд-Август также дал компромиссный ответ. Великий князь признал право свободного вывоза за границу лесных товаров, полученных от разработки лесов феодалов, при этом собственник должен был отправку своих лесных продуктов сделать за счёт своих личных капиталов, без привлечения посреднических финансов. К тому же феодал, на таможене обязан был уплатить соответственные пошлины. Относительно лесных товаров феодалов вывозимых на экспорт, полученных от разработки купленного и арендного леса, а также перекупленных лесных товаров, то монополия по отношению к ним сохраняла своё прежнее действие. Эти лесные товары должны были складываться на «коморах складовых», и там за них уплачивалась определяемая на сеймах сумма.

Не удовлетворённые такой позицией великого князя, феодалы, стремясь уничтожить лесную монополию, поднимают вопрос о «вольной» торговле, усиливая его требованием о «безмытной торговли» на третьем Виленском сейме 1554 г., мотивируя его необходимостью шляхты нести военную службу за счёт собственных средств, но получают от Сигизмунда-Августа аналогичный ответ. Великий князь настойчиво обещал собирать таможенные пошлины

«водле старого обычаю». На четвертом Виленском сейме 1559 г., феодалы не требуя отмены лесной монополии, снова выдвигают вопрос о беспошлинной торговле собственными лесными товарами. На этот раз великий князь разрешил беспошлинный вывоз леса за границу, но под условием присяги служебника, что этот лесной продукт принадлежит собственно феодалу и разработан на его личный капитал. По всей вероятности, такая экономическая уступка феодалам, не в пользу, разумеется, финансовым поступлением в государственную казну от таможенных сборов, объясняется проводимой аграрной реформой, взволновавшей феодалов и затронувшей её экономические интересы, но главное, наступившей Ливонской войной и необходимостью привлечения шляхты к военной службе.

Таким образом, напряженная сеймовая борьба на протяжении почти десятка лет по вопросу лесной хозяйственной политики, несомненно, свидетельствует об экономической цене рассматриваемой проблемы.

Для дальнейшего планомерного и рационального ведения лесного хозяйства, устранения многочисленных злоупотреблений, особенно захвата великокняжеских лесов феодалами, на коронном Петроковском сейме в декабре 1558 г. было принято решение провести «описанья всех пущ, у великом князстве Литовском и переходов звериных». Главным ревизором был назначен мстибоговский староста Григорий Богданович Волович. Описание (ревизия) государственных пущ и лесов 1559 г. должно было охватить всю территорию ВКЛ. Задачи лесного хозяйственного мероприятия заключались в следующем:

- описать границы великокняжеских пущ и лесов, чтобы точно разграничить государственные лесные владения от феодальных и прочих лесных территорий;
- определить наличие и качество охраны государственных пущ и лесов;
- выявить количество великокняжеских уступов, на которых уже шла в том или другом виде разработка лесных товаров;
- установить, какая часть леса, и на каком основании находится в пользовании и владении частных лиц;
- разобраться, какие учреждения, и какие лица имеют законное основание для входа в государственные леса для их эксплуатации;
- организовать рациональное управление и контроль лесным хозяйством.

Необходимо отметить, что задачами грандиозной лесной ревизии 1559 г. было также определение удобных мест для основания сёл с

целью ведения земледелия и строительство охотничьих домов для великого князя. Стремление правительства увеличить площадь, занятую под сельскохозяйственные культуры, по утверждению В. И. Пичеты, тесно примыкает к основным задачам аграрной реформы Сигизмунда-Августа. «Задачи и цели ревизии пущ и звериных переходов вполне соответствуют основным принципам уставы на волоки, и конечно, ее следует считать прямым дополнением к предпринятой и начатой уже земельной реформе» [3, с. 255].

Ход, характер и продолжительность проведения ревизии 1559 г. детально показать нельзя, в виду отсутствия соответствующих источников. Сохранилось описание только части лесных угодий на территории Жмуди. Ревизия, проводимая Григорием Воловичем, выясняла приблизительно бескрайние границы великокняжеских пущ, выясняла количество казённых сёл, расположенных в лесных территориях, площадь обрабатываемой земли и сенокосов, определяла численность зависимого населения, проживающего в лесных зонах, характер их служб, податей и повинностей, наличие лесных ресурсов (разрабатываемых лесных участков, количество бортных деревьев, бобровых ловов, езов и прочего).

Одновременно с ревизией 1559 г. проводились хозяйственные мероприятия в русле аграрной реформы Сигизмунда-Августа там, где они ранее не были осуществлены ранее: раздавались волоки и создавались села в лесных зонах пригодных для земледелия, устанавливался контроль над использованием лесных сенокосов, речных езов, поощрялось расширение бортничества и ловля бобров, а также проводилось регулирование прав на входы в леса и оптимизация повинностных служб проживающего там населения, направленная на расширение тяглых повинностей. Устава на волоки 1557 г. и ревизия 1559 г. предписывали перевод повинностного населения с натуральных податей на денежные платежи. Все эти мероприятия были апробированы на практике ещё в ходе проведения аграрных реформ королевы Боны (1552–1555 гг.) на территориях собственно принадлежащих великому князю. Необходимо отметить, что королева Бона широко приступила к эксплуатации лесов, путём заключения договоров с купцами-предпринимателями на разработку арендуемых у неё участков.

Аграрные мероприятия проводились на тех лесных территориях, которые были малоэффективны для промышленных лесных разработок направленных на экспорт лесных товаров или находились в отдалённых местах от речных и сухопутных транспортных артерий. В этом случае дворовый лес использовался только для хозяйственных нужд и надобностей собственного двора и проживающего там

повинностного населения. В местах же предрасположенных для промыслового ведения лесного хозяйства наоборот, проводились мероприятия по ликвидации активной аграрной деятельности населения, способной навредить лесному потенциалу страны.

Стремление правительства рационализировать использования ресурсов лесного хозяйства можно увидеть на примере установления плат и повинностей населения восточных областей ВКЛ в 1560–61 гг. На основании описи Гомельской, Дубровницкой, Горбовицкой и Свислоцкой волостей можно проанализировать политику правительства по изменению налоговой политики к населению проживающего на лесных территориях. При установлении плат и повинностей с подвластного населения ревизоры одновременно составляли описи великокняжеских владений, включая описания лесных ресурсов. Проведённые ревизии показали слабость земледелия во многих районах и важность лесных промыслов. Правительство стремилось в непригодных для дворового земледелия лесных территориях максимально перейти от выплаты населением натуральных платежей и исполнение повинностей к денежному оброку. При этом платы и повинности населения фиксировались, пересматривались и регулировались, по возможности на основании «старин». В земледельческих районах правительство стремилось наоборот перевести населения на тяглые повинности, уменьшить количество промысловых служб [5, с. 27].

При этом денежные платы за охоту в разных местностях были дифференцированы количеством лесных ресурсов. Так, например, в Дубровницкой волости за охоту с каждой крестьянской службы взималась плата в размере 3–8 грошей. Были установлены денежные платы за ловлю бобров, они зависели от прибыльности бобрового промысла и колебались от 1 до 10 грошей. В Гомельском старостве, более богатом на лесные ресурсы, эти повинности были значительно больше. Плата за охоту, рыболовство и ловлю бобров взималась с села в целом. За охоту в Гомельском старостве взимались платы от 20 до 80 грошей, за рыболовство от 15 до 120 грошей, за ловлю бобров также от 15 до 120 грошей. Без изменения оставались только платы за установку езов – 6 грошей [6, с. 134].

Производство лесной ревизии 1559 г. сопровождалось целым рядом хозяйственно-административных мероприятий со стороны великокняжеской администрации. Прежде всего, проверкой права частных лиц на входы в государственные пушчи, леса и озера. Созванные Григорием Воловичем и помогавшему ему проводить ревизию осочниками, землевладельцы, обязаны были предъявить документы для доказательства на права входа в казённые леса.

Иногда некоторые феодалы сами хлопотали о подтверждении собственных прав, чтобы избавиться от претензий государственных чиновников. Но многие шляхтичи и бояре, не имели никаких документов, и свои права на входы в государственные леса обосновывали только единственной ссылкой на «старину». В таком случае, как правило, власть сохраняла права частных лиц на входы в лес, но в главном вопросе феодалам было отказано: промышленная эксплуатация пушч осталась привилегией только государственной казны. Проводимая проверка этих прав показала широкий масштаб существующих злоупотреблений со стороны землевладельцев. Ревизия показала также, что охрана пушч и лесов была поставлена неудовлетворительно, были отмечены факты недостаточного количества осочников, а иногда и их полное отсутствие.

Описывая государственные леса и пушчи, ревизоры Григория Воловича должны были принимать деятельные меры к правильному ведению лесного хозяйства и устранять все существующие к этому препятствия. Иногда ревизором приходилось переселять близко расположенные к лесам великокняжеские и частновладельческие сёла, наносившие вред лесному хозяйству, передавать в руки государства озёра, выдавая при этом жителям и владельцам должную земельную и прочую отмену.

По данным В. И. Пичеты, в великокняжеских пушчах находилось небольшое количество сёл, их размеры были невелики, что определяется характером крестьянских повинностей, они предназначались, как правило, не для земледелия, а для ведения определённых промысловых служб. Разработка леса под пашню почти не начиналась до половины XVI века, за исключением тех мест, где была произведена земельная реформа (как, например в Жмуди). В государственных пушчах и лесах проживали обычно бортники, подлазники, бобровники, осочники, ловчие, стрельцы, кое-где тяглые люди. По характеру повинностей преобладали данники [3, с. 258–259].

После проведения ревизии 1559 г. сохранились прежние методы ведения государственного лесного хозяйства. Великокняжеское правительство, не имея необходимых технических средств и организационных возможностей, а также финансовых капиталов было лишено возможности приняться за самостоятельную эксплуатацию лесных богатств, и вынуждено было снова обратиться к содействию в этом вопросе к купцам-арендаторам. Однако теперь при посредничестве частных предпринимателей правительство несколько в иной форме организовало эксплуатацию природных богатств. Во главе организации лесного дела был назначен Ганс

Скоп, получивший титул «справцы товаров лесных». В его задачу входило наём работников и устройство в лесах заготовительных участков. Для уменьшения финансовых затрат и ускорения лесного производства правительство в 1560 г. разрешило Гансу Скопу и его людям беспошлинную покупку тяглого скота и продовольственных товаров для деятельности заготовительных лесных буд. Поручив ведение лесного хозяйства Гансу Скопу правительство по-прежнему не ослабляет действие лесной монополии. Действует запрет на самостоятельный вывоз лесных товаров за границу, включая лесные товары заготовленные феодалами. Согласно великокняжескому распоряжению от 1566 г. на имя мытников Ковенской таможи, все лесные товары должны были сдаваться служащим Ганса Скопа, которые уплачивали по монопольной цене стоимость предоставленного товара предпринимателем, а товар становился собственностью государственной казны, который впоследствии продавали на внешнем рынке [3, с. 270].

Следовательно, с поручением ведения лесного Гансу Скопу должна была прекратиться всякая частная предпринимательская хозяйственная деятельность в лесном деле. Об этом свидетельствует уведомление на имя Жмудского старосты Иеронима Ходкевича о полномочиях деятельности Ганса Скопа, оказание содействия ему в лесной предпринимательской деятельности, а также запрет по выработке лесных товаров распространяющийся на представителей всех сословий [3, с. 271].

Однако такая система, когда ведение лесной хозяйственной деятельности концентрировалась в одних руках правительством вводилась не повсеместно. Лесные заготовительные работы проводились по поручению правительства его агентами, или как ранее купцами-арендаторами. При сдаче лесных участков на разработку в аренду купцам, великокняжеская администрация заключала с ними контракт, невыполнение которого каралось «горлом» и «маетностью». Весь заготовленный предпринимателями лесной товар поступал в распоряжение государственной казны, и его впоследствии великокняжеские агенты продавали на внешнем рынке.

Такие разнообразные приёмы ведения лесной хозяйственной политики объясняются отсутствием необходимого количества богатых инвесторов, или же попыткой государства найти наиболее экономически respectable способ ведения лесной хозяйственной деятельности. По мнению В. И. Пичеты, отдача пущ и лесов для эксплуатации одному лицу была наиболее предпочтительна для правительства [3, с. 271]. Так, например, великий князь в 1571

г. по соглашению с радой отдал разработку лесных работ секретарю Валенту Иберфельту. Ему разрешили разработку государственных пущ в районе рижского порта, в частности тивунствах и замках Витебска, Браславле, Дисне, Лепеле, Уле, Сураже, Мстиславле, Могилеве, Борисове, Свислочи, Бобруйске, Кричеве, Чечерске, Пропойске. Тем не менее, как констатирует В. И. Пичета, правительству приходилось одновременно отступать от этой хозяйственного приёма и отдавать в аренду для лесных работ разным лицам той или иной застенков. Так, например, застенков в Одельском лесничестве получил Григорий Волович, который впоследствии перешёл в его пожизненное пользование [3, с. 272].

Таким образом, сложившееся в 60-е гг. XVI столетия государственное устройство лесного хозяйства было направлено на описание великокняжеских лесных богатств, охране пущ, наведению контроля и ограничению прав на входы в лесные территории, выдаче патентов на разработку лесных участков тем или иным лицам, скупкой всей лесных товаров и монопольной их продажей на внешнем рынке. Аграрные мероприятия, проводимые в русле волочной устави, направленные на рационализацию лесных ресурсов носили локальный характер и не могли существенным образом затронуть общий ход ведения лесного хозяйства страны.

Развивающееся лесная торговля проникала всё более глубоко в ВКЛ, втягивала в экономическую зависимость от себя даже отдалённые регионы страны и вызывала необходимость реорганизации существующего лесного хозяйства. Продолжающаяся Ливонская война вызвала усиленную потребность в деньгах, а это отражалось особенно на росте таможенных ставок. Так, например в 1566 г. были сильно повышены таможенные пошлины на вывоз леса и лесных продуктов. Поэтому проводимая ревизия Григорием Воловичем привела правительство к выводу о более рациональном управлении и ведении лесного хозяйства, а также его наиболее эффективной охране. Всем этим выдвинутым ревизией и хозяйственной практикой вопросам должна была отвечать опубликованная в Кньшине 27.02.1567 г. лесная устава.

На основании Кньшенской лесной устави великокняжеские пущи разбивались на лесничества, во главе которых назначался великим князем лесничий. Помощниками и служащими лесничего являлись гаёвники, осочники, стрельцы, ловцы, бобровники, бортники и подлесники. Каждая лесная категория населения под управлением лесничего выполняла специализированные функции. Гаёвники являлись ближайшими помощниками лесничего и выполняли его поручения. Осочники охраняли пущу от несанкционированных

входов, не допускали охоты и контролировали хозяйственные работы в пуще. Стрельцы участвовали в охране леса и вместе с ловцами участвовали в охоте и промысле лесного зверя. Бобровники специализировались на ловле бобров. Бортники и подлазники осаживали бортные деревья пчёлами и собирали мёд. За свою лесную службу эти категории населения получали наделы земли и должны были нести определённые платежи и повинности. Осочники и стрельцы получали за службу, как правило, 2 волоки земли, ловцы, бобровники, бортники и подлазники сидели в основном на 1 волоке земле. Впрочем, в разных регионах страны земельные пожалования лесным служащим незначительно могли отличаться. В повинностном и податном отношении перечисленные категории населения, как правило, выполняли только свою собственную службу перед великим князем, не неся дополнительных повинностных и податных обязанностей, за исключением тех случаев, когда отдельные лица из перечисленных категорий брали дополнительные наделы земли, а также тех незначительных платежей, которые они уплачивали своему лесничему.

Основной центральной фигурой лесного хозяйства являлся лесничий. Они назначались великим князем, и их служба была обыкновенно пожизненной и считалась довольно почётной. Должность лесничего получали, как правило, лица, имеющие ранее такие провинциальные статусы как хорунжий, ловчий, земский судья, писарь. В определённых случаях государственные служащие могли совмещать другие более важные должности с местом лесничего и даже получить одновременно должности нескольких лесничих. В таких случаях, по причине затруднения исполнять надлежащим образом свои обязанности в нескольких местах, лесничества сдавались в аренду за определённую денежную сумму.

В основные обязанности лесничего входило: отслеживать общее состояние пущи и осуществлять надзор за разработкой лесных уступов. Лесничим предписывалось налаживать охрану лесного зверя и других природных богатств. Никто из посторонних не имел права охотиться в великокняжеских лесах, не имея «господарского листа». Лесничим предписывалась организация стрелецкой службы для ведения коллективной охоты, чтобы проводить заготовку пушного и иного зверя. Лесничие следили, чтобы в пущах не создавали проезжих дорог, без хозяйственной надобности, если же они возникали, то лесничие должны были их засыпать.

Важной функцией лесничего был надзор за сохранности великокняжеского леса. Самовольная рубка строевого леса была недопустима, она производилась только по распоряжению

великокняжеской администрации. Только лесничий мог выдать строевое дерево под свою ответственность, и лишь в случае экстренной помощи кому-нибудь из держателей государственных волок. При этом лесничий ставил в известность о своём решении державцу, от которого обязан был взять определённую финансовую справку, являющуюся для лесничего оправдательным отчётным документом перед ревизорами. Лесная устава 1567 г. запрещала лесничим разработку лесных товаров для своих собственных потребностей. Феодальные и церковные крестьяне, а также жители не великокняжеских городов и местечек не имели права входа в лес по дрова и для сбора лесных продуктов. Для нужд великокняжеских дворов и приписанных к ним крестьянам можно было брать только сухое дерево [3, с. 268–269].

Реформируя лесное хозяйство, правительство стремилась также разбить на волоки некоторые леса для увеличения площади занятые под сельскохозяйственные культуры. Это делалось там, где были вырублены леса после интенсивной эксплуатации пущи. Забота о заселении сёл и ведении сельскохозяйственных работ также лежала на лесничем. Осевшие на новом месте крестьяне получали от властей льготу в платежах и несении повинностей.

В заведование лесничего попадали и лесные сеножати. Но лесничему запрещалось их кому-либо продавать и брать за них «постожное», он лишь был обязан следить за тем, чтобы их использование соответствовало великокняжеским инструкциям («уставы на волоки»), раздачей же сеножатей распоряжались государственные ревизоры и мерники.

Кнышенская лесная устава была направлено на то, чтобы никакая доходная статья государственных лесов не пропадала даром. В деятельность лесничего входил контроль над тем, чтобы бортные деревья были своевременно «осажены» пчёлами. Распоряжались собранным лесным мёдом по специальному великокняжескому положению. В функции лесничего входил надзор над ловлей бобров, контроль над постановкой в лесных реках езов. Лесничие также заведовали корчмами, находящимися в пределах их лесничества и собирали с них государственные платежи.

Лесничия осуществляли надзор за тяглыми крестьянами и собирали с них чинш и следили за исполнением повинностей, собирали подати с осадных людей и своих собственных подчинённых.

Лесная устава 1567 г. требовала от лесничих строго соблюдения предписываемых ею правил и инструкций, за неисполнение которых лесничие лишались своих должностей.

За управление и надзор за лесным хозяйством лесничий получал

достойное вознаграждение, которое заключалось в пользовании 9 волоками земли (3 на фольварк и 6 населённых волок для его обработки). Кроме того, лесничий получал по грошу с каждой оседлой волоки и по бочке овса с каждой 10 волоки, если держатели их входили в лес за сухим деревом. В пользу лесничего поступают поклоны от его служащих и тех крестьян, которые сидели на льготных земельных наделах, а также «пересуды» от подвластного ему населения [3, с. 267–269].

Следовательно, Книшенская лесная устава 1567 г. основной своей целью ставила централизацию лесного хозяйства и взятие его под строгий контроль великокняжеской администрации. Великий князь и его правительство возлагает на своих служащих в основном лишь контролирующие функции и обязанности проведения и исполнения великокняжеских распоряжений, лишая их тем самым хозяйственной самостоятельности. Как считает В. И. Пичета, централизация управления лесного хозяйства – это главный прием всей хозяйственной политики Сигизмунда-Августа. К тому же, лесная устава 1567 г., являлась, по его мнению, существенным дополнением «Уставы на волоки 1557 г.» [3, с. 268].

Последовательность хозяйственной политики правительства в лесном деле наблюдалась в Бобруйской уставе 1626 г., которая являлась продолжением аграрной политики правительства в русле «Уставы на волоки 1557 г.» в восточных областях страны. Этот великокняжеский документ частично сохраняет права подданных в отношении пользования лесными и речными богатствами, однако ограничивает их свободно распоряжаться доходами от лесных промыслов. Так, например население имело право свободно ловить бобров, на ему запрещалось продавать меха без уведомления великокняжеской администрации. Правительство монопольно определяло цену меха бобра, и население было обязано продавать его в государственную казну, потом перепродавая лесные товары на внешнем рынке. Устава также точно определяет цену убитого волка или лисицы. Лишь в случае отказа властей от закупки, населению разрешалось продать свой лесной товар третьему лицу. На основании Бобруйской устава 1626 г. можно утверждать, что охота в государственных пушках не разрешалась подданным великого князя. Если кому-либо каким-то образом удавалось раздобыть лося или косулю, то мясо сдавалось местной великокняжеской администрации. Мелкие лесные звери и птица оставались в распоряжении подданных, но продавать их можно было тоже только государству. Бобруйской устава заботясь о рациональном

использовании лесных продуктов, предписывает великокняжеской администрации распределять бортные деревья среди сёл и взимать с них медовую плату [6, с. 150].

Таким образом, реформы в лесном хозяйстве в XVI столетии отвечали новой сформировавшейся благоприятной экономической конъюнктуре, обусловленной увеличившейся торговлей с Западной Европой, усиленным спросом на сельскохозяйственное и лесное сырьё. Мероприятия великокняжеского правительства в лесном хозяйстве ликвидировали старые формы эксплуатации лесных богатств, разграничивали государственную лесную территорию от частных владений, усиливали охрану пуш и лесных богатств, фиксировали права на входы частных лиц и оптимизировали повинностное и податное отношение зависимого население по отношению к государству, максимально стремились использовать лесные ресурсы и территорию, а главное стремились планомерно и рационально вести промышленную лесную деятельность и торговлю лесными товарами.

Лесные хозяйственные мероприятия великокняжеского правительства, как и аграрная реформа 1557 г., ускорили процесс распада натурального хозяйства и способствовали формированию денежных рыночных отношений, содействовали усилению внешней торговли и к установлению тесной связи с экономикой и культурой стран Западной Европы, вовлекали ВКЛ в круговорот европейской политики.

РЕЗЮМЕ

У статті розглядаються економічні заходи уряду Великого Князівства Литовського у лісному господарстві. Реформи великокнязівського уряду у лісному господарстві в XVI ст. відповідали сприятливій економічній кон'юктурі, яка була обумовлена зростанням торгівлі із Західною Європою та посиленням попиту на лісну сировину. Економічні заходи, проведені урядом у лісному господарстві, ліквідували старі форми експлуатації лісних багатств, розмежували державні ліси від приватних володінь, посилили охорону пуш і лісів, зафіксували та перевірили права приватних осіб на використання лісних ресурсів, оптимізували повиннісне та податкове становище залежного населення, яке мешкало на лісних територіях, а головне – були направлені на раціональне та планомірне ведення лісної господарської діяльності та торгівлі лісними товарами.

Ключові слова: Велике Князівство Литовське, лісне господарство, економічна політика ВКЛ, лісні реформи, торгівля

лісом, лісний промисел, лісна монополія, аграрні реформи та ліс, експлуатація лісних ресурсів, охорона лісу, лісничі, лісна ревізія, повинності та податки населення, Книшенська лісна устава.

SUMMARY

This article describes the main stages in the forestry reforms, conducted by the government of the Great Duchy of Lithuania in the 16th century. The article describes the main economic methods in the management and governance in forestry and trading of the forestry produce. The author has concluded that the forestry reforms in the 16th century met the favorable economic state of affairs, which was determined by the increasing trade with Western Europe and the increasing demand for agricultural and forestry produce. The measures in forestry, taken by the GDL government, abolished the old forms of exploitation of forest resources, separated state forests from private ones, improved the guarding of dense forests and forest resources, formulated clearly the easement rights of feudal lords and optimized the duty conditions of the dependent population in relation to the state. These measures were aimed at the maximum use of forest resources and, most importantly, at the maintaining of the balanced and rational industrial forestry and the trade of forest produce.

The forestry reforms, conducted by the GDL government, fostered the disintegration of the subsistence production ('natural economy') and encouraged the formation of the market finances; they contributed to the improvements in foreign trade and the establishment of close links with the economy and culture of the Western European countries; they also placed GDL within the framework of European politics.

Key words: the Great Duchy of Lithuania, forestry produce, forestry reforms, forestry produce, exploitation of forest resources, economic management of the GDL.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Пичета В. И. Юридическое положение сельского населения на частновладельческих землях ко времени издания Литовского Статута 1529 г. / В. И. Пичета // Белоруссия и Литва XV–XVI вв. / под ред. З. Ю. Копыцкого, В. Д. Королюка, Н. И. Улащика. – М. : Изд-во АН СССР, Ин-т славяноведения. 1961. – С. 283–413.
2. Довнар-Запольский, М. В. История Белоруссии / М. В. Довнар-Запольский. – Минск : Беларусь, 2003. – 680 с.
3. Пичета В. И. Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве / В. И. Пичета. – М. : Изд-во АН СССР, 1958. – 547 с.

4. Пичета В. И. История сельского хозяйства и землевладения в Белоруссии (до конца XVI в.) / В. И. Пичета. – Минск : Изд-во Наркомзема, 1927. – 179 с.
5. Даўгяла З. І. Свіслацкая воласць 1560 г. / Д. И. Довгялло // Наш край. – 1927. – № 12. – С. 21–37.
6. Пичета В. И. Аграрная реформа в восточных областях Литовско-Русского государства во второй половине XVI в. и начале XVII в. / В. И. Пичета // Белоруссия и Литва XV – XVI вв. / под ред. З. Ю. Копыцкого, В. Д. Королюка, Н. И. Улащика. – М. : Изд-во АН СССР, Ин-т славяноведения. 1961. – С. 121–151.

УДК 327

ББК Т 63.3 (4 Укр.)

Г. П. Докашенко

РЕГІОНАЛЬНИЙ ВИМІР МІЖНАРОДНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

В контексті європейського вибору України аналізуються форми міжнародного співробітництва, реальні для застосування на регіональному рівні. Визначаються історичні уроки місцевих «побратимських зв'язків» радянського періоду, наводяться конкретні приклади співробітництва міст Донеччини з європейськими країнами як порівняно нового напрямку діяльності органів місцевого самоврядування.

Сучасний період національного відродження нашої держави супроводжується зростанням зацікавленості широких наукових і громадських кіл до історичних подій, адже здобуття Україною державної самостійності відкрило перед науковцями додаткові можливості для критичного переосмислення подій минулого, для успіху сучасного. У вирішенні цього завдання важливе місце належить регіональним дослідженням, які проводяться на підставі сучасних методологічних принципів, оновленої джерельної бази. В сучасних умовах значно підвищується роль регіоналістики взагалі, та історичної регіоналістики зокрема. Регіональний чинник має вагоме, а інколи й переважне, значення в ідентифікаційних процесах як на колективному рівні, так і на рівні однієї людини. Особливого значення ця проблематика набуває сьогодні, в умовах підготовки конституційних змін, що значно посилять роль і значення регіонів, місцевих громад. Стратегія розвитку сучасної української держави проходить через зміцнення регіонів, що повинно привести до зміцнення держави в цілому.

Регіональний чинник має вагоме значення і в розвитку міждержавних стосунків. Метою цієї роботи став саме аналіз форм, напрямків цих стосунків на рівні міст, областей, окремих територій. Вибір теми дослідження визначається актуальністю питання про місце України в сучасному світі, про ступінь її суб'єктності на міжнародній арені.

Історіографія питання умовно поділена на дві підгрупи. В першій – представлені роботи з історії та теорії міжнародних відносин, форми участі України в міждержавних взаєминах. Вивчення цих робіт надало можливість з'ясувати історичні уроки та сучасні можливості входження нашої країни у світову спільноту [1].

Друга підгрупа представлена переважно працями фахівців з державного управління, які визначають роль органів місцевого самоврядування в сучасній політичній системі, наводять варіанти їх реформування з метою підвищення ролі в розбудові демократичної держави [2]. Серед останніх виділяється робота В. В. Толкованова, який донедавна очолював Національне агентство державної служби і одним із перших у вітчизняній історіографії ввів у науковий обіг поняття «добре врядування» [3].

Досвід розвитку міждержавних стосунків на регіональному рівні був ще й за радянських часів, коли практично всі великі міста УРСР мали міста-побратими в інших країнах, перш за все, країнах соціалістичного табору. На наш погляд, у цьому досвіді є аспекти як позитивні, так і негативні. Незначний історичний екскурс допоможе їх з'ясувати і визначити історичні уроки для сьогодення. Для прикладу виокремлено зв'язки між областями УРСР та округами Народної Республіки Болгарії: Житомирська область – Михайловградський округ, Кіровоградська область – Толбукінський округ, Луганська область – Пернікський округ (однією з перших в СРСР Луганська область встановила поріднені зв'язки ще в 1958 р.), Рівненська область – Відинський округ, Тернопільська область – Сливенський округ, Херсонська область – Шуменський округ, Хмельницька область – Сілістринський округ та ін. Наявність таких поріднених зв'язків була одним із важливих і обов'язкових показників інтернаціонального виховання не тільки молоді, а й усього населення республіки. Визначаючи основні напрямки та форми співробітництва, перш за все відзначимо його планову основу: щорічно на засіданні бюро обласних комітетів компартії розглядався і затверджувався «План дружніх зв'язків» відповідної області України з відповідним округом НРБ, починаючи з 1972 року згідно з рішенням ЦК КПРС, плани стали укладати на два роки, періодично також партійне і комсомольське керівництво заслуховувало звіти

про виконання плану дружніх зв'язків, надаючи з року в рік однакові ухвали, – підвищити якість і результативність контактів, націлити окремі поріднені колективи на ділове співробітництво, вимагати від районних та первинних партійних організацій регулярного інформування обласного комітету про стан контактів [4].

Таким же чином через рішення бюро обласного комітету партії затверджувався й список колективів, що встановлювали безпосередні зв'язки. Наприклад, на Рівненщині у 1967 р., коли встановлено поріднені контакти, таких колективів було 34, у 1984 р. їх вже стало 60; на Хмельниччині таких колективів визначено 52. На Луганщині цей процес починався з 13 колективів у 1958 році і дійшов до 49 колективів у 1976 р., на Херсонщині, вже через п'ять років після встановлення дружніх стосунків у 1968 р., було 60 колективів, у Кіровоградській області постійні контакти підтримували від 30 до 40 колективів у різні роки, на Житомирщині їх кількість станом на 1977 р. складала 33 колективи [5].

Значний вплив мали ще й рішення місцевих комсомольських органів, які слідом за партійними встановлювали жорсткий диктат і контроль. Наведемо приклад із рішення бюро Рівненського обласного комітету ЛКСМУ (протокол 10 від 29 листопада 1968 р.), в якому дозволяється встановлювати зв'язки тільки між тими комсомольськими організаціями, де вже встановлено аналогічні зв'язки між партійними організаціями та господарськими органами, а підписувати договори тільки після позитивного рішення із цього питання компетентних органів і партійних організацій. Далі в цьому рішенні перед комсомольськими органами встановлено завдання розібратися «із здійсненням та змістом листування і вжити заходів із його упорядкування» [6]. Вважаємо, що подібне рішення можна назвати вершиною формалізму. Хмельницький ОК ЛКСМУ після всіх узгоджень затверджує список 45 комсомольських організацій, рекомендованих на підписання угод про співробітництво [7]. Луганський ОК ЛКСМУ, замість розгляду проблеми підвищення ефективності молодіжного співробітництва в інформації про інтернаціональне виховання молоді області, підрахував, скільки разів районні та міські комітети комсомолу розглядали на засіданнях бюро, або комісій питання з інтернаціональної роботи й отримав загальну цифру – 15 засідань у 9 структурних підрозділах [8].

Однією з найбільш розповсюджених форм місцевих контактів був обмін туристичними групами. Об'єктивно така форма контактів сприяла кращому знайомству з іншими країнами, їх населенням й відповідала загальноприйнятим нормам спілкування. В Україні, як і в усьому СРСР, і цій формі надали ідеологічного навантаження

та посилені контрольні функції через обов'язковість обговорення партійними та комсомольськими органами кандидатур не лише керівників, а й усіх членів груп, які в своїх рішеннях постійно закликали до поліпшення добору кадрів, підвищення відповідальності первинних організацій за якість відбору кандидатів, своєчасного звітування про результати поїздки, суворого контролю за використанням коштів тощо. В одному з рішень бюро Рівненського ОК КПУ (протокол № 41 від 14 березня 1978 р.) поїздки до соціалістичних країн за планом дружніх зв'язків вирішено розцінювати як важливе партійне доручення [9]. У Тернопільському ОК КПУ спеціальна комісія розглядала питання рекомендації щодо поїздки, і у 1980 р., наприклад, нею розглянуто 5273 подання, з яких позитивне рішення прийнято по 4659 кандидатурах (4213 туристів та 195 осіб у складі делегацій поріднених областей), наступного року з 5447 заяв позитивне рішення отримали 4648 осіб [10]. Бюро Хмельницького ОК КПУ звертає увагу підпорядкованих структур на серйозні недоліки в організації поїздки за кордон і рекомендує посилити процедуру відбору, звертаючи увагу на моральні та ділові якості, рівень знань про відповідну країну, точність оформлення документів тощо [11]. Для обласних керівників Луганської області питання організації туристичних поїздки взагалі стало предметом спеціального обговорення (постанова бюро ОК ЛКСМУ від 1 грудня 1976 р.; постанова бюро ОК КПУ від 31 грудня 1976 р.) після прикрого випадку – смерті болгарського туриста з комсомольської групи м. Пернік Т. Атанасова, який напередодні вживав спиртні напої разом із представниками Бюро міжнародного молодіжного туризму [12]. Секретаріат Кіровоградського ОК КПУ (протокол 3 від 23 березня 1979 р.) постановив провести поточного року нараду секретарів партійних організацій з питань організації зарубіжних поїздки, розглянувши форми відбору кадрів для поїздки, звітні вимоги до членів груп та керівників. Житомирський ОК КПУ засвідчує недостатню кількість спеціалізованих туристичних груп та зниження вимог до їх формування [13].

Активно проводився на місцевому рівні й обмін студентськими будівельними загонами, студентами для проходження практики, дитячими групами з метою відпочинку тощо [14]. Практично всі ці поїздки здійснювалися на безвалютній основі, що було визначено документами союзного Міністерства освіти [15]. Підсумовуючи результати розвитку зв'язків поріднених областей, на перше місце поставимо об'єктивну необхідність і зацікавленість широких кіл громадськості в активізації цих контактів як закономірний прояв дії інтеграційних процесів. Однак тоталітарні лещата зменшували

можливості співробітництва, партійне керівництво всіма сферами суспільного життя спричинило загальновідомі на сьогодні недоліки, такі, як формалізація взаємин, і як наслідок – їх низька ефективність, епізодичність та часто безсистемність, плановість піднесена до неможливого рівня, як-от: попередній підрахунок кількості приватних листів, дублювання партійними, комсомольськими, профспілковими та іншими громадськими організаціями форм і видів роботи, відсутність глибокого аналізу керівними структурами прийнятих ними ж рішень і, нарешті, дуже високий рівень ідеологізації. Саме ці недоліки й призвели до зниження, і навіть відмови від регіональних контактів на межі 80–90-х років минулого століття.

Відродження незалежності, вихід України на міжнародну арену як повноправного суб'єкта міжнародного розвитку, створило нову юридичну основу й надало нових можливостей для формування регіональної горизонталі міждержавних стосунків. Ці нові можливості, перш за все, пов'язані з реформуванням місцевого самоврядування, поступовим розширенням прав територіальних громад, передачі більшого кола повноважень від центру регіонам та громадам, які розглядаються саме в контексті європейського вибору України.

Одним з основних завдань реформи системи місцевого самоврядування має стати забезпечення доброго врядування та досягнення європейських стандартів з питань розвитку місцевої та регіональної демократії. Визначення «доброго місцевого врядування» (Good Urban Governance) вперше було задекларовано на II Конференції ХАБІТАТ* у червні 1996 року у Стамбулі. За визначенням В. В. Толкованова, на рівні практичного впровадження в умовах нашої країни – це комплекс партнерських взаємовідносин громади, органів публічної влади, суб'єктів публічного та приватного секторів у процесі планування та управління справами на певній території [16]. Поступово окреслюються інструменти забезпечення доброго врядування на регіональному рівні, серед яких визначимо:

- транскордонне співробітництво – на кінець 2013 року на території України діяли сім єврорегіонів, наприклад: «Буг» (Україна, Польща, Білорусь), «Карпатський єврорегіон» (Україна, Польща, Словаччина, Угорщина, Румунія), «Нижній Дунай» (Україна, Молдова, Румунія), «Слобожанщина» (Україна, Росія), Чорноморський єврорегіон. Зі створенням нового єврорегіону «Донбас» (Україна, Росія) мало бути завершено процес утворення єврорегіонів по всьому периметру державного кордону України [17];

- міжмуніципальне співробітництво – утворення та діяльність регіональної асоціації органів місцевого самоврядування «Агломерація «Північний Донбас», засновниками якого стали Артемівська міська рада, Дружківська міська рада, Костянтинівська міська рада, Краматорська міська рада та Слов'янська міська рада Донецької області, яку науковці визнають перспективною моделлю розвитку економіки старопромиислового регіону [18];

- регіональний просторовий розвиток, прикладом якого є розбудова пан-європейської мережі транспортних коридорів й можлива участь України в деяких з них: коридор № 3: Берлін – Вроцлав – Львів – Київ; коридор № 7: Дунайський (водний); коридор № 9: Гельсінкі – Санкт-Петербург – Мінськ – Київ – Кишинів – Одеса – Димитровград – Александруполіс [19].

Розширюються географія взаємин, можливості участі українців в європейських проектах, особливо для молодіжної аудиторії. Європейський Союз приділяє значну увагу проектам та програмам, що сприяють контактам між людьми, зокрема для молоді. На сьогоднішній день ЄС пропонує українській молоді взяти участь у наступних програмах та проектах:

- Молодь в дії; Еразмус Мундус; Темпус; Євроклуби.

Найбільшою популярністю користується програма «Молодь в дії» – це програма Європейської Спільноти, яка надає можливості міжнародної співпраці для молоді країн Європи, у тому числі й України. За підтримки Програми «Молодь в дії» молоді люди з України у співпраці з партнерами з інших країн можуть брати участь у молодіжних обмінах та міжнародній волонтерській діяльності. Молодіжні лідери, працівники громадських організацій та державних інституцій, які працюють з молоддю, мають можливість підвищувати свій професійний рівень на тренінгах та інших заходах, спрямованих на налагодження партнерства, підвищення якості та поглиблення своїх знань у різних сферах молодіжної роботи. У межах цієї програми функціонує Європейська волонтерська служба, метою якої стала підтримка участі молоді у різноманітних формах волонтерської роботи всередині Європейського Союзу та поза його межами. У цій акції молодь віком 18–30 років залучається до колективної або індивідуальної добровільної неоплачуваної праці [20].

Саме з участі в цій програмі й почався відлік нового напрямку в діяльності органів місцевого самоврядування та громади міста Горлівка Донецької області. В 2010 р. горлівчанка, випускниця Горлівського інституту іноземних мов, взяла участь у Європейській волонтерській службі в шведському місті Омуль. Швеція – одна з країн Європи, яка активно приймає волонтерів на умовах забезпечення

їх житлом, харчуванням, в обмін на роботу у соціальних службах з пенсіонерами, особами з обмеженими можливостями тощо. Під час волонтерської практики й сформувалася ідея розробки проекту встановлення безпосередніх контактів між громадами Горлівки та Омуля. У 2011 р. відбулися ознайомчі поїздки, витрати на які взяла на себе шведська сторона. У складі горлівської делегації були представники як громадськості («Асоціація Горлівської громади «Відродження та розвиток»), так і міської ради (секретар міської ради, заступник голови, керівник відділу молодіжної політики). Візит шведської делегації збігся у часі з візитом болгарської делегації міста Кубрат, громада якого має вже десятирічний досвід взаємин з українською громадою. Наслідком зустрічі стало підписання Меморандуму про співробітництво трьох міст – Горлівки (Україна), Кубрата (Болгарія), Омуля (Швеція).

У межах Меморандуму розроблено проект «Молодіжна активність Україна – Швеція 2013–2015», який обговорено й ухвалено на державному рівні урядом Швеції. Проект передбачає фінансове забезпечення робочих візитів городян, обмін молодіжними групами і волонтерами та ін. У Горлівці вже створено волонтерський центр, шведська сторона передала свій досвід щодо протидії молодіжному безробіттю та популяризації здорового способу життя, спільно молодь бере участь в Європейських програмах позабюджетного фінансування, що надає практичного значення цій роботі в умовах обмеженого міського бюджету [21].

Форми співробітництва урізноманітнюються з урахуванням професійної спрямованості їх учасників. Так, викладачі Горлівського інституту іноземних мов спільно з колегами міст Стокгольм (Ганна Варанкіна), Осло (Надія Коновалова), Нюрнберг (Вікторія Бреурош) видали філософський альманах «Метанойя», провели кілька спільних конференцій та робочих зустрічей [22].

Отже, відмовившись від зайвої ідеологізації та компартійного контролю, місцеві та центральні органи влади, громадськість продовжують міжнародні, міждержавні контакти. Вони наповнюються новим змістом на основі загальноприйнятих гуманістичних цінностей, розширюється географія цих контактів. Позитивним уроком минулого, який активно діє й сьогодні, є участь у співробітництві широких кіл громадськості, перш за все, на регіональному рівні. Стосунки дійсно стають міжнародними за масовою участю в них практично всіх верств населення – від школярів до пенсіонерів. Поширення взаємин відбувається як по горизонталі, так і по вертикалі, що підтверджує закономірність тенденції світового розвитку до інтеграції.

* Програма ООН-Хабітат по населених пунктах була заснована ще в 1978 р. В Україні у рамках Підготовчого процесу участі країни в Другій Конференції ООН по населених пунктах в 1994 р. створено Центр Муніципального Менеджменту (Хабітат). Місія Центру – надання лідерам місцевого самоврядування України практичної допомоги у розробці та впровадженні нових форм, систем і методів організації та управління на місцевому рівні відповідно до рекомендацій ПРОГРАМИ ООН ПО НАСЕЛЕНИХ ПУНКТАХ (ООН-ХАБІТАТ).

РЕЗЮМЕ

В контексте європейського вибору України проаналізовані форми міжнародного співробітництва, применение которых реально на регіональному рівні. Определены исторические уроки местных «попратимских связей» советского периода, приведены конкретные примеры сотрудничества городов Донетчины с различными европейскими городами как относительно нового направления в деятельности органов местного самоуправления.

Ключевые слова: Донетчина, европейский выбор, местное самоуправление, хорошее управление, города-попратимы.

SUMMARY

In the article the forms of the international cooperation which are real for use at regional level are analyzed in the context of Ukraine's European choice. The author defines historical lessons of local "brotherly relations" of Soviet period and gives concrete examples of cooperation among the cities of Donetsk region and the cities of Europe as a rather new activity of local self-government.

Key words: Donetsk region, European choice, local self-government, good governance, twin-cities.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Європейський проект та Україна : монографія / А. В. Єрмолаєв, Б. О. Парахонський, Г. М. Яворська, О. О. Резнікова [та ін.]. – К. : НІСД, 2012. – 192 с.; Дергачов В. А. Геополітика / В. А. Дергачов. – Киев : ВИРА-Р, 2000. – 198 с.; Мальський М. Теорія міжнародних відносин / М. Мальський, М. Мацяк. – К. : Знання, 2007. – 461 с.; Міжнародні відносини: історія, теорія, економіка / За ред. М. З. Мальського і Ю. М. Мороза. – Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. І.Франка, 2002. – 236 с.; Чекаленко Л. Д. Зовнішня політика і безпека України. – К., 2004; Україна в Європі: Пошуки спільного майбутнього / Керівник авторського

колективу і науковий редактор доктор історичних наук, професор А. І. Кудряченко. – К. : ІСД НАНУ, 2009. – 269 с. та ін.

2. Актуальні проблеми становлення та розвитку місцевого самоврядування в Україні: [кол. монографія] / [В. О. Антоненко, М. О. Баймуратов, О. В. Батанов та ін.]; за ред. В. В. Кравченка, М. О. Баймуратова, О. В. Батанова. – К. : Атака, 2007. – 864 с.; Безверхнюк Т. М. Європейські стандарти врядування на регіональному рівні: [монографія] / Т. М. Безверхнюк, С. Є. Саханенко, Е. Х. Топалова. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2008. – 325 с.; Європейська хартія місцевого самоврядування та розвиток місцевої і регіональної демократії в Україні: науково-практичний посібник / За ред. М. О. Пухтинського, В. В. Толкованова. – К. : Крамар, 2003. – 400 с.; Куйбіда В. С. Сучасні проблеми і регіональні особливості місцевого самоврядування в Україні / В. С. Куйбіда. – Львів : Літопис, 2001. – 260 с.; Регіональна політика: методологія, методи, практика [монографія] / [за ред. академіка НАНУ М. І. Долішнього]. – Львів : ІРД НАН України, 2001. – 700 с.; Регіональна політика в країнах Європи: Уроки для України / [за ред. С. Максименка]. – К. : Логос, 2000. – 171 с. та ін.
3. Толкованов В. В. Добре врядування та інструменти його забезпечення на місцевому і регіональному рівнях: вітчизняний та зарубіжний досвід / В. В. Толкованов. – К. : Місто НВ, 2013. – 264 с.
4. Державний архів Рівненської області. – Ф. 400, оп. 98, спр. 21, арк. 93–99; оп. 102, спр. 37, арк. 41–42; Державний архів Тернопільської області. – Ф. 1, оп. 1, спр. 5982, арк. 136–137; оп. 25, спр. 17, арк. 3–4; Державний архів Херсонської області. – Ф. 46, оп. 5, спр. 53, арк. 81–96; Державний архів Хмельницької області. – Ф. 487, оп. 27, спр. 15, арк. 35–40; Державний архів Кіровоградської області. – Ф. 429, оп. 1, спр. 119, арк. 23–24; Державний архів Житомирської області. – Ф. 76, оп. 24, спр. 31, арк. 43–49.
5. Державний архів Рівненської області. – Ф. 400, оп. 98, спр. 21, арк. 97–99; оп. 130, спр. 79, арк. 14–16; Державний архів Тернопільської області. – Ф. 1, оп. 1, спр. 5982, арк. 175; оп. 29, спр. 14, арк. 85–86; Державний архів Хмельницької області. – Ф. 487, оп. 33, спр. 15, арк. 44–48; Державний архів Луганської області. – Ф. 179, оп. 34, спр. 37, арк. 57–58; оп. 39, спр. 51, арк. 98–99; Державний архів Херсонської області. – Ф. 46, оп. 1, спр. 4319, арк. 85–88; Державний архів Кіровоградської області. – Ф. 429, оп. 9, спр. 887, арк. 65; 99; 135.

6. Державний архів Рівненської області. – Ф. 177, оп. 8, спр. 13, арк. 166.
7. Державний архів Хмельницької області. – Ф. 862, оп. 23, спр. 22, арк. 77–79.
8. Державний архів Луганської області. – Ф. 311, оп. 17, спр. 92, арк. 3–64.
9. Державний архів Рівненської області. – Ф. 400; 114, спр. 24, арк. 6–7.
10. Державний архів Тернопільської області. – Ф. 1, оп. 21, спр. 71, арк. 173; оп. 23, спр. 71, арк. 41.
11. Державний архів Хмельницької області. – Ф. 487, оп. 24, спр. 12, арк. 94–97.
12. Державний архів Луганської області. – Ф. 179, оп. 39, спр. 92, арк. 5–7; Ф. 311, оп. 11, спр. 17, арк. 22–23.
13. Державний архів Кіровоградської області. – Ф. 429, оп. 17, спр. 44, арк. 44–45; Державний архів Житомирської області. – Ф. 76, оп. 9, спр. 21, арк. 8–12.
14. Державний архів Хмельницької області. – Ф. 862, оп. 17, спр. 19, арк. 71; оп. 18, спр. 86, арк. 35; спр. 273, арк. 59–60; Державний архів Луганської області. – Ф. 311, оп. 11, спр. 9, арк. 24–25; Державний архів Кіровоградської області. – Ф. 1574, оп. 13, спр. 16, арк. 32–34; Державний архів Херсонської області. – Ф. 46, оп. 15, спр. 371, арк. 46–47; оп. 25, спр. 253, арк. 100;
15. Державний архів Російської Федерації. – Ф. 9563, оп. 1, спр. 3716, арк. 38.
16. Толкованов В. В. Вказ. праця. – С. 13.
17. Куйбіда В. С., Ткачук А. Ф., Толкованов В. В. Транскордонне співробітництво та розвиток транскордонних кластерів. – К. : Крамар, 2009. – С. 126.
18. Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/759/>.
19. Мікула Н. А. Міжтериторіальне та транскордонне співробітництво. – Львів : ІРД НАН України, 2004. – С. 108.
20. Режим доступу: http://eeas.europa.eu/delegations/ukraine/projects/youth/youth_uk.htm; http://yia.org.ua/prykladny_proektiv.html ; http://yia.org.ua/evr_volont_slujba.html.
21. Режим доступу: <http://www.gorlovka.dn.ua/ru/node/8543>.
22. Поточний архів Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет». Папка «Міжнародні зв'язки».

УДК 94(367)
ББК 63.3 (2=Болг)

Я. В. КОМАР
ДИСПЕРСНІ ГРУПИ БОЛГАР УКРАЇНИ: ДЖЕРЕЛЬНА
БАЗА ОПУБЛІКОВАНИХ МАТЕРІАЛІВ

У статті проаналізовано різні за походженням та інформативним потенціалом види джерел, що стали підґрунтям для дослідження дисперсних груп болгар Приазов'я за доби радянської державності. Головна увага зосереджена на опублікованих матеріалах: нормативно-правових актах, актових та статистичних матеріалах, періодичній пресі, матеріалах мережі Інтернет.

У сучасному джерелознавстві існує багато підходів до класифікації історичних джерел. У своєму дослідженні ми візьмемо за основу класифікацію Л. М. Пушкарева, який виділяє сім типів історичних джерел: писемні, речові, етнографічні, усні, лінгвістичні, фотокінодокументи та фотодокументи [1]. У запропонованій статті особливу увагу приділимо писемним джерелам, а саме опублікованим джерелам, головною рисою яких є загальнодоступність та відкритість. Їх варто представити у такому вигляді:

Опубліковані матеріали:

- а) нормативно-правові акти;
- б) актові матеріали;
- в) статистичні матеріали;
- г) періодична преса;
- д) матеріали мережі Інтернет.

Нормативно-правові акти. До писемних джерел, окрім архівних матеріалів, у першу чергу слід віднести надруковані матеріали, які представлені нормативно-правовими актами владних структур держави. За юридичною силою нормативно-правові акти поділяються на дві групи: закони та підзаконні акти. Закон має найвищу юридичну силу та регулює найважливіші суспільні відносини. До цієї групи слід віднести головний закон СРСР – Конституція СРСР 1924, 1936 та 1977 років [2], а також Конституція УСРС 1919, 1937 та 1978 років [2]. Закони є основою складовою законодавства держави. Можна виділити два види законів: конституційні та основні. Функції закону полягають у тому, щоб розвивати та конкретизувати положення, що наведені Конституцією, або в інших нормативно-правових документах, що мають найвищу юридичну силу. Конституційні закони: «Про громадянство Союзу

Радянських Соціалістичних Республік» [4]. Прикладами основних законів є «Закони про стани» [5], Закон СРСР «О языках народов СССР» [6]. За галуззю права закони можуть кодифікуватися в окремі кодекси, наприклад, Карний кодекс РРФСР 1926 року [7].

Другу групу нормативно-правових актів складають підзаконні акти. Їх головна функція – деталізувати та конкретизувати закони, вони приймаються на підставі закону, задля його виконання та не можуть йому суперечити. За зменшенням юридичної сили підзаконні акти можна класифікувати наступним чином: Укази Президента або Президії Верховної Ради; постанови Президії Верховної Ради; постанови уряду, акти міністерств, комітетів та відомств: накази, інструкції, розпорядження, статuti, положення, рішення колегій; акти виконавчих органів на місцях; акти органів місцевого самоврядування; акти окремої юридичної особи (підприємств, установ та організацій).

Аналіз нормативно-правових актів дає змогу представити процес міграції болгар у Приазов'я не тільки як окремий факт, але вписати його до загальної картини інших процесів державного масштабу, таких як міграційна політика, державна національна політика, післявоєнна відбудова народного господарства, інтернаціональні зв'язки СРСР, розвиток етнопонаціональних процесів у 80х роках ХХ ст.

Актові матеріали. У широкому розумінні акт – це будь-який текст, що має силу документа, у вузькому значенні, згідно визначення С. М. Каштанова, акт – це тільки комплекс дво- або багатосторонніх документів, якими встановлюються певні правовідносини між сторонами угоди [8, с. 249]. Отже, до актових матеріалів ми віднесемо міжнародні угоди, конвенції та державні програми.

У межах державної політики з питань розвитку етнічних меншин ЦК КПРС у вересні 1989 р. прийняв Платформу КПРС «Національна політика партії в сучасних умовах», яка визначила напрямки розвитку етнічних меншин [9].

Серед міжнародних угод між СРСР та Народною Республікою Болгарією слід виділити угоди «Про направлення до Радянського Союзу болгарських працівників для роботи на підприємствах, будівництвах і в радгоспах СРСР» (1957 р.), «Про соціальне забезпечення» (1959 р.), «Про правову допомогу у цивільних, сімейних і кримінальних справах від 19.02.1975 р.» [10]. Також різновидом міжнародного договору є конвенція, яка регулює весь комплекс питань з відповідною тематикою. Так, між СРСР і НР Болгарією було підписано цілий ряд конвенцій з питань регулювання громадянства (Конвенція між Союзом Радянських

Соціалістичних Республік та Народною Республікою Болгарія про врегулювання питання про громадянство осіб з подвійним громадянством від 12 грудня 1957 року) [11] та трудових відносин (Конвенція про рівноправність громадян країни та іноземців у галузі відшкодування працівникам під час нещасних випадків № 19 від 8 вересня 1926 року; Конвенція про права на організацію та об'єднання працівників у сільському господарстві № 11 від 25.10.1921 р.; Конвенція про рівноправність громадян країни та іноземців і осіб без громадянства у галузі соціального забезпечення № 118 від 25 квітня 1964 року [12]).

Використання актових матеріалів дозволило подивитися на питання історії дисперсних груп болгар Приазов'я крізь призму міжнародного співробітництва та загальноєвропейського контексту.

Статистичні матеріали. Особливе значення для дослідника мають матеріали переписів населення: Першого Загального перепису населення Російської Імперії 1897 р. та Всерадянських переписів населення 1926 р., 1939 р., 1959 р., 1970 р., 1979 р. та 1989 р., що дає можливість виокремити міграційні потоки та простежити динаміку етносоціальних процесів. З матеріалами переписів населення можна ознайомитися як безпосередньо з оригіналами документів, так і з тематичними статистичними довідниками, збірками, щорічниками, описами, оглядами, наприклад, «Болгары в Российской империи, СССР, странах Балтии и СНГ» або «Статистический годишник на Народна Република България» [13].

Матеріали періодичної преси. У будь-якому дослідженні матеріали періодичної преси посідають значне місце, особливо їх значення зростає при вивченні новітнього періоду історії. Відмінна риса цього джерела інформації – оперативність висвітлення подій з життя особи, колективу, громади чи суспільства та стиль викладу матеріалу, завдяки чому відбувається включення дослідника у певний період історії. За нашою темою матеріали періодичної преси репрезентовані республіканськими, обласними та місцевими друкованими ЗМІ, а також спеціальними виданнями болгарської меншини.

Інформацію про болгар східної частини Азовського басейну дореволюційного періоду можна знайти в матеріалах періодичних видань «Кубанские областные ведомости», «Кубанский край», «Листок войны» та «Новая заря» [14]. Окремо слід відзначити місце газети «Придунайская правда» в питанні участі болгар у післявоєнній відбудові та розвитку промислових районів Приазов'я, де протягом 40–50-х рр. з'являлись статті, замітки та листи про досягнення молоді Ізмаїльщини на шахтах: рівень їх зарплати та соціально-побутові

умови проживання, оголошення про набір на курси, до шкіл ФЗО та на роботу на різні об'єкти Радянського Союзу [15].

В обласних та міських газетах, таких як «Димитровец», «Комсомолец Донбасса», «Краматорская правда», «Макеевский рабочий», «Металлург», «Радянська Донеччина», «Слово шахтера», «Социалистический Донбасс», «Шахтерская вахта», «Шахтерская газета» протягом 1957–1991 років регулярно з'являлися статті, замітки та нариси, що висвітлювали події з життя болгар Донбасу: досягнення в роботі, культурні надбання, побутові умови тощо. Різноманітні дані та факти про радянський період з життя болгар Ростовської області та Краснодарського краю можна знайти в таких друкованих ЗМІ, як «Краснодарские известия», «Кубанские новости», «Советская Кубань» [16].

Крім того історію, культуру та життя болгарської громади в Україні висвітлюють такі газети: «Роден край» та «Україна: българското обозрение» [17]. Аналіз друкованих матеріалів болгарських періодичних видань свідчить про незначну кількість інформації про історію, культуру, життя дисперсних груп болгар Приазов'я, також досить мало інформації про діяльність національно-культурних товариств у таких областях, як Донецька, Луганська, і зовсім відсутня інформація про болгар, що мешкають за межами України (наприклад, Ростовська область, Краснодарський край).

Матеріали мережі Інтернет. Інтернет як глобальне джерело даних, де представлені продукти суспільної діяльності людини в різних формах, зберігає інформацію про цю діяльність і тим самим відкриває можливість пізнання. Запропоноване визначення не суперечить загальноприйнятому тлумаченню історичного джерела, воно більш конкретно й відповідає теорії відбиття. Відзначимо, що інформація, що перебуває у просторі Інтернет, безпосередньо відбиває історичний процес, фіксує окремі факти і події, на основі яких можливе створення уявлення про ту або іншу історичну епоху, події або явища й висунення гіпотез про причинно-наслідкові зв'язки, що спричинили ті або інші історичні реалії.

Деякі актуальні проблеми, що розглядаються в сучасній історичній науці, не можуть бути повноцінно представлені без такого важливого, за сучасними вимірами, джерела інформації, як Інтернет.

Внаслідок історичних реалій, як дисперсний характер проживання, хронологічно дистанційовані міграційні потоки, різні мотивації та причини до міграції та інше, вивчати групу болгар Приазов'я, ґрунтуючись тільки на традиційних підходах до джерелознавчої бази, буде неправомірним.

У мережі Інтернет розміщено безліч різнопланових й різнохарактерних матеріалів, що в сукупності утворюють комплекс джерел або джерельну базу. У ході роботи ми систематизували комплекс історичних джерел мережі Інтернет з питання вивчення історії формування й розвитку дисперсних груп болгар Приазов'я. Інформацію з цієї проблематики ми об'єднали згідно з надаваними послугами Інтернет: інформаційні портали, веб-форуми, блоги, вікі-проекти, соціальні мережі, файлообмінні мережі, Інтернет-телебачення й пошукові системи.

Найоб'ємнішим джерелом одержуваної інформації став інформаційний портал (або сайт). Інформація з історії й культури болгар Приазов'я була об'єднана в окремий сайт із відповідною тематикою «Държавна агенция за българите в чужина», «Конгес на българите в Украйна»), або була складовою частиною іншого інформаційного порталу (сайт «Лица России – этносы и народы» / Этносы / Болгары або сайт «Курултай-сообщество» / Национальные культурные центры / Болгары). У більшості випадків статті й книги вітчизняних і закордонних дослідників, що викладені в мережі Інтернет, також належать до категорії інформаційних порталів, тому що вони розміщуються на сайтах у руслі певної тематики.

Звертання до веб-форумів дало можливість одержати інформацію особистого характеру з повідомлень і безпосередньо поспілкуватися з респондентами шляхом Інтернет-переписки. Веб-форум (або «форум») – це додаток до основної версії сайту. Головною метою форуму є організація спілкування відвідувачів сайту шляхом визначення набору розділів для обговорення, які об'єднані загальною тематикою (культура, розвага, історія тощо). Розділи форуму визначаються творцями або адміністраторами сайту, внутрішня наповненість розділів залежить від самих відвідувачів. По суті, внутрішня ієрархія розділу репрезентується так: тема→повідомлення, що дозволяє визначити цільову аудиторію. Наприклад, сайт «О Болгарии по-русски» оснащений веб-форумом з одним із розділів «Історія», деякі теми з цього розділу: «Болгария и болгары вне Болгарии», «Болгарские фамилии», «Болгары-переселенцы в Россию», «Болгары в Приазовье» та інші.

Блог – сайт, зміст якого регулярно поновлюється: крім текстових повідомлень блоги можуть наповнюватися мультимедіа. Блоги можуть бути як персональними, так і груповими, об'єднаними однієї тематикою. Відмінною рисою блога від електронного Інтернет-щоденника є можливість коментувати записи, що сприяє встановленню діалогу й рефлексії між окремими користувачами.

Соціальна мережа – сайт з багаточисельною аудиторією, який надає можливість не тільки репрезентації користувача через персональну сторінку, але і його участь у соціальному співтоваристві, яке ґрунтується згідно з тематичними перевагами. Наприклад, соціальна мережа – «ВКонтакте», яка є другим за популярністю сайтом України й третім за кількістю відвідувань у Росії. Однією з послуг, що надається в цій мережі, є участь у групах, що дозволяє знайти такі групи як «Болгары Тюмени», «Паличевы, Каражовы, Партиловы, Бурлаковы, Москатовы и др.», «Болгары Украины» та взяти участь у запропонованих обговореннях, наприклад, «Болгары плохо знающий свой язык», «Книги об истории крымских болгар» або створити свою тему.

В умовах інформатизації суспільства й зміни ментальності людини відбуваються кардинальні трансформації в області традиційних поглядів на історичні джерела. Ми вважаємо, що роль мережі Інтернет, як джерела для одержання інформації для історичних досліджень, буде тільки зростати.

РЕЗЮМЕ

В статье проанализированы разные по происхождению и информативному потенциалу виды источников, которые стали основой для исследования дисперсных групп болгар Приазовья в период советской государственности. Главное внимание сосредоточено на опубликованных материалах: нормативно-правовых актах, актовых и статистических материалах, периодической печати, материалах сети Интернет.

Ключевые слова: информативный потенциал, дисперсные группы болгар, опубликованные материалы.

SUMMARY

In the article the author analyzes different types of sources according to their origin and informative potential which became the basis of the “Dispersed Groups of Azov Bulgarians In The Soviet Period” study. The main focus is on the published materials such as normative-legal acts, regulations and statistical materials, periodicals, materials on the Internet.

Key words: informative potential, disperse group of Bulgarians, published materials.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Пушкирев Л. Н. Классификация русских письменных источников по отечественной истории / Л. Н. Пушкирев. – АН СССР. Ин-т истории СССР. – М. : Наука, 1975. – 281 с.

2. Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик. Утверждена резолюцией II-го Съезда Советов Союза ССР от 31 января 1924 г. Режим доступа: <http://constitution.garant.ru>; Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик. Утверждена Чрезвычайным VIII съездом Советов Союза СССР 5 декабря 1936 г. – М. : Госполитиздат, 1957. – 29 с.; Конституция (Основной закон) Союза Советских Социалистических Республик. Принята на внеочередной седьмой сессии Верховного Совета СССР девятого созыва 7 октября 1977 г. – М. : Юрид. лит. 1980. – 47 с.
3. Конституция УССР: Принята на внеочередной седьмой сессии Верховного Совета УССР девятого созыва 20 апреля 1978 г. – Киев : Политиздат Украины, 1980. – 44 с.; Конституция (Основной закон) УССР 1937 г. – К. : Держлітвидав, 1938. – 31 с.; Конституция УССР утвержденная Всеукраинским съездом Советов в заседании 10 марта 1919 года и принятая в окончательной редакции Всеукраинским Центральным Исполнительным Комитетом в заседании 14 марта 1919 г. // История Советской Конституции. Сборник документов, 1917–1957 гг. / Отв. ред.: Гайдуков Д. А., Коток В. Ф., Ронин С. Л. – М. : Изд-во АН СССР, 1957. – С. 113–118.
4. Закон СРСР від 1 грудня 1978 року № 8497-IX «Про громадянство Союзу Радянських Соціалістичних Республік» // Ведомости Верховного Совета СССР. – 1978. – № 49.
5. Законы о состояниях (Св. зак. т. IX, изд. 1899 г., с доп. Узаконениями по 1-е июля 1901 г.) с разъяснениями, извлеченными из Кодификационной объяснительной записки к Законам о состояниях, изд. 1899 г., указов 1-го Департамента Правительствующего сената [и др.] / Под ред. юрисконсульта М-ва вн. дел Я. А. Плющевского-Плющика; Сост. пом. присяж. поверенного Я. А. Канторович. – Неофиц. изд. – Санкт-Петербург : Я. А. Канторович, 1901. – XXII, 792, 109 с.
6. Закон СРСР від 24 квітня 1990 року «Про мови народів СРСР» // Ведомости Съезда народных депутатов СССР и Верховного Совета СССР – 1990. – № 19. – С. 328.
7. Уголовный кодекс РСФСР редакции 1926 года. – М. : Советское законодательство, 1932. – 163 с.
8. Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории: учеб. пособие для студ. вузов, обуч. по гуманитарным спец. / И. Н. Данилевский [и др.]; Институт «Открытое общество». – М. : РГГУ, 2000. – 702 с.

9. Платформа КППС «Національна політика партії в сучасних умовах» / Матеріали Пленума ЦК КПСС (сентябрь, 1989.). – М. : Госполитиздат. – 45 с.
10. Угода між СРСР та Народною Республікою Болгарією про правову допомогу у цивільних, сімейних і кримінальних справах від 19.02.1975 р. // Інфодиск: Законодавство України – 1 електрон. опт. диск (CD-ROM): цв; 12 см. – Систем. вимоги: Pentium-233; 32 Mb RAM; CD-ROM Windows 95OSR2/98/NT/XP.; Угода між СРСР та Народною Республікою Болгарією про соціальне забезпечення від 11 грудня 1959 року. // Інфодиск: Законодавство України – 1 електрон. опт. диск (CD-ROM): цв; 12 см. – Систем. вимоги: Pentium-233; 32 Mb RAM; CD-ROM Windows 95OSR2/98/NT/XP.; Угода між урядом СРСР і урядом НРБ про направлення до Радянського Союзу болгарських працівників для роботи на підприємствах, будівництвах і в радгоспах СРСР від 18 травня 1957 р. // Советско-болгарские отношения (1948–1970): Документы и материалы. Москва: Издательство политической литературы, 1974. – 639 с. – С. 104-106.
11. Конвенція між СРСР та Народною Республікою Болгарія про врегулювання питання про громадянство осіб з подвійним громадянством від 12 грудня 1957 року // Сборник действующих договоров, соглашений и конвенций, заключенных СССР с иностранными государствами. Вып. XX. – М., 1961. – С. 208–211.
12. Конвенція про права на організацію та об'єднання працівників у сільському господарстві № 11 від 25.10.1921 р. // Інфодиск: Законодавство України – 1 електрон. опт. диск (CD-ROM): цв; 12 см. – Систем. вимоги: Pentium-233; 32 Mb RAM; CD-ROM Windows 95OSR2/98/NT/XP.; Конвенція про рівноправність громадян країни та іноземців і осіб без громадянства у галузі соціального забезпечення № 118 // Інфодиск: Законодавство України – 1 електрон. опт. диск (CD-ROM): цв; 12 см. – Систем. вимоги: Pentium-233; 32 Mb RAM; CD-ROM Windows 95OSR2/98/NT/XP.; Конвенція про рівноправність громадян країни та іноземців у галузі відшкодування працівникам під час нещасних випадків № 19 від 8 вересня 1926 року. // Інфодиск: Законодавство України – 1 електрон. опт. диск (CD-ROM): цв; 12 см. – Систем. вимоги: Pentium-233; 32 Mb RAM; CD-ROM Windows 95OSR2/98/NT/XP.
13. Военно-статистическое обозрение Кубанской области / Сост. ген. штаба подполк. Корольков. – Тифлис: тип. штаба Кавк. воен. окр., 1900. – 353 с.; Станчев М. Г. Болгары в Российской империи, СССР, странах Балтии и СНГ. Том 1 (1711–2006). Статистический сборник. / Михаил Георгиевич Станчев. – София: Академическое издательство имени проф. Марина Дринова, 2009. – 619 с.; Статистически годишник на Народна република България. 1973. – С. : Изд-во на Наука и изкуство, 1973. – 596 с.; Статистически годишник на Народна република България. 1974. – С. : Изд-во на Наука и изкуство, 1974. – 557 с.; Статистический ежегодник России 1915 г.: (Год двенадцатый) / Центр. статитич. комитет М.В.Д.; 1916. – Петроград: Изд. Центр стат. комитет МВД, 1917. – 447 с.; Статистический справочник Сталинского округа / УССР Центр. стат. упр. – Сталино : Б.И., 1928 . – 139 с.; Статистическое описание области Войска Донского / Новочеркасск : Обл. тип. Войска Донского, 1884. – 761 с.
14. Кубанские областные ведомости: печатный орган Краснодарского областного правления в Екатеринодаре; Кубанский край: частная ежедневная газета Екатеринодара; Листок войны: екатеринодарская еженедельная газета; Новая заря: ежедневная газета Кубанско-Черноморского края.
15. Придунайская правда: орган Измаильского обкома партии и Измаильского облисполкома
16. Димитровец: орган партийной и профсоюзной организации ордена Трудового красного знамени шахты № 5–6 им. Димитрова г. Красноармейск; Комсомолец Донбасса: орган Сталинского обкома и горкома ЛКСМУ; Краматорская правда: орган Краматорского городского комитета КП(б)У и городского совета народных депутатов Донецкой области; Макеевский рабочий: орган Макеевского горкома КП(б)У и горсовета депутатов трудящихся; Metallurg: орган партийного комитета, завкома профсоюза, управления Донецкого ордена Ленина, ордена Октябрьской революции металлургического завода им. В. И. Ленина; Радянська Донеччина: орган Сталінського обкому і міськкому КП(б)У та обласної Ради депутатів трудящихся; Слово шахтера: орган партбюро, шахткома, профсоюза и управления шахты им. Абакумова треста «Рутченковуголь»; Социалистический Донбасс: орган Донецкого обкома и Сталинского горкома КП(б)У, облисполкома и облпрофсоюза; Кубанские новости: официальный печатный орган администрации Краснодарского края; Советская Кубань: орган Краснодарского крайкома КПСС и краевого Совета депутатов трудящихся; Краснодарские известия: печатный орган департамента муниципальной собственности и городских земель администрации муниципального образования города Краснодар.

17. Роден край: всеукраїнски държавен культурно-просветен вестник на българите в Украйна; Украйна: българското обозрение: обществено-културен вестник.

УДК 338.24.021.8+35.075.31(477)
ББК 66.3 (4 Укр)

Ігор Тодоров

ВНУТРІШНІЙ ВИМІР РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ НА ДОНБАСІ

У статті на базі документів органів державної влади та місцевого самоврядування, матеріалів засобів масової інформації, соціологічних досліджень розглянуто історичне підґрунтя внутрішніх чинників сучасної війни на сході України. Зокрема, з'ясовано специфіку формування особливостей сприйняття дійсності мешканцями Донбасу, досліджено причини поширення антиукраїнських сепаратистських поглядів, доведено провідну роль Росії у розв'язанні війни в регіоні.

Понад двадцять років український Донбас перебував у правовому полі України і не мав, на відміну від Криму, помітних проявів сепаратизму. На загальнонаціональному референдумі 1 грудня 1991 на підтримку Акта про незалежність «за» проголосували майже 84% жителів Донецької і Луганської областей [1]. Втім, важко стверджувати, що значна частина тих, хто підтримав українську незалежність, керувалася виключно національно-патріотичними почуттями, навпаки – в якості мотивації швидше виступали прагматичні підходи. У Донбасі з радянських часів існували особливості ціннісних орієнтацій. Вони були обумовлені низкою факторів і найбільш яскраво проявилися під час російської агресії 2014–2015 рр.

Питання пошуку витоків сучасної війни на Донбасі мають неабияке наукове і практичне значення. Наукові розвідки в цій царині поки є доволі нечисельними. Зокрема, можна виділити праці О. Задорожного, І. Кононова, О. Палія, К. Скоркіна, О. Стяжкіної, Ю. Темірова [2].

Метою статті є розгляд внутрішніх факторів сучасної війни на сході України. Мета дослідження визначила наступні завдання: з'ясування специфіки формування особливостей сприйняття дійсності жителями Донбасу, дослідження причин поширення антиукраїнських сепаратистських поглядів, доведення провідної ролі Росії у розв'язанні війни. Реалізація окреслених вище завдань

спиралася на використання документів органів державної влади та місцевого самоврядування, матеріалів засобів масової інформації, соціологічних досліджень тощо.

Заселення території сучасного Донбасу впродовж XVI–XVIII століть здійснювалося переважно українцями. Етнічний склад регіону почав різко змінюватися в період першої індустріалізації в другій половині XIX століття. Велика кількість колишніх кріпаків з Центральної і Південної Росії переселялися в міста і селища регіону. За переписом 1897 року мала місце диспропорція між міським і сільським населенням. Найбільш чисельними національностями тут були українці – 53,3%, росіяни – 34,3% і греки – 5,1%. Але серед міського населення, яке становило 44,5% від загального, переважали росіяни (59,7%), Українців було тільки 29,5%, греків взагалі було дуже мало (0,5%), зате була досить відчутна кількість євреїв (4,2%). А серед сільського населення (55,5%) абсолютно переважали українці (72,5%), а росіяни (13,9%) ненабагато випереджали греків (8,8%).

Процес трансформації етнічного складу населення регіону отримав розвиток в роки сталінської індустріалізації. Питома вага українців в 1939 році залишилася незмінною (59,4%), проте зріс відсоток ваги росіян (з 26,0% до 31,3%), зменшився – греків (з 6,2% до 3,1%), німців (з 3,4% до 1,5%) і євреїв (з 2,7% до 2,1%) [3]. Певна частина переселенців мала кримінальне минуле. В силу браку робочої сили на шахти Донбасу нерідко приймалися люди навіть без документів.

Одночасно відбувалося нівелювання етнічних відмінностей через парадоксальний симбіоз комуністичних і кримінальних орієнтирів. Протягом усього радянського періоду зручним способом об'єднання жителів Донбасу була примітивізована марксистська ідеологія. В основі її були єдність в пролетарській приналежності, інтернаціоналізм і російська мова (як «мова міжнаціонального спілкування»). І ще, відповідно, класова ненависть і, як наслідок – презирство до культури і вищої освіти. Мовна приналежність відігравала в Донбасі дуже важливу роль, адже 75% населення регіону вважали рідною мовою – російську. Завдяки цьому, т.зв. «Мовне питання» місцеві еліти почали використовувати в політичній боротьбі вже з 1994 року. 27 березня 1994 в Україні відбулися вибори до Верховної Ради України. Одночасно з виборами в Донецькій області проходило дорадче опитування. Жителям регіону були запропоновані такі питання як: «Чи згодні ви з тим, щоб Конституція України закріпила функціонування російської мови як державної мови України поряд з державною українською мовою?»; «Чи згодні

ви з тим, щоб на території Донецької області мовою діловодства і документації, а також освіти і науки була російська мова поряд з українською?». Явка виборців на «дорадче опитування» склала 72%. Підтримка кожного з пунктів опитування коливалася від 80 до 90% [4].

Традиційно в Донбасі громадяни масово передавали соціальну опіку над своїм життям владі. Місцеві мешканці, в переважній більшості, вважали, що саме тільки влада відповідальна за освіту, охорону здоров'я, стабільну роботу, виплату зарплат, пенсій і соціальних пільг. Донбас – це регіон, який однозначно успадкував ту ціннісну систему, яка існувала в Радянському Союзі: махровий патерналізм, домінування колективістських цінностей, історична пам'ять, що переважно орієнтується на радянську спадщину. Саме така політика була вигідна як регіональній, так і центральній владі [5].

Під час президентської виборчої кампанії 2004 р. у Донецькій області політтехнологи кандидата Віктора Януковича використовували ностальгічні прорадянські настрої. Білборди підкреслювали, що «Донбас – це Олексій Стаханов», «Донбас – це Паша Ангеліна», «Донбас – це Макар Мазай», тобто відбувалося звернення до створених сталінською пропагандою образам передовиків виробництва перших п'ятирічок (1930-ті роки). Водночас не було згадок про інших вихідців з Донбасу – видатних діячів української культури – Володимира Сосюри, Василя Стуса, Івана Дзюби. Місцеві еліти виробляли і культивували своєрідний донбаський нарцисизм, підкреслюючи винятковість Донбасу і висуваючи гасла від «Донбас ніхто не ставив на коліна ...» до «Донбас порожняк не гонить».

Після початку Помаранчевої революції 28 листопада 2004 р. у Северодонецьку відбувся Всеукраїнський з'їзд народних депутатів і депутатів всіх рівнів. З'їзд заявив, що в разі приходу до влади «нелегітимного» президента залишає за собою право на адекватні дії, спрямовані на захист прав громадян своїх регіонів, аж до створення Південно-Східної автономії. Є. Кушнар'ову (тоді голова Харківської обласної ради) доручено було вести координацію дій щодо стабілізації суспільно-політичної ситуації з Верховною радою Криму, Донецьким, Дніпропетровським, Запорізьким, Луганським, Одеським, Херсонським, Миколаївським облрадами, Севастопольською міською радою (географічно майже співпадає з путінським проектом «Новоросії»). Уже тоді учасники цього форуму вірили, що Путін їх не кине [6]. Але Росія тоді не готова була до безпосереднього втручання. Ситуацію вдалося стабілізувати виключно внутрішніми українськими ресурсами.

Відповідне, в цілому негативне, ставлення склалося в регіоні до Київського Євромайдану. Інформаційний простір Донбасу був під повним контролем Партії регіонів і російських ЗМІ. Вони сформуливали думку про те, що події в Києві – змова екстремістів, яких спрямовує Захід. У цьому була переконана більшість жителів регіону. Частина донецчан, які повністю підтримували «Революцію Гідності», опинилася в меншості. Хоча місцевий небагаточисельний Євромайдан до середини січня 2014 не викликав помітної протидії з боку влади і антимайданівської більшості. Після втечі Януковича Донбас отримав «культурну травму». Вона була посилена недалекоглядними і провокативними кроками нової влади. Зокрема, спробою скасування Закону про засади державної мовної політики від 3 липня 2012 року. Опоненти демократичної влади України почали розповідати, що «тепер заборонено розмовляти рідною мовою, що навіть розглядається питання, щоб саджати за ґрати людей, якщо вони не будуть говорити українською мовою». Для того, щоб не було спекуляцій навколо мовної теми, в. о. Голови держави О. Турчинов прийняв рішення не підписувати закон, який скасовує попередній закон [7]. Однак, його позиція не вплинула на розвиток ситуації в Донбасі. Був втрачений момент, коли існував баланс між ментальним неприйняттям революції і підтримкою тих проросійських сил, які почали втілювати давно підготовлений план контрреволюції на сході і півдні України.

Громадська організація «Донецький інститут соціальних досліджень і політичного аналізу» (керівник Володимир Кіпень) у березні 2014 провела опитування громадської думки міста Донецька. Згідно з отриманими даними, українським медіа у висвітленні подій були схильні довіряти 34% донецчан, російським – 24%. Такий розподіл довіри до джерел повною мірою відбивав нестійкий характер громадської думки, яка формувалася в умовах інформаційної війни, яка фактично була розгорнута Росією з літа 2013 року.

Половина жителів Донецька висловилися за збереження унітарного устрою України, який не передбачав переходу до федерації. Сумарно прихильників єдності України було 66%. Прихильників входження Донецької області до складу РФ з тими, хто висловився за фактичне входження України до складу союзу, аналогічного СРСР, – 27%. І всього лише 5% бачили область як окреме державне утворення. Тобто до квітня ідеї т.зв. Новоросії чи Донецької народної республіки не користувалися популярністю. Можливо, це можна пояснити тим, що тоді Путін ще не визначився: окупувати Донбас за кримським сценарієм або створити маріонеткові квазі-держави.

Відносна більшість донеччан (25%) бачили головним напрямком змін у Донецьку на краще кардинальне оновлення влади на місцевому рівні, в тому числі, усунення з посад корупціонерів та осіб, пов'язаних з криміналом. А от традиційні «головні» проблеми, які протягом багатьох років очолювали список найбільш актуальних, що хвилювали донеччан – розмір зарплат і пенсій відійшли на другий план. Хоча 20% донеччан назвали зарплати і пенсії головними індикаторами ефективності змін на обласному рівні. Такий розподіл відповідей характеризував, в цілому, невластивий жителям шахтарської столиці радикалізм щодо оновлення й оздоровлення ситуації в регіоні. Економіка вперше за довгий час серйозно поступилася місцем політиці.

Дуже виразною була картина суспільних страхів мешканців Донецька. Найбільшого поширення набув страх перед радикально налаштованими жителями Західної України і Правим сектором. Загрозу від них для Донецька бачили 60% опитаних! Друга позиція щодо поширення серед донеччан – це страх перед центральною владою в Києві (47%). Третя серед масових фобій населення Донецька – страх втручання європейських і американських політиків (38%). Тобто, від 40 до 60% людей відчували загрози від факторів, які, в цілому, можна назвати виключно «продуктом» російських і місцевих засобів масової інформації. Причиною таких настроїв була насамперед дії місцевих еліт і російських провокаторів та медіа. Проте, ця пропаганда дуже легко сприймалася, бо лягала в приховані антиукраїнські стереотипи значної частини населення регіону. Таким чином, створювалися масові фобії населення краю. Показово, що страх перед громадянами Росії, які брали участь в організації та проведенні проросійських мітингів у березні 2014 (23%) і перед російськими політиками і військовими (21%) у донеччан був значно менше.

Водночас, теза про переважну орієнтацію донеччан на Росію тоді не підтверджувалася розподілом відповідей на питання про самоідентифікацію. Чітко патріотичні почуття, в цілому, були властиві більше ніж третині донеччан: вони ідентифікували себе переважно як «громадяни України». Близька до них група (21%) ідентифікувала себе як «російськомовних жителів України». Сумарно це склало 58%. На Росію орієнтувалася третина опитаних [8]. Проросійська провокація в Одесі 2 травня 2014 значно посилила антиукраїнські настрої в регіоні. Тоді проросійські бойовики вбили кількох українських патріотів. Увечері відбувся підпал одеського Будинку профспілок, що призвело до масової загибелі людей. На думку МВС України, ця трагедія була заздалегідь спланованою російськими спецслужбами акцією, метою якої було спровокувати

вибух насильства в Одесі та дестабілізувати ситуацію у всьому південному регіоні України [9].

Таким чином, масова свідомість донеччан була серйозно травмована політичними змінами в країні, точніше їх трактуванням органами місцевого самоврядування та домінуючими в регіоні російськими та проросійськими засобами масової інформації. Відчуття загроз, навіяні страхи, незахищеність виявилися відповідним середовищем для нагнітання протистояння, для розпалювання радикалізму та екстремізму. Слід додати, що ситуація за межами досить успішного обласного центру була помітно гіршою.

З боку місцевої влади та місцевого самоврядування з березня 2014 не було чітких, ефективних і продуманих дій, спрямованих на протистояння сепаратистським формуванням. Влада декларувала заклики до єдності України, але не робила дієвих кроків у цьому напрямку. Зміна обласного керівництва не призвела до позитивних змін. Оптимістичні заяви глави Донецької обласної адміністрації Сергія Тарути не змогли перешкодити російській спецоперації по створенню ДНР і не дали організувати на більшій частині області дострокові президентські вибори. Навпаки, значна частина чиновників фактично сприяла захопленням адміністративних будівель, телебачення, насильству щодо українських патріотів. Центральна влада також проявляла слабкість і нерішучість.

Місцевий олігархат намагався торгуватися з Києвом. Однак, фактично, він вже нічого не вирішував. Подальший розвиток подій довів його фактичну об'єктність і абсолютну залежність від російських спецслужб. Був зруйнований міф про весилля найбагатшої людини України Ріната Ахметова.

Самі учасники сепаратистського руху відверто зізнавалися, що підготовка до цих подій почалася принаймні з 2005 року. Тоді була створена громадська організація «Донецька республіка». Її основною метою було надання особливого статусу східним областям України. Свої акції малочисельні прихильники «Донецької республіки» проводили під вигаданим триколовим прапором з двоголовим орлом. В 2007 році за рішенням суду діяльність організації була припинена. Але, після судового рішення активісти оголосили «суверенною російською федеративною державою» Луганську, Донецьку та Херсонську області України. За це – за підозрою у поваленні конституційного ладу – щодо кількох членів «Донецької республіки» було відкрито кримінальні справи, але до суду справа не дійшла. Діяльність організації в цілому була млявою і не результативною, оскільки охочих підтримати сепаратистські ідеї виявилось не багато (не більше 160 чоловік) [10].

Лютневі події на Майдані прискорили терміни проведення російської спецоперації. Тобто події на сході України безумовно є результатом ретельно спланованої і підготовленої спецоперацією РФ, з урахуванням місцевих реалій.

Безумовно, що в Донбасі завжди існували проросійські настрої, передусім на емоційному рівні. Однак до 2014 р. вони не переходили в сферу політичного сепаратизму і не носили характер ненависті до всього українського, як наприклад, у Севастополі. Вони отримували вихід, в основному, через електоральну підтримку Партії регіонів, яка в Донбасі вважалася проросійською, хоча програма «регіоналів» формально базувалася на підтримці курсу на європейську інтеграцію України. Більшість електорату впевнено голосували за Віктора Януковича («знаємо, що бандит, але наш!»). Також симпатії до «північного сусіда» завжди виражалася в Донецькій області у вигляді підтримки відверто проросійської Комуністичної партії. Однак обидві політичні сили діяли в українському правовому полі і не могли виступати проти територіальної цілісності держави. При цьому, як не дивно, партії на кшталт Російського блоку, що прямо виступали за тісний союз з Росією, були в маргінесі.

Негативному розвитку подій навесні 2014 року сприяла бездіяльність, а фактично зрада правоохоронних органів, які не чинили опору протиправним діям російських агентів, проросійських активістів і люмпенів. В обласному управлінні СБУ більшість вищих офіцерів були завербовані Росією, тому ця структура по суті працювала на ворожу державу [11].

Після окупації Криму розпочалася друга фаза збройної агресії Російської Федерації проти України. В квітні 2014 року контрольовані, керовані і фінансовані спецслужбами Російської Федерації збройні формування проголосили створення «Донецької народної республіки» (7 квітня 2014) і «Луганської народної республіки» (27 квітня 2014) [12].

11 травня відбувся фейковий «референдум про незалежність народних республік», якому ніяк не змогли (або не захотіли) перешкодити конституційні органи державної влади та місцевого самоврядування. А деякі народні депутати України (О. Бобков, М. Левченко, О. Царьов) та місцеві чиновники відверто або таємно підтримували сепаратистів, а фактично початок російської окупації. Так, відділ освіти Донецької міської ради зобов'язував директорів середніх шкіл відкривати виборчі дільниці і забезпечувати роботу комісій вчителів [13]. Прихильники ДНР оприлюднили результати «референдуму» – державну самостійність Донецької області підтримали 89,7% від тих, хто взяв участь у голосуванні. Центральна

виборча комісія України назвала результати референдуму такими, що «містять ознаки посягання на конституційний лад України і захоплення державної влади і не матимуть жодних правових наслідків» [14].

Водночас варто відзначити, що досить багато людей прийшло на «виборчі дільниці» (за різними оцінками – до третини жителів регіону). Це можна пояснити низкою чинників. Зокрема, ностальгією за Радянським Союзом, з тією суспільною моделлю, яка там панувала. Зокрема, значна частина громадян похилого віку прийшла як у силу традиції завжди брати участь у виборах, так і з вірою на повернення минулого. Крім того, свою роль зіграли неприйняття київської влади і початок антитерористичної операції, а також протестні настрої антиолігархічної спрямованості. Проте в «референдумі» взяли участь не тільки літні люди, хоча саме вони склали основу електорату ДНР і ЛНР. Відносний «успіх» цього «референдуму» значною мірою був обумовлений глибоким соціально-економічною кризою, яка в Україні тривала довгі роки. Фактично організатори фейкових республік змогли каналізувати соціальний протест у площину політичного сепаратизму. Металургійна промисловість була основою експортного потенціалу України, але вона, як правило, не модернізована. У Донбасі було зосереджено величезну кількість депресивних селищ, маленьких містечок, в яких не було роботи, окрім як на нелегальних міні-шахтах «копанках». На референдумі 11 травня люди голосували за «нове життя» в своєму спотвореному розумінні.

Елементарні розрахунки свідчили, що самостійність регіону повністю безперспективна. Більшість тих, хто підтримали т.з. самостійність «ДНР» або «ЛНР», керувалися ірраціональним сприйняттям дійсності, заснованому на російській пропаганді, особливостях самоідентифікації, а також соціальних протестних настроях. Усе це було основою для поширення ідеї т.зв. «Новоросії».

Оптимістичні очікування українських патріотів у Донбасі, пов'язані з проведенням антитерористичної операції, руйнувалися через активне втручання в конфлікт російських збройних сил. АТО почалася 14 квітня 2014 у відповідь на захоплення російськими бойовиками і місцевими колаборантами ряду міст на півночі Донецької області. Досить скоро АТО переросла в повноцінну війну. На проросійській стороні діяли сили, які представляли місцевий бізнес і кримінальні інтереси, ідеологічно вмотивовані місцеві жителі, які щиро вірили в реальність фейкових республік. До осені у складі незаконних військових формувань стало більше місцевих жителів, головним чином, вже через економічну мотивацію.

Ці люди, перебуваючи в спотвореному російському культурному та інформаційному полі, практично не звертали уваги на те, що відбувається в Україні. Вони з ностальгією згадували тоталітарний радянський режим, і були готові стати частиною Росії, наївно вірячи в те, що зарплати і пенсії там вище, а життя – краще. Можна стверджувати, що на українському сході зерно російської пропаганди та оперативні дії російських спецслужб впали на благодатний ґрунт.

Таким чином, витоки війни в Донбасі не однозначні. Серед них є внутрішні – раптова зміна влади в Києві, інформаційне «зомбування» жителів Донбасу, деструктивний вплив регіональних владних і бізнесових еліт, а також кримінальних мереж, пов'язаних з попереднім президентом Віктором Януковичем, втрата легітимності нової київської влади в регіоні, слабкість організованих проукраїнських груп у Донбасі.

Водночас, потрібно підкреслити, що політичного сепаратизму на сході України, не проглядалося до березня 2014 р., тобто до початку реалізації великої геополітичної гри В. Путіна під назвою «Російська весна». Відносний успіх російської спецоперації обумовлений перш за все ціннісними відмінностями: у Донбасі співіснували європейський, проукраїнський і імперський проросійський підходи в сприйнятті життя при превалюванні останнього.

Сучасний розвиток подій на сході України не дає приводу навіть для стриманого оптимізму. Помилки української влади, відсутність адекватної відповіді російської агресії з боку Заходу, розв'язують руки Росії для підтримки фейкових республік і подальшої ескалації війни.

РЕЗЮМЕ

В статье на базе документов органов государственной власти и местного самоуправления, материалов средств массовой информации, социологических исследований рассмотрены исторические корни факторов современной войны на востоке Украины. В частности, выяснена специфика формирования особенностей восприятия действительности жителями Донбасса, исследованы причины распространения антиукраинских сепаратистских взглядов, доказано ведущую роль России в развязывании войны в регионе.

Ключевые слова: Донбасс, российская агрессия, «фейковый» референдум, «ДНР», «ЛНР», колабораты, оккупация, Революция Достоинства

SUMMARY

The article is based on the documents of the state and local government, media materials, sociological research and examines the historical background of internal factors of modern war in eastern Ukraine. The study has specified the peculiarities of reality perception in Donbas, revealed the reasons of spreading and yielding to anti-Ukrainian separatist views, as well as proved the leading role of Russia in the outbreak of war in the region.

Key words: Donbas, Russian aggression, “fake” referendum, “DPR”, “LPR”, collaborators, occupation, Revolution of Dignity

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Відомість про результати Всеукраїнського референдуму, 1 грудня 1991 р. // ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 28. – Спр. 144. – Арк. 6.
2. Задорожній О. АТО проти терористів, а не проти мирного населення. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://egamedia.com.ua/article/201225/>; Кононов І. Ф. Етнос. Цінності. Комунікація. (Донбас в етнокультурних координатах України). – Луганськ : Альма матер, 2000. – 494 с.; Палій О. Весь світ у шоку від брехні Путіна, а Янукович закінчить, як Іуда. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://glavred.info/politika/291842.html>; Скоркін К. Міт Новоросії: край реакційних утопій // Часопис «Критика»: Рік XVIII, число 9–10 (203–204); Стяжкіна Е. Кто считает, что конфликт на Донбассе затянется на десятки лет, тот не способен думать о будущем. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://life.pravda.com.ua/person/2015/04/25/192952/>; Стяжкіна О. «Сепаратизм» як універсальне заспокійливе. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://tyzhden.ua/Society/137352>; Теміров Ю. Зрозуміти Донбас – зберегти Україну або пастки позаісторичного мислення // Безпековой огляд ЦДАКР «Віклик і Ризики». – 2014. – № 10.
3. Каким был и есть сегодня Донбасс: население, национальный состав и демография. Сайт Аргумент УА. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://argumentua.com/stati/kakim-byi-i-est-segodnya-donbass-naselenie-natsionalnyi-sostav-i-demografiya>
4. Донбасс. 1994. – 1 апреля.
5. Портал неполітичних новин Донеччини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ngo.donetsk.ua/articles/zvidki-vzvalis-prorosiyiski-nastroyi-u-donecku-istorichniy-ekskurs>.
6. Северодонецкий съезд: Правда очевидца. Сайт информационного агентства «Ура» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ura.dn.ua/28.11.2005/4871.html>

7. Турчинов объяснил, почему не подписал языковой закон. Сайт газеты «Сегодня» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.segodnya.ua/politics/pnews/turchinov-obyasnil-pochemu-ne-podpisal-yazykovoy-zakon>
8. Портал неполітичних новин Донеччини [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ngo.donetsk.ua/articles/zvidki-vzyalis-prorosiyiski-nastroyi-u-donecku-istorichniy-ekskurs>.
9. СБУ та МЗС: росіяни причетні до провокацій та заворушень в Одесі. Сайт «Украинская правда». [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.pravda.com.ua/news/2014/05/3/7024268/>
10. Сепаратизм на Украине: история болезни. Сайт Радио «Свобода». [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.svoboda.org/content/article/25422661.html>
11. Переживет ли Донбасс пресинг России // Панорама. – 2014. – 24 апреля.
12. Заява Верховної Ради України. «Про відсіч збройній агресії Російської Федерації та подолання її наслідків». Офіційний портал Верховної Ради України. – Режим доступа: rada.gov.ua/news/
13. Школи в Донецьку змушують відкрити двері для «референдуму» 11 травня. Сайт «Украинская правда». [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.pravda.com.ua/news/2014/05/7/7024645/>
14. Заява Центральної Виборчої комісії. Сайт ЦВК України. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.cvk.gov.ua/pls/acts/New?py=2014&pm=5&pd=&bound=100>

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ В ЛІТЕРАТУРІ ТА ЛІТЕРАТУРИ В ІСТОРІЇ

УДК 304.4

ББК 71.4 (4 Рос) + 63.3 (4 Рос)

Т. М. Марченко

КАЗАЦКИЕ ЛЕТОПИСИ В КУЛЬТУРНОЙ ЖИЗНИ РОССИИ XIX ВЕКА: К ВОПРОСУ ОБ ОНТОЛОГИЧЕСКОМ СТАТУСЕ

В статье воссоздан процесс рецепции памятников казацкого летописания (летописи Самовидца, Г. Грабянки, С. Величко, «История Русов») в русской историографии и литературном процессе XIX века. Культурное освоение летописного материала прошло несколько этапов – распространение рукописных списков и первичная популяризация, первые публикации, начало научного изучения, историографическая беллетризация, эстетизация исторического материала и вовлечения его в литературное творчество. Эти уникальные тексты обусловили содержательную определенность и идейный потенциал целого корпуса художественных произведений. На основе летописей романтики творят особенную художественную реальность, которая существует параллельно истории и не есть её копией. Исторические факты и свидетельства летописцев можно рассматривать как атомы, первоэлементы авторского и читательского исторического мировоззрения, которые, просеянные в соответствии с эстетическими вкусами времени, складываются в единую, национальную картину мира.

Как известно, центральным постулатом эстетической теории романтизма стала мысль о том, что искусство развивается всегда в национальной форме, имеет национальную определенность. Эта идея позволила русским романтикам, особенно радикальным в её трактовке, значительно обогатить своё творчество тематически, включить в круг художественных поисков широкий исторический материал, в том числе и «инонациональный», экзотический по отношению к канонической русской истории. Для них интересна история «России совокупной» (О. М. Сомов), населённой множеством народов, не отделённых «ни пространством земель чужих, ни морями далёкими» [17, с. 557]. Одной их самых ярких среди многочисленных «инонациональных» тем русской романтической литературы стала украинская. Как справедливо отметил Ю. В. Манн, «украинский» материал, подобно «черкесскому», или «ливонскому», фигурировал

тогда ещё на правах общероссийского, был «свой» и, одновременно, «не свой» [13, с. 12]. Его восприятие в русской романтической картине мира наглядно иллюстрирует метафорическое упоминание П. А. Вяземским «оконечностей живописных» [2, с. 182]. А Н. И. Надеждин писал: «какое-то тайное согласие признаёт её (Украину – Т. М.) славянской Авзонией и предчувствует в ней обильную жатву для вдохновения. Наши поэты улетают в неё мечтать и чувствовать; наши рассказчики питаются крохами её преданий и вымыслов <...> Как географическое положение, так и исторические обстоятельства расположили Малороссию быть торжественным выражением поэзии славянского духа» [14, с. 280].

Парадоксально, но наряду со столь восторженно-идеалистическим восприятием, ориентация на национально-историческую документальность стала творческой стратегией многих литераторов-романтиков, именно таким путём новая русская литература обретала основы, источники, которые её питали. Фольклор и произведения древней книжности – летописи, хроники, дипломатические документы и эпистолярный, активно осваиваемые эстетическим сознанием эпохи, способствовали пробуждению исторической памяти на новом этапе общественной жизни, усиливали историзм художественного мышления, обусловили эстетическое освоение истории.

Творческое внимание романтиков влекли те эпохи, «с которых начинается новое существование народов в их политическом и нравственном бытии» и которые давали возможность ощущать связь «истории целого мира с частной жизнью человека» [18, с. 135]. Таким переломным, судьбоносным в «политическом и нравственном бытии» украинцев стало время, когда казачество превратилось в «авангард национально-освободительного движения в Украине», «а украинцы стали называться “казацким народом”» [22, с. 5]. Для большинства русских литераторов история Украины – это история казачества.

Исследователи, обращавшиеся к изучению украинской исторической темы в русском романтизме – Г. Грабович, Н. М. Жаркевич, И. А. Лучник, В. И. Мацапура, подчёркивали непосредственную зависимость большинства сюжетов и образов, приоритетов в отборе объектов изображения от украинского летописного материала. Отмечается также, что памятники казацкого летописания стали активным социокультурным фактором в процессе становления художественной словесности, тем более, что целая плеяда писателей-романтиков своими корнями, обстоятельствами жизни была тесно связана с Украиной. Поэтому изучение источниковой базы романтической тематики и образности в контексте украинской

исторической темы русской литературы обозначенного периода следует начать с рассмотрения онтологического статуса украинских летописных произведений в культурной жизни России, их влияния на интеллектуальную и художественную жизнь писателей того времени, на формирование национальной картины мира.

Речь идёт, в первую очередь, о казацких летописях Самовидца, Григория Грабянки, Самуила Величко, историософском трактате «История Русов» – произведениях, которые отобразили государственные устремления украинского народа и благодаря огромному духовному потенциалу, в них заложенному, стали тем художественным и информационным фактором, который обусловил ряд художественных замыслов и творческих начинаний многих литераторов-романтиков. Их успешной рецепции в широкой общероссийской культурной аудитории способствовало то обстоятельство, что, будучи одновременно памятниками историческими, научными, документальными, они воспринимались и как произведения художественные. Так, Г. Карпов подчёркивал, что летописи писались для лёгкого чтения, для «публики», а не для узкого учёного кружка специалистов [9, с. 215]. Вспомним в этой связи и оценки «Истории Русов» А. С. Пушкина («Множество мест в “Истории Малороссии” суть картины, начертанные кистью великого живописца» [15, с. 90]) и М. А. Максимовича («“История Руссов” – набросок столь желанной для нас художественной истории малороссийского народа») [12, с. 448].

В сложившейся в первые десятилетия XIX века общественно-политической ситуации летописные тексты, в том числе и казацкие, выполняли ещё и просветительские, воспитательные – «целительно-будительные [5, с. 7]», как выразился В. Дончик, функции. Эта характеристика известного украинского литературоведа спроектирована, прежде всего, на украинский литературный процесс, на новый этап духовного развития украинской нации. Однако реконструкция соответствующих реалий общероссийской культурной жизни эпохи романтизма позволяет говорить о более широких масштабах «будительности» памятников казацкого летописания, об их непосредственном влиянии на мировоззрение Ф. Н. Глинки, К. Ф. Рылеева, А. С. Пушкина, Н. В. Гоголя, Ф. В. Булгарина, В. Т. Нарезного, Е. П. Гребёнки, Н. А. Маркевича, М. А. Максимовича и других, менее известных литераторов. Ряд приведенных имён ещё раз напоминает о необходимости учитывать тот факт, что эпоха романтизма стала временем расцвета творчества литераторов-бикультуралов – тех, кто с полным правом принадлежат сразу двум национальным культурам – русской и украинской.

Итак, активное внедрение украинских летописных памятников в общерусский культурный контекст началось в начале XIX века. К тому времени ещё целиком рукописное наследие казацких летописцев распространяется в списках и, несмотря на такой локальный, элитарный доступ к читательской аудитории, вызывает определённый культурный резонанс. В научных трудах Д. Багалея, В. Шевчука, Я. Дзыры и др. приводятся довольно разрозненные факты, освещающие процесс знакомства русских читателей с древними рукописями. Объединим наиболее интересные из них в единую картину. Так, известно, что одна из известнейших летописей XVII века – летопись Самовидца, существовала в нескольких списках. Честь её открытия принадлежит П. Кулишу. Первый издатель памятника – Осип Бодянский (1846), славист и знаток древней письменности, профессор Московского университета, имел в своём распоряжении три списка, в том числе и русскоязычный перевод XVIII века, который принадлежал известному историку А. Ригельману. По свидетельствам М. А. Максимовича, существовали и другие списки летописи Самовидца, не учтённые первым издателем. Количество списков, открытых библиофилами, увеличивалось и после издания О. Бодянского.

Менее известной была летопись С. Величко, довольно объёмная, что и вызывало трудности с её переписыванием, копированием. Существовал, фактически, единственный список, так называемая копия Судзенко, которую в 1840 году купил на аукционе после смерти коллекционера И. Лаптева историк М. П. Погодин. Список хранился в основанном учёным «Древнехранилище» – уникальном собрании старинных книг и рукописей. После многочисленных неудачных попыток достать деньги на содержание коллекции М. Н. Погодин передал рукопись в Киевскую археографическую комиссию, где она публиковалась на протяжении ряда лет. I том вышел в 1848 г., II – в 1851 г., III том увидел свет в 1855 г., завершилось же издание в 1864 г.

Самыми популярными украинскими летописными произведениями XVIII века были летопись Гадяцкого полковника Григория Грабянки (Д. Багалея писал о существовании двадцати [1], а Ю. Луценко – более пятидесяти списков [11]) и анонимная «История Русов» – по выражению Н. Ульянова, «Катехизис, Коран и Евангелие украинства [19]».

Публикация летописи Г. Грабянки осуществлена И. Самчевским в 1854 г., «История Русов» была опубликована в 1846 г. благодаря усилиям О. Бодянского, но задолго до публикаций эти произведения приобрели известность в широких научных и читательских кругах. Так, в одном из писем 1870 года к О. Бодянскому М. Максимович

вспоминал, что известность «Истории Русов» началась со списка, который ещё в 1820-е годы приобрёл историк Д. Н. Бантыш-Каменский у Степана Ширяя. Ю. Оксман свидетельствует, что при содействии того же М. А. Максимовича рукописный список «Истории Русов» получил А. С. Пушкин. Это произошло осенью 1829 года. Поэт, как и большинство его современников, считал автором трактата известного писателя и архиепископа белорусского Георгия Конисского. В 1836 году, приветствуя на страницах журнала «Современник» издание его собрания сочинений, он писал: «<...> но главное произведение Конисского остаётся до сих пор неизданным <...> Как историк, Георгий Конисский ещё не оценён по достоинству, ибо счастливый мадригал приносит иногда более славы, нежели создание истинно высокое, редко понятное для записных ценителей ума человеческого и малодоступное для большого числа читателей [15, с. 95]». В связи с приведенными фактами подчеркнём обоснованность утверждений представителей американской украинистики О. Прицака и Н. Ульянова о том, что именно «История Русов» стала главным источником исторических сведений об украинском прошлом для историков и литераторов. «Последовательный, цельный и законченный морализаторско-беллетристическо-исторический рассказ, написанный в блестящей манере европейского Просвещения, “История Руссов” как раз и просвещала россиян и украинцев, закостеневших в их темноте и историческом беспамятстве, просвещала умело, грамотно, романтично, страстно» [19].

Уже первые, немногочисленные читатели рукописных списков казацких летописей смогли убедиться в том, что главным событием казацкой истории писатели-летописцы считали национально-освободительную войну 1648-1654 гг. под предводительством Богдана Хмельницкого. Интересно в этом смысле наблюдение В. Шевчука, который отметил, что в летописи Г. Грабянки на описание этой войны из 227 страниц отведено 123, предыдущая же история занимает всего 21 страницу [21, с. 435–436].

В летописных памятниках налицо апология гетмана, сознательно создаваемый его литературный культ. У С. Величко и Г. Грабянки он – «новый Моисей» народа малороссийского, в «Истории Русов» – «отец нации», «казацкий герой». Присущая всякому летописному повествованию «художественная неразвёрнутость» образа Хмельницкого не мешает стремлению казацких летописцев показать Богдана человеком необыкновенным ещё до выхода его на историческую арену. Весьма избирательно и лаконично излагая сведения о нём, авторы сосредоточены на преимущественном

изображении боевых подвигов казаков и их лидера, воссоздании трагического характера войны 1648–1654 гг. События Хмельнитчины изображены как явление не только национальное, но общеевропейское. К примеру, неизвестный автор «Истории Русов» сравнивает украинского героя с Помпеем и Цезарем, а С. Величко подчёркивает вовлечённость многих народов в происходящее на Украине.

От внимания учёных не укрылась тенденция акцентировать внимание читателей на утопических картинах благородного поведения малороссов, такие эпизоды, по мнению Е. Зарудного, буквально пронизывают «Историю Русов». «Чего стоит, – пишет исследователь, – вассально-рыцарское отношение к королю как к суверену и помазаннику Божьему – гетман приказал всему воинству своему, чтобы никто во время боя не посмел поднять убийственную руку на Короля и прикасаться к нему, яко к лицу освящённому, сиречь помазаннику Божьему, но при всяком случае почитал бы его с набожностью <...> Король несколько раз был окружён казаками, но к нему никто не прикасался и даже ничем на него не метал, а пропускали его уважительно <...> Плутарховы великие мужи словно ожили на украинских просторах» [6].

Подобный подход к эпохе Хмельницкого, закреплённый окончательно в «Истории Русов», был взят на вооружение русскими литераторами-романтиками. Как отмечает Г. Грабович, в первые десятилетия века XIX, «принимая эту культуру как свою, то есть как областной вариант, обогащающий широкую всероссийскую словесность, русский читатель и критик ещё как бы не замечал, что <...> её нельзя так просто интегрировать в русскую, “отечественную” и что она на глазах превращается во что-то другое» [4, с. 97].

В результате рецепции летописных текстов с их чёткой и определённой трактовкой образа Богдана Хмельницкого, всего казачества в русском романтическом сознании были заложены определённые «горизонты ожидания», реализованные затем в литературных произведениях, созданы идейные условия для конструирования художественного образа украинского гетмана, всей его эпохи в творчестве русских поэтов и писателей по определённой, героико-харизматической модели.

Следует отметить, что процесс знакомства русских читателей с событиями украинской истории и национальными героями осуществлялся при активном участии русской периодической печати. Русские литературные журналы охотно публиковали документы, разного рода архивные материалы, касающиеся украинской истории. Их подробный перечень дан в книге

Г. Карпова «Критический обзор разработки главных русских источников, к истории Малороссии относящихся» (1870) [9], мы же приведём лишь несколько подтверждающих примеров. К числу первых документов украинской истории, ставших известными русским читателям, отнесём «Манифест Богдана Хмельницкого» и «Краткий летописец», они были напечатаны в 1793 году, в журнале «Российский Магазин». В «Северном архиве» (ч. XV) за 1825 год опубликованы фрагменты из сочинений Гийома Лавассера Боплана, французского военного инженера, который в 1630-1648 гг., находясь на службе у польского правительства, руководил строительством крепостей на юге Украины. Его «Описание Украины» в полном объёме было издано в Петербурге в 1832 году. В 1827 году журнал «Вестник Европы» напечатал переписку Богдана Хмельницкого и Ивана Выговского с патриархом Никоном. Харьковский романтик О. С. Евецкий в 1835 году печатает на страницах «Московского телеграфа» «Универсал гетмана Богдана Хмельницкого», а в «Телескопе» пишет «Об изгнании Зиновия Хмельницкого из Субботова». Журналы «Отечественные записки» (1851, № 2, т. 74) и «Современник» (1859, вып. 4) предоставили свои страницы Н. А. Маркевичу – известный писатель рассказал об истории своего уникального архива, относящегося к истории Украины XVI – XVIII вв. Коллекция содержала двенадцать тысяч памятников, а О. Бодянский, говоря о ней, отмечал: «...счёт старинным рукописям идёт не номерами, а пудами [цит., по 10, с. 93].»

Важную роль в деле утверждения украинской проблематики в научной, издательской и литературной сферах играло Общество истории и древностей российских. Созданное в 1804 году при Московском университете, обладая правом снимать копии со всех летописей и архивных документов, оно сосредоточило внимание на публикации памятников старины – старославянской, древнерусской и украинской письменности. О масштабах его культурно-просветительской деятельности свидетельствует материал, собранный в монографии О. В. Тодийчук «Украина XVI–XVIII вв. в трудах Общества истории и древностей российских» (1989). Исследовательница проанализировала публикации, которые появлялись на страницах периодических изданий, прежде всего в журнале «Чтения Общества истории и древностей российских», который с 1845 года редактировал уже упомянутый нами О. Бодянский. Это, в первую очередь, источники, освещающие ход Освободительной войны 1648–54 гг. Кроме «Истории Русов» и летописи Самовидца были напечатаны Львовская, Киевская и Густинская летописи, диариуш Ханенко, Реестр Войска

Запорожского 1649 года, летописная «Повесть о том, что случилось на Украине со времени покорения её Литвой до смерти Богдана Хмельницкого», «Краткое описание о казацком малороссийском народе» П. Симовского и т.д. В числе уникальных документов, ставших доступными русским читателям, отметим «Перевод с грамоты турецкого Магомет Салтана, что писана к запорожских черкас гетману Богдану Хмельницкому 1653 года, в месяце марте», изданный Осипом Бодянским в 1848 году.

Презентация исторических документов и произведений казацкого летописания русской читательской аудитории сопровождалась и первыми попытками их научного изучения. Одной из первых проблем, затронутых не только учёными, но и литераторами, активно обсуждавшихся, стала проблема авторства летописных памятников. Так, была поставлена под сомнение широко распространённая тогда идея о Георгии Конисском как авторе «Истории Русов». М. А. Максимович писал о попытках проникнуть в архив Лубенского полковника Полетики, по заказу которого Г. Конисский якобы и написал «Историю...»: «...чрезвычайно мне интересно было бы узнать имя многоталантливого анонима, сложившего эту фактически неверную, но высокохудожественную подмалёвку «Истории Малороссии». А что она написана не Георгием Конисским, а другим лицом, чуть ли не в первой четверти XIX века ещё живым – в том я так убеждён, что и против ваших возражений готов выдержать диспут [цит. по 12, с. 74]». Это письмо, адресованное О. Бодянскому, отображает один из эпизодов научной полемики, длившейся в 20–40- годы XIX века, в которой с разной степенью активности приняли участие А. С. Пушкин и Д. Н. Бантыш-Каменский, М. П. Погодин и Н. И. Костомаров, другие авторитетные в научных и литературных сферах современники.

Были сделаны попытки, пока ещё робкие и малоубедительные (О. Бодянский, М. Максимович), определить имя человека, которого, начиная с П. Кулиша, называли Самовидцем, назвать место создания летописи, событий, свидетелем которых был автор, исследовался язык произведения, выявлялись позднейшие дополнения к основному тексту.

Распространение и популяризация летописей, других исторических документов, их издание и начало научных исследований сопровождалось не только научными и общественными дискуссиями, но и возникновением на их фактографической основе историографических трудов, созданных по законам как научного, так и художественного творчества, так называемой беллетризованной историографии. Эту особенность духовной жизни эпохи особенно

важно учитывать, помня, что художественность как неотъемлемая черта была присуща и летописям, поэтому в трудах историографов-романтиков XIX века она может считаться традиционно унаследованной.

Как известно, в 1818 году вышли в свет первые восемь томов «Истории государства Российского» Н. М. Карамзина, которые, говоря словами А. С. Пушкина, открыли читателям историю отечества, до тех пор запечатлённую в труднодоступных летописях и архивных документах. Великий историограф блестяще решил сложную дилемму: как совместить «художественное словесное произведение» и строгость науки, где «нельзя прибавить ни одной черты к уже известному». Над его текстами, считает доктор исторических наук А. Ф. Смирнов, как будто трудились два человека: один – глубокий учёный, критик источников, другой – писатель, парящий на крыльях творческого вдохновения [16, с. 52]. «Живописность его пера необычайна: в истории же России это главное дело: мысль разрушила бы нашу историю, кистью одной её можно создать» [цит. по 7, с. 101]. Этот восторженный отклик П. Я. Чаадаева об «Истории...» Н. М. Карамзина отмечает быстро ставшее традиционным стремление русской литературы к эстетизации исторического мышления, установку на восприятие истории как художественного артефакта, базировавшееся ещё и на мощной философской основе.

Ряд историографических произведений, имеющих как научное, так и художественное значение, продолжил Д. Н. Бантыш-Каменский, по словам А. С. Пушкина, «настоящий историк, а не поверхностный рассказчик или переписчик» [8, с. 526–527]. Он стал автором первой удачной попытки систематического научного изучения истории Украины. Четырёхтомная «История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства» увидела свет в 1822 году, её успех в широких читательских кругах показал необходимость новых дополненных изданий, которые и были предприняты в 1830 и 1842 годах. Созданная в жанре беллетризованной историографии, книга Д. Н. Бантыш-Каменского выполнила сходную с «Историей государства Российского» Н. М. Карамзина функцию. Она стала не только собранием исторических сведений, служила их популяризации, но подобно труду Н. М. Карамзина – источника литературных сюжетов на темы русской истории, долгие годы питала украинскими историческими сюжетами литературу русского романтизма.

Итак, появление и развитие в русском литературном процессе того времени многообразной в своих проявлениях украинской

исторической темы, её идейно-образных констант во многом предопределено творческой рецепцией летописных текстов и возникшими на их основе историографическими трудами. Так возникает уже известный, в общем-то, факт – наличие тесной связи, генетического единства новейшей русской литературы с научными изысканиями, с так называемой «профессорской культурой». Целый ряд учёных, профессоров стали активными участниками живого литературного процесса, сделали многие события в учёном мире фактами литературной жизни. Вслед за Д. Н. Бантыш-Каменским тип «художника-историка», «учёного-литератора», «научного романтика» демонстрирует нам наследие М. А. Максимовича и Н. И. Костомарова. В 30–50-е годы XIX века, в пору бурной общественной полемики о праве украинцев иметь собственную историю, язык, национальную культуру, все они успешно сочетают в своих позициях чувство украинского патриотизма и общерусской политической верноподданности. Подобная неразграниченность позиций в общественном и эстетическом сознании первой половины XIX века объяснима, считает Г. Грабович: «Украина de facto и формально, а также в своём коллективном самосознании была хоть и колоритной и исторически-своеобразной, но только провинцией российской империи [3, с. 41]». Известный учёный отмечает существование в русско-украинском (едином в то время – Т. М.) литературном контексте первой половины XIX века концепции-парадигмы «смерть Украины», заимствованной из летописных текстов. Суть этой парадигмы сводится к следующей идее, воплощённой как в историографии, так и в литературном творчестве романтиков – прошлая (т.е. казацкая, свободная, героическая) Украина перестала существовать, для неё в современном и будущем мире нет места. Это трагический, но рационально-закономерный прогресс, «переход от чего-то аутентичного и органичного, в безрадостную современность» [3, с. 42].

Как видим, рецепция казацких летописей в России прошла несколько этапов – распространение рукописных списков и первичная популяризация, первые публикации, начало научного изучения, историографическая беллетризация, эстетизация исторического материала и вовлечения его в литературное творчество. Эти уникальные тексты обусловили содержательную определённую и идейный потенциал целого корпуса художественных произведений. На основе летописей романтики творят особенную художественную реальность, которая существует параллельно истории и не есть её копией. Исторические факты и свидетельства летописцев можно рассматривать как атомы, первоэлементы авторского

и читательского исторического мировоззрения, которые, в соответствии с эстетическими вкусами времени, складываются в единую, национальную картину мира.

РЕЗЮМЕ

У статті відтворено процес рецепції пам'яток козацького літописання (літописи Самовидця, Г. Грабянки, С. Величка, «Історія Русів») в російській історіографії та літературному процесі XIX століття. Культурне засвоєння літописного матеріалу мало кілька етапів – розповсюдження списків рукописів, їх первинна популяризація, перші публікації, початок наукового вивчення, історіографічна белетризація, естетизація історичного матеріалу і залучення його в літературну творчість. Ці унікальні тексти зумовили змістовну визначеність та ідейний потенціал цілого корпусу художніх творів. На основі літописів романтики творять особливу художню реальність, яка існує паралельно з історією й не є її копією. Історичні факти і свідчення літописців можна розглядати як атоми, першоелементи авторського і читацького історичного світогляду, які, у відповідності з естетичними смаками часу формують єдину, національну картину світу.

Ключові слова: літописи, художня рецепція, белетризація, картина світу.

SUMMARY

In the scientific paper the perception process of the Cossack annals monuments is recreated (the chronicles of Samovidez, G. Grabyanka, S. Velichko, “The History of Russes”) in Russian historiography and the literary process of XIX century. The cultural mastering of the annalistic material had a few periods – the distribution of the manuscript lists and the primary popularization, the first publications, the beginning of the scientific studying, historiographical fictionalization, historical material aesthetisation and the implication of the material into literary creative work. These unique texts specified the content and the ideological potential of a whole set of works of art. Romanticists create a special artistic reality on the basis of the chronicles. This reality is parallel to history and is not its copy. The historical facts and the arguments of the chroniclers can be seen as the atoms, the basic elements of the author's and the reader's historical world-view. Being sifted in accordance with the aesthetic tastes of the time, they form a single national picture of the world.

Key words: chronicles (annals), artistic reception, fictionalization, the picture of the world.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Багалій Д. І. Нарис української історіографії : джерелознавство / Д. І. Багалій // Збірник історично-філологічного відділу Укр. Акад. наук. – Вип. II. – К., 1925. – С. 1–108.
2. Вяземский П. А. Письмо в Париж / П. Вяземский // Московский телеграф. – 1825. – ч. VI, № XXII. – С. 182–183.
3. Грабович Г. Питання кризи й перелому в самоусвідомленні української літератури // До історії української літератури : дослідження, есе, полеміка / Г. Грабович. – К. : Основи, 1997. – С. 38–44.
4. Грабович Г. Теорія та історія: «горизонт сподівань» і рання рецепція нової української літератури // До історії української літератури : дослідження, есе, полеміка / Г. Грабович. – К. : Основи, 1997. – С. 46–137.
5. Дончик В. Національна історія як духовне опертя української літератури / В. Дончик // Слово і час. – 1997. – № 9. – С. 6–9.
6. Зарудный Е. «История Руссов» – катехизис, Коран и Евангелие украинства / Е. Зарудный // Сайт міжнародної громадської організації «Інститут україніки» – Режим доступа: <http://www.ukrainica.com.ua>
7. Исупов К. Г. Русская эстетика истории / Исупов К. Г. – Санкт-Петербург : Изд-во ВГК, 1996. – 156 с.
8. Карамзин и Пушкин : письма их к Д. Н. Бантыш-Каменскому : 1818–1835 / Карамзин и Пушкин // Русская старина. – 1871. – № 4. – С. 526–527.
9. Карпов Г. Критический обзор разработки главных русских источников к истории Малороссии относящихся / Г. Карпов. – М., 1870. – 477 с.
10. Косачевская Е. М. Н. А. Маркевич (1804–1860) / Е. М. Косачевская. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1987. – 286 с.
11. Луценко Ю. Григорій Граб'янка та його літопис / Ю. Луценко // Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки. – К. : Знання України, 1992. – 192 с.
12. Максимович М. А. Об историческом романе г. Кулиша «Чёрная рада», 1857. (Письмо к Г. П. Галагану) / М. А. Максимович // Фризман Л. Г., М. А. Максимович-литератор / Л. Г. Фризман, С. Н. Лахно. – Харьков : Издво ХНАДУ, 2003. – С. 441–453.
13. Манн Ю. В. Диалектика художественного образа / Ю. В. Манн – М. : Советский писатель, 1987. – 320 с.
14. Надеждин Н. И. О происхождении, природе и судьбах поэзии, называемой романтической // Литературная критика. Эстетика / Н. И. Надеждин. – М. : Худож. лит., 1972. – С. 124–254.
15. Пушкин А. С. Собр. соч.: в 10 т. / А. С. Пушкин – Л. : Наука, 1978. – Т. 7: Собрание сочинений Георгия Конисского, архиепископа Белорусского. – 1978. – С. 223–235.
16. Смирнов А. Ф. Страницы жизни и деятельности историка / А. Ф. Смирнов // Костомаров Н. И. Русская история в жизнеописаниях её важнейших деятелей. – М. : Олма-пресс образование, 2004. – С. 5–84.
17. Сомов О. М. О романтической поэзии // Русские эстетические трактаты первой трети XIX века / О. М. Сомов. – М. : Искусство. – Т. 2. – С. 545–562.
18. Троицкий В. Ю. Художественные открытия русской романтической прозы 20-30-х годов XIX века / В. Ю. Троицкий. – М. : Наука, 1985. – 279 с.
19. Ульянов Н. Происхождение украинского сепаратизма / Н. Ульянов. – М. : Мысль, 1996. – 476 с.
20. Фризман Л. Г. М. А. Максимович-литератор / Л. Г. Фризман, С. Н. Лахно. – Харьков : Изд-во ХНАДУ, 2003. – 500 с.
21. Шевчук В. Муза роксоланська / В. Шевчук. – К. : Либідь, 2005. – 726 с.
22. Щербак В. О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. / В. О. Щербак. – К. : Видавничий дім «KM Academia», 2000. – 296 с.

УДК 94(477) “19”:82*06
ББК Т63.3(4Укр)6

О. В. Муратова

ЛІТЕРАТУРНЕ ШІСТДЕСЯТНИЦТВО В УКРАЇНІ: СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ

У статті здійснено соціально-демографічний аналіз складного і суперечливого явища української культури минулого століття – літературного шістдесятництва. На підставі аналізу різних за походженням історичних джерел – архівних документів, публіцистичної, мемуарної літератури, обґрунтовано кількісний склад письменників-шістдесятників; встановлено віковий ценз і регіональне походження митців, які склали ядро цього явища; виявлено дислокацію осередків літературної інтелекції, що стали основою для формування шістдесятництва в Україні. З урахуванням отриманих у ході дослідження результатів, зроблено спробу впорядкувати категоріальну сферу, визначитися із вживанням дефініцій на

означення явищ, що мали місце в культурній сфері України в епоху хрущовської «відлиги».

Вивчення епохи т.зв. хрущовської «відлиги» в різних її аспектах – суспільно-політичному, економічному, культурному – в наш час перейшло від етапу простого збору матеріалу та описовості до систематичного узагальнення і переосмислення. Проблема культурницького протистояння в цілому, літературно-мистецького зокрема, досліджується не тільки професійними істориками, але й культурологами, мистецтвознавцями, літературознавцями, філософами. Такий інтерес викликаний тим, що прояви протистояння інтелігенції владі в 50–60-ті рр. ХХ століття, хоч і не були поширеним явищем, усе ж простежуються практично в усіх сферах культурного життя.

Водночас, проблеми, які поставали перед тогочасною українською літературною інтелігенцією певною мірою подібні до тих, із якими зіткнулась сучасна творча інтелігенція. Для значної частини українських письменників 60ті роки стали часом переоцінки цінностей, сподівань, тісно переплених із розчаруванням у можливості реформування культурного життя, тим етапом, коли відбулося усвідомлення власного мистецтва як одного з дієвих засобів протистояння політиці тотальної ідеологізації творчого життя в республіці.

Аналіз наявної наукової літератури, присвяченої висвітленню багатьох аспектів виникнення й розвитку літературного шістдесятництва на теренах України, його місця в контексті історії України ХХ століття, засвідчує, що означена проблема викликає зацікавленість багатьох істориків, культурологів, літературознавців. Цілком очевидно, що в силу об'єктивних причин науковий пріоритет у висвітленні проблеми належить зарубіжним дослідникам: К. Фармеру, Я. Білоцерковичу, Б. Кравченку [1]. Зокрема, з їх ініціативи опрацьовано і введено до наукового обігу цінні документальні масиви, які надалі послужили основою для ґрунтовних монографічних досліджень.

Серед вітчизняних істориків, які одними з перших звернулись до з'ясування причин виникнення явища шістдесятництва у середовищі літературно-мистецької інтелігенції України були Г. Касьянов, А. Русначенко, Ю. Курносів, О. Шевчук, В. Баран, Ю. Данилюк, О. Бажан, Б. Захаров, О. Заплотинська та ін. [2].

Значний науковий інтерес становить спадщина І. Рибалки, зокрема праця «Така наша доля: сторінки життя мого покоління», в якій автор характеризує діяльність української інтелігенції після ХХ з'їзду КПРС [3]. Вагомий внесок у розробку проблеми зробив

В. М. Литвин, який пов'язує діяльність української інтелігенції в основному з рухом «шістдесятників» та дисидентським рухом [4].

Беззаперечну наукову цінність становлять праці сучасних літературознавців – В. Хархун, Р. Корогодського, Л. Тарнашинської [5].

Отже, історіографія проблеми є достатньо репрезентативною. Водночас, попри зростаючу популярність у вітчизняній історіографії 90-х років ХХ століття теми українського опозиційного руху, дисидентства, шістдесятництва, соціально-демографічне дослідження цієї проблеми залишалось поза увагою більшості дослідників. Якщо й робилися спроби такого аналізу, то об'єктом дослідження ставали здебільшого представники дисидентського та правозахисного руху, які брали активну участь у різноманітних акціях протесту, за що зазнавали переслідувань з боку влади. Протистояння ж у середовищі літературно-мистецької інтелігенції, через аполітичність, прихований характер, розглядалось найчастіше в контексті дисидентського руху і не ставало предметом окремого дослідження.

З огляду на це кількісний склад представників літературного шістдесятництва в Україні і на сьогодні є остаточно не визначеним, що в свою чергу засвідчує актуальність і необхідність подальшої розробки проблеми. Відсутність конкретної цифри митців-літераторів, що брали безпосередню участь й впливали на розвиток літературного процесу в республіці, засвідчує також невпорядкованість категоріальної сфери, а отже вимагає чіткого визначення з вживанням дефініцій на означення явищ, що мали місце в культурній сфері України в епоху «відлиги».

Метою цієї наукової розвідки є з'ясувати кількісний склад літераторів-шістдесятників, встановити віковий ценз письменників, які склали ядро цього явища в Україні, виявити регіональну дислокацію осередків літературної інтелігенції, визначитися із вживанням дефініцій на означення явищ, що мали місце в українській культурі в епоху «відлиги».

Перші спроби здійснити соціологічний аналіз українського літературного шістдесятництва у вітчизняній історіографії належать Ю. Курносову. Скориставшись самвидавівською літературою 1960-х рр., дослідник знайшов інформацію про 503 особи, що були так чи інакше причетні до опозиційної діяльності. За підрахунками дослідника, 58 осіб належали до літературного середовища (письменники та критики) [6, с. 77].

Канадський політолог українського походження Б. Кравченко, аналізуючи події, що відбувались в суспільно-політичному житті

України в 1966 – 1972 роках, виокремлює, згідно інформації самвидавівських часописів «Український вісник» та «Хроніки текущих событий», 942 особи, які брали активну участь у дисидентській діяльності [7, с. 317], зпоміж яких 55 – письменники [7, с. 312].

У монографії американського дослідника Я. Білоцерковича «Дисидентство Радянської України», автору якої вдалося зібрати біографічні дані про 210 українських дисидентів, зазначається, що серед встановленої кількості осіб переважали літератори – 54 особи та «митці – гуманітарії» – митці, музиканти, історики, викладачі гуманітарних наук та мистецтвознавці. Їх було 37 осіб [8, с. 123].

Складність підрахунків кількісного складу літераторів, яких можна віднести до шістдесятників, полягає в тому, що, коли мова йде про суто мистецький феномен, «інакшість» рідко проявляється в організованих акціях, для її ідентифікації потрібні зовнішні індикатори, наприклад, реакція офіціозу.

Наявні архівні джерела, мемуарна та наукова література дозволяють ідентифікувати 53 представники літературного середовища, творчість яких викликала ідеологічну критику, засудження й заборону через наявність «ідеологічних помилок», «формалістичні шукання», тобто за вияв літературно-мистецького протистояння офіційному режиму.

Цифра досить умовна. Водночас вона дає нам підстави стверджувати, що кількість письменників, творчість яких не вписувалась у рамки пропагованого партією методу соцреалізму й вважалася як така, що є ворожою радянській людині є досить низькою. З-поміж 503 осіб, які, на думку історика Ю. Курносова, брали участь в опозиційній діяльності початку 60-х – першій половині 80-х років ХХ століття частка письменників і літературних критиків складає лише 12%; згідно з підрахунками Б. Кравченка – 9%; Я. Білоцерковича – 24%.

Якщо розглядати цю кількість митців з урахуванням того факту, що на момент проведення IV з'їзду радянських письменників України (1959 рік), Спілка письменників України нараховувала у своїх лавах 534 особи, можна говорити про те, що вихід письменників за межі пропагованого партією методу соціалістичного реалізму був досить поширеним явищем і складав 10% від складу учасників Спілки. Водночас, беручи до уваги, що на 1959 рік з-поміж визначених нами 53 осіб не всі митці були її членами, відсоткові показники будуть набагато менші.

Якщо ж розглядати цю кількість письменників у співвідношенні з кількістю населення України, то вона є зовсім малою і дає нам підстави стверджувати, що протистояння в середовищі літературної інтелігенції не було широко поширеним явищем, не набуло масовості, і носило, як правило, культурницький характер.

Аксіомою стало твердження, що новатори – це молоде покоління літературної інтелігенції, що прийшло в культурне життя наприкінці 1950 – початку 60-х рр. Дані Таблиці 1. демонструють поділ представників української літературної інтелігенції за роками народження.

Таблиця 1*

Роки народження письменників

Роки народження	Кількість народжених	% від загальної кількості
1910–1919	2	3,8%
1920–1929	10	18,9%
1930–1939	33	62,3%
1940–1945	8	15%
Всього	53	100%

* Таблиця складена за: Письменники України: Довідник / Упоряд. Д. Г. Давидюк, Л. Г. Кореневич, В. П. Павловська. – Дніпропетровськ : Дніпро, 1996. – 397 с.

З даних таблиці стає очевидним, що основна маса літераторів є представниками покоління, що народилося в 30-ті рр. ХХ століття. Це 33 особи (62,3% від загальної кількості), яким на середину шістдесятих років виповнилося від 25 до 34 років. Друге місце за кількісним складом займала творча молодь, що народилася в двадцяті роки. За нашими підрахунками, їх було 10 осіб, що складає 18,9% від загальної кількості літераторів-шістдесятників. Станом на 1964 р. їм виповнилося від 35 до 44 років. 8 письменників (біля 15%) шістдесятників склали митці, яким на кінець досліджуваного періоду було від 19 до 24 років. І лише два письменники – представники т.зв. «старшого покоління»: лауреат Сталінської премії В. П. Некрасов (1911 р. народження) і геніальний український перекладач М. О. Лукаш (1919 р. народження).

Беззаперечну цікавість викликає визначення регіонів, у яких мешкали представники літератури, які мали окрему думку та власну оцінку політичного, економічного та культурного стану СРСР. У наведеній нижче таблиці, визначені нами літератори-шістдесятники розподілені за місцем їхнього постійного проживання.

Таблиця 2*

Місце постійного проживання та роботи
письменників-шістдесятників

Міста	Кількість письменників	%
Київ	40	75,5%
Львів	6	11,4%
Житомир	2	3,7%
Одеса	2	3,7%
Черкаси	1	2%
невідомо	2	3,7%
Всього	53	100%

* Таблиця складена за: Письменники України: Довідник / Упоряд. Д. Г. Давидюк, Л. Г. Кореневич, В. П. Павловська. – Дніпропетровськ : Дніпро, 1996. – 397 с.

Дані таблиці дають можливість зробити висновок, що процес формування літературного шістдесятництва швидше проходив у столиці, ніж в обласних центрах. У Києві сформувався інший світогляд 40 письменників, що складає 75,5% від їхньої загальної кількості. Винятком може слугувати хіба що Львів, де, за нашими підрахунками, проживало і працювало 6 письменників (11,4%). Звичайно, пояснення цього феномену може стати предметом окремого дослідження. Ми ж можемо лише зробити припущення, що пояснення цього криється в площині високого рівня концентрації творчої інтелігенції у двох найбільших культурних центрах України й розташуванням на їх території крупних вищих навчальних закладів гуманітарного спрямування. Так, вищу освіту в Києві здобули 28 осіб (52,8% від загальної кількості), у Львові – 11 осіб (20,8%), Харкові – 4 особи (7,5%), інші 10 осіб (18,9%) навчалися в Ужгороді, Донецьку, Одесі, Житомирі, Кіровограді, Чернігові тощо.

Кількісний склад літературного шістдесятництва та ареал поширення цього явища на теренах України дозволяють зробити висновок про його малочисельність і низький рівень розповсюдження в регіонах республіки. Такий висновок має для нас принципове значення в плані тлумачення понятійного апарату і дозволяє уточнити характер шістдесятництва як суспільно-політичного явища.

З урахуванням цих факторів потребує уточнення доречність вживання того чи іншого терміну на означення процесів, що відбувалися в літературно-мистецькій сфері в епоху «відлиги». Для

їх визначення дослідники вживають такі дефініції: шістдесятництво, нонконформізм, неофіційна культура, андеграунд, національно-визвольний рух, інакомислення, дисидентство, рух опору тощо. За наявності такого розмаїття підходів кидається в очі очевидна невпорядкованість категоріальної сфери. Спробуємо визначитися із вживаними дефініціями й з'ясувати різницю між ними.

Передусім слід зазначити, що терміни, про які йдеться – багатогранні й треба брати до уваги той факт, що шістдесятництво можна визначити як у термінах політологічних (як прояв соціальної поведінки), так і у філософських (коли йдеться про екзистенціалізм), і в суто культурологічних.

Серед багатьох дослідників явища шістдесятництва можна виділити дві основні групи. Першу складають колишні шістдесятники, які трактують шістдесятництво у двох вимірах – особистісному (феномен шістдесятництва вбачається в контексті епохальної кризи, в якій сучасна людина відкривала для себе правду про суспільство, в якому жила) і культурницькому (усвідомлення себе як українця, носія високої культури). До другої групи належать сучасні історики Г. Касьянов, В. Баран, А. Русначенко, О. Бажан, Ю. Зайцев, Ю. Курносів та ін., у ґрунтовних працях яких діапазон визначення терміну «шістдесятництво» сягає від шістдесятництва як культурництва до шістдесятництва – національного руху опору.

З урахуванням наявних поглядів та потрактувань, водночас слід зауважити, що вже на цьому етапі нашого дослідження можна говорити, що вживання поняття «рух» на означення явищ, спричинених лібералізацією у сфері літератури в епоху «відлиги», є не зовсім правомірним. Спробуємо довести цю думку.

Так, наприклад, сучасний соціологічний словник поняття «соціальний рух» трактує як масові колективні дії задля реалізації специфічних інтересів і цілей (робітничий рух, національно-визвольний, екологічний, жіночий, молодіжний тощо) [9].

На думку упорядників політичного словника, «суспільно-політичний рух – це динамічна спільнота великих груп людей, що усвідомили близькість або єдність своїх інтересів і які прагнуть за допомогою політичних акцій досягти визначеної політичної мети; сприяє прояву індивідуальної й групової активності, суспільного самоврядування, створює своєрідну політичну інфраструктуру, яка доповнює традиційні державні й партійні інститути, є необхідною формою соціальної творчості» [10].

У праці «Соціологія культури» Е. Гідденс визначає соціальний рух як «колективну спробу реалізувати спільні інтереси або досягти спільної мети шляхом колективних дій поза рамками встановлених

інститутів». На думку науковця, «соціальні рухи є одним із найбільш значимих факторів культурних і соціальних змін. Саме соціальні рухи часто сприяють краху старих ідей і цінностей, а отже й соціального порядку, що на них спирається» [11].

На думку американського соціолога й психолога Г. Блумера, спільні соціальні рухи ґрунтуються на «глибоких змінах цінностей», які він називає «культурними течіями», і внаслідок виникнення яких відбуваються зміни в звичайних формах мислення людей» [12, с. 153]. Головною причиною, що спричиняє ці зміни, є невідповідність між способом мислення і способом життя.

Соціальна нестабільність, що була невід'ємною рисою епохи «відлиги», породила незадоволення умовами життя, невпевненість у майбутньому, прагнення позитивних змін і створила підґрунтя для сприйняття нових ідей.

Г. Блумер також визначає п'ять необхідних факторів для успіху соціального руху: 1) агітація; 2) розвиток «корпоративного духу»; 3) розвиток моралі; 4) формування ідеології; 5) розвиток робочої тактики. Агітація, в свою чергу, передбачає діяльність, пов'язану з «зверненням у віру» потенційних прибічників. Розвиток «корпоративного духу» – формування почуття єдності членів руху, «Ми-ідентичності». «Розвиток моралі» має на увазі вироблення власного морального кодексу, що базується на впевненості в «праведності» цілей руху, задля досягнення яких можна йти на жертви. «Розвиток робочої тактики» – пошук ефективних способів пошуку прибічників, розповсюджувачів ідей руху і, в кінцевому результаті, досягнення поставленої мети [12, с. 156].

З огляду на наведені вище потрактування, стає зрозумілим, що поняття «рух» до письменників-шістдесятників може вживатися лише у вузькому його значенні – як діяльність групи людей, об'єднаних спільними інтересами (у нашому випадку – боротьбою проти тоталітаризму). Але, з урахуванням кількісних показників, мова не може йти про масовість, що є однією з головних ознак будь-якого руху. Не побачимо ми й чітко сформульованої ідеї, виробленої робочої тактики.

Таким чином, з точки зору аргументації зарубіжних дослідників, шістдесятництво не є суспільно-політичним рухом. Чим же у такому випадку викликана наполегливість українських авторів до визнання його таким? У такому разі не можемо не погодитись із сучасним істориком Р. Когородським, який зазначає, що: «В суспільстві не просто немає одностайної думки щодо ролі шістдесятників у процесі становлення в Україні державності, але не існує спільної думки серед представників різних генерацій на явище шістдесятництва...Розбіжні,

часом протилежні, погляди висловлюють самі шістдесятники» [13, с. 11].

Цікавою у зв'язку з цим видається думка О. В. Зарецького про неоднорідність шістдесятництва. Основну причину цього дослідник вбачає у тому, що представники молодшої інтелігенції діяли індивідуально. Їхня опозиція мала кілька рівнів: «політичний, ідеологічний, національний чи індивідуальний спротив, психологічне неприйняття системи» [14, с. 122].

Не останню роль у цьому відіграло й те, що значна частина історичної літератури про шістдесятництво побачила світ на етапі зародження української державності, коли питання її підтримки стояло надзвичайно гостро і навіть накладало певний політичний відбиток на дослідження проблеми. Наприклад, «Україна після Сталіна: нарис історії 1953–1958 рр.» В. К. Барана вийшла друком у 1992 р., «Дисиденти: опозиційний рух 60–80-х рр. Ю. Д. Зайцева побачила світ у 1992 р., а «Інакомислення в Україні (60ті – перша половина 80-х років ХХ століття» Ю. О. Курносова у 1994 році.

Якщо шістдесятництво не рух, то як тоді схарактеризувати його сутність. На нашу думку, найбільш точно визначає його поняття «течія». Отже, літературне шістдесятництво – це соціокультурна течія, виникнення якої спричинено діями влади, й яка ґрунтувалась на поєднанні принципів соціалістичного реалізму та загальнолюдських цінностей, представники якої ставили своїм завданням не повалення, а вдосконалення панівного режиму.

На нашу думку, українське літературне шістдесятництво не можна ототожнювати з поняттям «нонконформізм», хоча й близьким йому за внутрішнім змістом. Великий тлумачний словник української мови трактує його як «неприйняття пануючих у суспільстві поглядів, традицій» [15, с. 768]. Українська дослідниця О. О. Заплотинська вважає «шістдесятництво, безперечно, нонконформістським явищем, обмеженим лише коротким часом свого існування. Тому для першої половини 1960-х рр. цілком доцільно, – вважає вона, – паралельно використовувати терміни «шістдесятництво» і «нонконформізм» [16, с. 149].

Історично поняття «нонконформізм» застосовувалося до членів англійської церковної організації, що не визнавали вчення й обрядів державної англійської церкви [17, с. 44]. Згодом нонконформізм стали визначати в термінах політологічних (як прояв соціальної поведінки у формі політичного протесту); психологічних (як напрям та стратегія поведінки – позиція, яка полягає в критичному ставленні до норм, обов'язкових у певній суспільній групі, надання пріоритету власному поглядові, порівняно з думкою, що переважає в оточенні

[18, с. 953]); філософських (коли йдеться про екзистенціалізм) та в термінах суто культурологічних. Український історик В. К. Баран використовує цей термін для означення художників, які на початку 1960-х принесли до київського Клубу творчої молоді дух бунтарства, заперечення старих догматів [19, с. 346].

У певному сенсі допустимими щодо потрактування шістдесятництва є такі поняття, як «інше мистецтво», «неофіційна культура» – як художня течія, позбавлена виходу до широкої публіки через заборони, накладені офіційною цензурою [20, с. 297–298]. Хоча значно точніше, з урахуванням ментальності українського народу є поняття «тіньова культура» або home art, суть якої полягала у збиранні «на кухнях, за квадратним столом», читанні несанкціонованих творів, обговоренні альтернативних політичних проєктів тощо [21, с. 36].

Підсумовуючи зазначене, можемо зробити декілька висновків у площині теми дослідження. По-перше, літературне шістдесятництво не було масовим явищем і локалізувалося практично в одному або двох регіонах України, а тому не могло здійснити значний вплив на хід суспільно-політичних процесів у всій республіці. По-друге, літературне шістдесятництво як складова загального суспільно-політичного явища було породжено хай навіть і не наперед визначеними діями влади і не могло бути політичним суперником тієї ж влади. По-третє, українське літературне шістдесятництво носило яскраво виражені риси нонконформізму, що вписувало його в загальносвітовий історичний контекст.

На жаль, сьогодні ще не сказано останнього слова в дослідженні форм і методів протистояння літературної інтелігенції владі, не є остаточною й може бути уточнена кількість представників цього, безперечно, унікального явища української культури минулого століття, що, власне, й дає нам підстави для подальшої розробки проблеми.

РЕЗЮМЕ

В статье предпринимается попытка проанализировать с точки зрения социально-демографического аспекта сложное и противоречивое явление украинской культуры прошлого века – литературное шестидесятилетие.

Автором изучаются взаимоотношения «литературная интеллигенция–власть» на этапе утверждения идеологии «оттепели». Несмотря на поверхностность процессов либерализации в сфере литературного творчества, писатели проявили достаточно высокий уровень лояльности к власти. Со своей стороны власть, чтобы

заручиться поддержкой литературной интеллигенции и оживить литературную жизнь в стране, пошла на определенные уступки: частично возвратила читателю безосновательно запрещенные произведения, реабилитировала их авторов. В результате таких взаимоотношений расширилась тематика литературы, плеяда талантливой украинской молодежи пополнила ряды советских писателей.

Автор пришел к выводу, что основополагающим фактором зарождения и развития литературного шестидесятилетия был метод социалистического реализма, искусственно изобретенный и пропагандируемый партией власти как единственно возможный метод художественного творчества на территории Советского Союза. Соцреализм на многие десятилетия стал основной формой партийного руководства всеми творческими процессами в государстве. Анализ партийных документов позволяет проследить характер «совершенствования» соцреализма со стороны партии в соответствии с ее первоочередными задачами. Следствием этого явилось появление ячеек литературной интеллигенции – основы литературного шестидесятилетия.

На основании различных по происхождению исторических источников – архивных документов, публицистической, мемуарной литературы, определяется количественный состав, возрастной ценз и региональная принадлежность писателей-шестидесятников, составлявших ядро этого явления, выявляются места их дислокации в Украине. Результаты, полученные в ходе исследования, позволяют автору упорядочить категориальную сферу, определиться с употреблением дефиниций для обозначения явлений, которые имели место в культурной среде Украины в эпоху хрущевской «оттепели».

Ключевые слова: тоталитаризм, эпоха «оттепели», либерализация, литературно-художественная политика власти, оппозиция к власти, диссидентское движение, шестидесятники, региональная дислокация ячеек формирования интеллигенции.

SUMMARY

The article performs socio-demographic analysis of the complex and contradictory phenomenon of the Ukrainian culture of the previous century – literary movement Shistdesyatnytstvo.

The author studies the interrelations “literature intellectuals – government” on the stage of claiming the “ottepel” ideology. In spite of the superficiality of the liberalization process in the fiction art the writers demonstrated a rather high level of the loyalty to the government. In its turn, the government made some concessions for getting the literature

intellectuals' support and reviving the literature life in the country: it turned partially the groundlessly forbidden literary pieces, exonerated their authors. As the result of such interrelations it was expanded the literature thematic range, the pleiad of the talented Ukrainian youth joined the ranks of the Soviet writers.

The author has made a conclusion that the fundamental factor of the nascent and development of the literature sixties was the socialistic realistic method which was artificially invented and propagated by the government party as the only possible method of artistic creativity on the Soviet Union territory. The socialistic realism became the main form of the party guideline of all creative processes in the country for many years. The party documents analysis gives the opportunity to discover the character of socialistic realism "perfection" by the party in accordance with its priority tasks. As the consequence it started the appearance of the literature intellectuals group units which were the literature sixties basis.

On the ground of the analysis of originally different historical sources – archive documents, publicistic, memorial literature – quantitative representation of the writers called 'shistdesyatnyky' has been substantiated; age qualification and regional origin of the creative artists who were the nucleus of this phenomenon have been determined; the dislocation of literary intellectuals' cells that became the basis of movement Shistdesyatnytstvo formation in Ukraine has been revealed.

Taking into account the results of the investigation, an attempt has been made to arrange categorical sphere, to decide on the use of the definitions to denote the phenomena which took place in the cultural sphere of Ukraine during the epoch of Khrushchev's Thaw.

Key words: totalitarianism, the epoch of the Thaw, liberalization, literary-artistic policy of the authority, opposition to authority, dissident movement, shistdesyatnyky, regional dislocation of intellectuals' formation cells.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Farmer Kenneth C. Ukrainian Nationalism in the Post-Stalin Era: Myth, Symbols and Ideology in Soviet Nationalities Policy. The Hague. – Boston; London : Martinus Nijhoff Publishers, 1980. – 223 p.; Bilocerkowycz Jaroslaw. Soviet Ukrainian Dissent. A study of political Alienation. – London, 1988. – 242 p.; Ukraine after Shelest / Edited by Bohdan Krawchenko. – Edmonton : Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta, 1983. – 119 p.
2. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору, 1960 – 80х рр. [Текст] : монографія / Георгій Володимирович Касьянов. – К. : Либідь, 1995. – 224 с.; Русначенко А. Національно-

визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років / Анатолій Русначенко. – К., 1998. – 720 с.; Курносів Ю. О. Інакомислення в Україні (60-ті – перша половина 80-х рр. XX ст.) / Ю. О. Курносів. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1994. – 222 с.; Шевчук О. А. Український національно-культурний рух (друга половина 50-х – початок 90-х рр. XX ст.) : дис... канд. іст. наук : 07.00.01 – Запоріжжя, 1998. – 226 с.; Баран В. К., Даниленко В. М. Україна крізь віки : в 15 т. / В. К. Баран, В. М. Даниленко. – К. : Видавничий дім «Альтернатива», 1999. – Т. 13. Україна в умовах системної кризи (1946 – 1980-ті роки); Бажан О., Данилюк Ю. Український національний рух : основні тенденції і етапи розвитку (кінець 1950-х – 1980-ті рр.) / О. Бажан, Ю. Данилюк. – К. : Рідний край, 2000. – 232 с.; Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956 – 1987) / Б. Захаров. – Х. : Фоліо, 2003. – 144 с.; Заплотинська О. О. Інтелектуальний нонконформізм в Україні в 60–70-х рр. XX ст. (Історико-культурний аспект): дис. ...канд. іст. наук (07.00.01) / О. О. Заплотинська. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2006. – 229 с.

3. Рибалка І. К. Така наша доля: сторінки життя мого покоління / І. К. Рибалка. – Х. : Основа, 1999. – 248 с.
4. Литвин В. М. Україна у другому повоєнному десятилітті (1956 – 1965). – К. : Вид. дім «Лі-Терра», 2004. – 324 с.
5. Хархун В. П. Соцреалістичний канон в українській літературі: генеза, розвиток, модифікації : монографія / В. П. Хархун. – Ніжин : ТОВ «Гідромакс», 2009. – 508 с.; Корогодський Р. Брама світла: Шістдесятники / упоряд. М. Коцюбинська, Н. Кучер, О. Сінченко. – Львів : Видавництво Українського Католицького Університету, 2009. – 656 с.; Тарнашинська Л. Українське шістдесятництво: профілі на тлі покоління (історико-літературний та поети кальний аспекти): монографія / Л. Тарнашинська. – К. : Смолоскип, 2010. – 632 с.
6. Курносів Ю. О. Інакомислення в Україні (60-ті – перша половина 80х рр. XX ст.) / Ю. О. Курносів. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1994. – 222 с.
7. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX століття / Б. Кравченко. – К. : Основи, 1997. – 423 с.
8. Bilocerkowycz Jaroslaw. Soviet Ukrainian Dissent. A study of political Alienation / Jaroslaw Bilocerkowycz. – London, 1988. – 242 p.
9. Современный социологический словарь / Движение социальное. – [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.slovari-online.ru/word/социологический-словарь/движение-социальное.htm>

10. Политический словарь / Движение общественно-политическое. – [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.slovari-online.ru/word/политический-словарь/движение-общественно-политическое.htm>
11. Гідденс Е. Соціологія культури / Е. Гідденс. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://systinfo.ru/sotsialnie_subekti_kulturnogo_tvorchestva/sotsialnie_dvizheniya.html
12. Блумер Г. Социальные проблемы как коллективное поведение / Пер. И. Ясавеева // Контексты современности-II: Актуальные проблемы общества и культуры в западной социальной теории: Хрестоматия / Сост. и общ. ред. С. А. Ерофеева; 2-е изд., доп. и перераб. – Казань : Изд-во Каз. ун-та, 2001. – (Программа TEMPUS (TACIS)). – С. 150–159.
13. Корогодський Р. Хто є шістдесятниками? / Р. Корогодський // Українська мова та література. – 2002. – № 35. – С. 11.
14. Зарецький О. Українське шістдесятництво і Хрущовська відлига в етнокультурному просторі СРСР / О. Зарецький // Сучасність. – 1995. – № 4. – С. 113–125.
15. Великий тлумачний словник української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К., Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
16. Заплотинська О. О. «Формалізм чи новаторство?»: інтелектуальний нонконформізм в офіційному дискурсі 1960–1970-х рр. в Україні / О. О. Заплотинська // Український історичний журнал. – 2006. – № 1. – С. 145–157.
17. Большой энциклопедический словарь : В 2-х т. / Гл. ред. Прохоров А. М. – Т. 2. – М. : Советская энциклопедия, 1991. – 863 с.
18. Універсальний словник-енциклопедія: УСЕ / Гол. ред. ради чл.-кор. НАНУ М. Попович. – К. : Ірина, 1999. – 1551 с.
- Баран В. Україна 1950–1960-х рр. : еволюція тоталітарної системи / В. Баран. – Л. : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. – 448 с.
19. Культура и культурология : Словарь / Сост. и ред. А. И. Кравченко – М. : Академический Проект; Екатеринбург : Деловая книга, 2003. – 925 с.
20. Дзюба І. З криниці літ. Вибрані праці. Т. 2. / І. Дзюба. – К. : Києво-Могилянська Академія, 2001. – 976 с.

УДК 821.161.+ 89 (091)
ББК 83.3 (4 Рос)

О. А. Писарева

М. ГОРЬКИЙ О ПРОБЛЕМЕ МЕЖНАЦИОНАЛЬНЫХ ЛИТЕРАТУРНЫХ ВЗАИМОДЕЙСТВИЙ

История русской литературы рассмотрена писателем на фоне её разнообразных межнациональных связей и взаимодействий. Эта проблема была одной из остро дискуссионных в то время, поэтому высказывания историка литературы воссозданы автором статьи как вклад в масштабный общественный, культурный диалог. В полном соответствии с законами диалектики М. Горький подчёркивал неповторимое национальное своеобразие русской литературы и, одновременно, был глубоко убеждён в непреходящем значении культурных связей России и Запада в деле формирования её литературы. Поэтому он подробно восстановил и описал историю подражаний и переделок с французского в эпоху классицизма, глубинные мировоззренческие и эстетические связи русских поэтов с немецкими романтиками, идейную сущность западничества и славянофильства, с тревогой отметил рост декадентских тенденций в современной ему литературе.

«Россия вошла в Европу, – писал Пушкин, – как спущенный корабль, при стуке топора и при громе пушек <...> Европейское просвещение, причалило к берегам завоеванной Невы <...> Новая словесность, плод новообразованного общества, скоро должна была родиться» [13, с. 307–308]. Этими словами А. С. Пушкина спустя полтора века в учебнике по «Истории русской литературы» П. А. Орлов охарактеризует начало взаимодействия европейской и русской литератур. Объясняя становление национальной русской литературы, историк отметит: «В своих поисках русские писатели использовали опыт западноевропейских авторов. Но это было не подражание, не копирование, а смелое, творческое освоение чужого, светского наследия. Прогресс в искусстве, как и в науке, всегда достигается в результате совместных усилий разных народов. Всякая изоляция ведет к застою и отставанию. Обновление русской литературы протекало интенсивно, стремительно. Путь от классицизма к романтизму, который во Франции продолжался более чем полтора столетия, был проделан в России за восемьдесят лет. Конечно, столь резкие изменения не могли сразу же принести должные результаты» [12]. Действительно, с «лёгкой руки» Петра I в Россию стали «завозить» науку и культуру Европы. Дело

продолжила известная вольтерьянка Екатерина II и достигла видных результатов. Дворянство в начале XIX века лучше изъяснялось на французском, чем на русском языке, читало всё, чем заражала европейская мысль, равно как и смотрело в театре. Парадоксально, но именно в этот период актуализируется понятие национальной литературы.

Как известно, первыми, кто осознанно заговорил о межнациональных взаимодействиях, о месте национальной словесности в системе европейских литератур были русские писатели и литературные критики. Спор о пользе и пагубности западных влияний на самобытную русскую культуру длился десятилетиями. Горьковские взгляды и позиции по этой проблеме представляются нам его причудливой трансформацией. Так, высказывания М. Горького об упадке современной русской литературы вследствие негативных влияний с Запада удивительно созвучны мыслям В. Г. Белинского, который ещё в 1834 году в статье «Литературные мечтания» писал: «У нас нет литературы!». Критик тогда считал ушедшим в прошлое то «блаженное время, когда <...> мы твёрдо были уверены, что имеем своих Байронов, Шекспиров, Шиллеров, Вальтер Скоттов» [1]. Он утверждал, что фигуры подобной величины рождает литература самобытная, способная выразить внутреннюю жизнь, дух своего народа, не подверженная чуждым влияниям. В унисон с крепнущим славянофильством В. Г. Белинский считал, что вкладом русского народа в «общую сокровищницу» был особый, одному ему присущий склад мыслей, выражающийся в религии, языке, в обычаях и в общем «взгляде на предметы». Подобно своим современникам А. С. Хомякову, К. С. Аксакову, Ю. Ф. Самарину, он связывает коренной поворот в сторону Запада с эпохой Петра I. Именно в его царствование «всё завертелось, закрутилось, всё помчалось стремглав. Казалось, что Русь в тридцать лет хотела вознаградить себя за целые столетия неподвижности. <...> Народ долго спал, и вдруг могучая рука прервала его богатырский сон: с трудом раскрыл он свои отяжелевшие вежды и с удивлением увидел, что к нему ворвались чужеземные обычаи, как незваные гости, не снявши сапог, не помолясь святым иконам <...> они вцепились ему в бороду, которая была для него дороже головы, и вырвали её...» [1].

Мысль В. Г. Белинского о трагическом и неуклонно углублявшемся разрыве народа, «который остался при своей прежней, грубой и полудикой жизни», и образованного общества, которое забыло всё русское и «из всех сил ударило в подражание, или, лучше сказать, передразнивание иностранцев» [1], позже стала исходным тезисом почвенничества, идейно родственного славянофильству.

Отсюда – осуждение бездуховности и буржуазности «гнилого Запада», призывы сблизить образованное общество с «народной почвой». Трансформированные отголоски этих идей тоже ощутимы в процитированной нами выше статье «Заметки о мещанстве» М. Горького.

Наиболее мощным голосом противоположного, западнического, лагеря был голос И. С. Тургенева. В 40-е годы XIX столетия формируется «историческая школа» в русском литературоведении, в соответствии с основным кругом её идей писатель сделал ряд поэтикальных открытий. Среди них – четыре типа романной структуры, все иностранного происхождения. Примеряя к русской литературе каждый тип романа, писатель приходит к выводу: «вальтерскоттовский» роман и роман Дюма не пригодны для России, относительно «сандовского» и «диккенсовского» он говорит, что «эти романы у нас возможны и, кажется, примутся» [16, с. 373]. В своей речи по поводу открытия памятника А. С. Пушкину в Москве (1880) И. С. Тургенев отметил два основных начала русской литературы, позднее других вступившей в круг европейских литератур. Это начало восприимчивости и начало самодеятельности. Оба они двойственны – русские восприимчивы «и на собственную жизнь, и на жизнь других европейских народов со всеми её богатствами – и подчас горькими для нас плодами», а самодеятельность наша «получает тоже какую-то особенную, неравномерную, порывистую, зато гениальную силу: ей приходится бороться и с чуждым усложнением и с собственными противоречиями» [17, т. 12, с. 563].

Л. Н. Толстой, наоборот, выступил против мнения о подражательном характере национальной словесности, зависимости её от европейских образцов, считая русскую литературу «возмужалой» и прочно стоящей на своих основах [8]. В этом вопросе ему близок Ф. М. Достоевский, который полагал, что «литература – это единственное, доставшееся нам собственным трудом», т.е. только национальная словесность не попала под западное влияние и «выжила собственным трудом нашим» [9, т. 26, с. 129]. Именно поэтому писатель и рассматривал её как опору для почвенничества.

На рубеже XIX–XX веков в вопросе о взаимоотношениях Востока и Запада по-прежнему не было единства мнений. Вл. Соловьёв считал, что Русь необходимо приобщить к «деятельной жизни западных народов» [15, с. 49–50], при этом ограничив страну религиозной задачей с целью решения главной задачи – церковного примирения Востока и Запада. К этой мысли близок А. Белый, находивший отличие русской литературы от европейской в том, что первая всегда являлась «носителем религиозных исканий

интеллигенции и народа» [2, с. 65]. Среди защитников самобытности русской культуры были также В. Иванов, Н. Бердяев, Н. Минский. Идея противопоставления России и Европы, идеализация восточного, азиатского строя России получила широкое распространение среди философов и символистской критики. Очень точно охарактеризовал эту позицию Д. С. Мережковский: «Мы похожи на вас, как левая рука похожа на правую, что у вас, то и у нас, но обратно, мы-вы наизнанку. Говоря кантовским языком, ваша область феноменальное, наша – трансцендентное; говоря языком Ницше – в вас Аполлон, а в нас – Дионис; ваш гений – мера, наш – чрезмерность <...> Вы любите середину; мы любим концы <...> Вы – разумные, мы – иступленные, вы справедливые, мы – беззаконные» [11, с. 162].

Д. П. Святополк-Мирский в своей книге «История русской литературы с древнейших времён» начинает главу «Эпоха классицизма» следующими словами: «Новая русская литература начинается с создания постоянной традиции светской художественной литературы во второй половине XVIII века. Отправной точкой всего дальнейшего литературного развития является усвоение правил французского классицизма четырьмя людьми, родившимися при Петре, и их более или менее успешные старания перенести эти правила и нормы на русскую литературную почву, создавая соответствующие им оригинальные произведения. Эти четыре человека – Кантемир, Тредиаковский, Ломоносов и Сумароков» [14, с. 62]. Таким образом, автор показывает роль иностранных традиций в становлении русской литературы и влияние на неё других национальных литератур. Переломным этапом в процессе преодоления культурной зависимости России от Запада Д. П. Святополк-Мирский называет «золотой век» русской поэзии: «Поэзия Золотого века была оригинальна, тогда как предшествующие эпохи только заимствовали» [14, с. 96]. О русской натуральной школе 30-х годов историк говорит как о сложившемся национальном явлении в литературе, с появлением русского реалистического романа Д. П. Святополк-Мирский связывает выход русской литературы на качественно новый уровень межнациональных взаимодействий: «Это основной русский вклад в европейскую литературу, если считать таковой не сумму национальных литератур Европы, а литературу интернациональную, в равной мере принадлежащую человечеству» [14, с. 205].

На творческий характер освоения иностранного опыта в период формирования русской литературы указывал П. А. Кропоткин, который в книге «Идеалы и действительность» (М. Горький располагал этой книгой, работая над «Историей...») пишет: «<...>

и хотя Фонвизин не стеснялся заимствованиями из иностранных литератур (так например «Бригадир» заимствован из датской комедии Гольберга «Jean de France»), главные действующие лица его комедии принимают однако вполне русский характер» [10, с. 33]. Как и многие его предшественники, П. А. Кропоткин говорит о постепенном преодолении одновекторности в русско-европейских литературных связях, в его концепции: «А. С. Пушкин не только самобытный, гениальный русский поэт, но и величина общеевропейского значения, произведение которого, несмотря на длительное забвение, всё же были переведены на французский и английский языки, а «Евгений Онегин» отличается таким блеском и лёгкостью стиля, таким разнообразием и живописностью образов, что его можно рассматривать, как единственное в своём роде произведение в европейской литературе» [10, с. 45].

В реконструируемом нами общественном споре о самобытности русской культуры и пользе западноевропейских влияний показательна позиция А. С. Суворина и редакции крупнейшей в России на рубеже XIX–XX веков газеты «Новое время». Известный издатель и просветитель в своей деятельности сумел гармонично сочетать позиции умеренно-либерального западничества и быть «практическим славянофилом», «телохранителем России», как его называли современники. Его идеи «русского пробуждения в России», «не презирая никого надо быть русским», «нам нечего поучать Россию, мы должны у неё учиться», как нам представляется, предлагали наиболее взвешенный, срединный путь решения столь спорной проблемы.

Воссозданный нами в основных чертах диалог русских мыслителей по проблеме межкультурных взаимодействий, продолжавшийся на протяжении многих десятилетий, поясняет и постоянное внимание к ней М. Горького. Отдельные высказывания по этой проблеме встречаем в его статьях и заметках разных лет. В статье «Проблема национального своеобразия русской литературы в дооктябрьской критике М. Горького» Н. И. Хоменко проводит глубокий анализ его дооктябрьских работ, посвящённых вопросам национального своеобразия русской литературы и культурным связям с Европой, – «Заметки о мещанстве», «Разрушение личности», «История русской литературы». Исследовательница даёт оценки горьковским суждениям об особенностях формирования национальной литературы, факторах, повлиявших на её самобытность. Для него: «Бесстрашная правдивость, высота социального и морального идеала, самобытность и «широта концепций», внимание ко всему необъятному миру действительной жизни – всё это и делало её

(русскую литературу – О. П.) «феноменом изумительным» даже в ряду высокоразвитых литератур Запада» [18, с. 17]. В статье поднимается вопрос об отношении М. Горького к противостоянию сторонников и противников западного пути развития. Автор приходит к выводу, что: «Идеализации старого, азиатского, в психике и поведении русского общества М. Горький противопоставляет идею европеизма, как идею исторического разума, как идею пролетарского интернационализма» [18, с. 20]. В поле зрения Н. И. Хоменко попали статьи М. Горького «В пространство» (1912), «Издалека» (1912), отклики на очерк В. Г. Короленко «Турчин и мы» (1913). В них писатель выражает сомнение в особом вселенском предназначении Руси, считая, что своей лепты в «планетарную работу», в отличие от Запада, Русь не внесла. Резюмируя горьковские идеи и мысли, изложенные в названных работах, автор говорит: «В этих суждениях мы видим одну из тех крайностей в оценке значения страны, которые всегда осуждал сам Горький» [18, с. 24].

Известно, что проблему межнациональных взаимодействий М. Горький рассматривал не только в области литературы, но и в других сферах деятельности. В статье «Машинный отдел», вышедшей в «Нижегородском листке» 1896 году, М. Горький с сожалением отмечает: «обидно видеть Запад постоянно и всюду в роли нашего учителя, а нас в роли его учеников во всех областях приложения труда» [4, с. 199]. Даже в таком далёком от литературы деле, как машиностроение, Россия прибегает к опыту Запада. По мнению М. Горького, русская промышленность могла бы развиваться интенсивнее, и внешняя торговля была бы прибыльной, если бы не ряд «некорректностей», вызванных «тормозом развития русской торгово-промышленной деятельности, имеющим почвой общие культурные условия жизни страны и, главным образом, отсутствие в ней специального образования» [4, с. 208].

Как видим, ещё в конце XIX века М. Горький заметил сложности во взаимоотношениях России и Запада, которые традиционно объяснил «типом русской культуры». В статье «Ванькина литература», вышедшей в «Нижегородском листке» в 1899 году, М. Горький, анализируя современные ему печатные издания, говорит: «В нашем обществе есть известный интерес к современному недомоганию мысли на Западе, это недомогание отчасти отражается в нашей литературе и искусстве» [4, с. 289]. Уже в начале своей литературно-критической деятельности М. Горький отмечал пагубное влияние западной литературы на русскую.

В статье «Заметки о мещанстве» (1905) М. Горький показывает, как мещане всеми силами стремились свести к минимуму любое

влияние Запада на самобытную русскую душу, насаждая мысль, что не Россия должна черпать у Европы, а наоборот: «Немой, полуголодный, безграничный народ <...> был призван обновить весь мир таинственной силой своей души» [4, с. 351]. По мнению М. Горького, это была всего лишь подмена вектора межнациональных взаимоотношений, так как мещане не собирались исцелять Европу силой русской души, а наоборот, надеялись изолировать русский народ от западного влияния. «<...> Отгородить его (народ – О. П.) от мира высокой стеной самобытности, дабы не коснулся его свет и воздух Запада» [4, с. 351]. В статье М. Горький очерчивает формирующуюся на новом витке исторического развития оппозицию приверженцев и противников западного влияния.

Готовя для каприйских выступлений обзор истории русской литературы, М. Горький начал с воссоздания исторического контекста и выяснения предпосылок культурного роста общества и, соответственно, литературы под влиянием Запада. Становление русской литературы М. Горький характеризует словами В. Г. Белинского: «Русская литература есть не туземное, а пересаженное растение <...> идея поэзии выписана в Россию по почте из Европы...» [3, с. 12]. Русскую словесность М. Горький рисует как литературу подражаний, переводов и переделок с французского. Он отмечает, что первоначально русское общество зачастую без особого энтузиазма принимало реформы в науке и культуре, и приводит ряд примеров окультуривания насильственным путём. «При Елизавете в 1754 году на французскую комедию собралось так мало публики, что императрица приказала разослать верховых по знатым людям с вопросом: почему они не приехали в театр, и с предупреждением, что впредь, за неприезд на представление с лиц, уклонившихся, будет взыскан штраф в 50 рублей через полицию» [3, с. 14]. Со временем Екатерины М. Горький, как и многие его современники, связывает активное заимствование научных и культурных приобретений. Вольтерьянка, немецкая мещанка Екатерина в «Истории...» выступает основной движущей силой в распространении французской культуры в России: «Вы видите здесь здоровый реалистический ум немецкой мещанки, той, которая, стоя во главе полуазиатского общества, пишет ему законы, создаёт промысла, развивает торговлю, организует войско, пытается просветить народ. Она учится у французских буржуа, обкрадывает Монтескье в своём Наказе, переводит сама Мармонтеля» [3, с. 18]. Тему вольтерьянства и подражания французскому Горький развивает, говоря о литературе и литераторе того времени. В этой сфере оригинальному творчеству места не было, а существовавшая

литература – попытки переделать французское на русский лад: «...она (национальная словесность – О. П.) являлась литературой переводов и переделок с французского. Оригинальное творчество, которое черпало бы сюжеты из русской жизни, почти отсутствовало» [3, с. 13]. Такое положение вещей историк литературы объясняет тем, что жизнь двора строилась на французский лад и литература такого характера вполне удовлетворяла его.

Как отмечает автор, в истории русской литературы это был период поглощения европейского опыта. Единственным литератором, сумевшим органично переработать иностранный материал с учётом национальных особенностей, был Д. И. Фонвизин. Он применил западные прогрессивные идеи к русской действительности, не только обличив пороки, но и показав, как далеко русское общество от прогрессивных идей, активно импортируемых из Европы. Известно, что Фонвизин, как впоследствии Грибоедов, начал с переделок французских комедий, так же как и для автора «Горя от ума», они послужили ему подступом к созданию оригинальной русской пьесы. Не случайно Горький использует обобщенную формулировку и говорит не об индивидуальном умении Фонвизина, но именно о «нашем умении» перешивать чужое платье по русскому плечу и измерять русскую жизнь идеями Запада, давая понять, что речь идет о пути, которым пойдут многие русские писатели. М. Горький отмечает, что Европа поставляла свои культурные достижения разного качества, а Россия их поглощала и в эпоху романтизма. Историка литературы заботит ход развития межнациональных связей, влияния европейских идей на «продукт иностранного ввоза» – русский романтизм.

Объясняя путь духовного развития, выбранный Россией, М. Горький пишет о том, что иного выбрать было нельзя, ибо крупное дворянство, уловив свое отношение к народу, ловко стало использовать литературу в своих целях, а именно для пропаганды идей особого национального свойства русского духа совершенно чуждого идеям Запада [3, с. 50].

Целая глава «Истории...» посвящена формированию и идейной специфике западничества и славянофильства. Автор приходит к несколько упрощённому выводу – прогрессивная часть общества заимствовала идеи Запада, а консервативная, инертная вражески отрицала иностранные идеи и порядки: «<...> жалкая попытка некоего государства обособить свой индивидуальный опыт от общечеловеческого опыта, попытка, которая вполне точно воспроизвела перед нами уже знакомое нам стремление личности обособиться от общества» [3, с. 110].

М. Горький рисует яркую картину русско-европейского литературного взаимодействия, где Европа поставляла «сокровища западной мысли», а «трудолюбивые пчелы» русские писатели собирали мёд со всех «цветов», в том числе и ядовитых. М. Горький пеняет писателям за эклектизм, увлечение внешним блеском вещей и идей. При этом он не считает заимствования бессознательными, так как большинство литераторов видит явное несоответствие заимствованных мыслей русской истории быту. Для большинства очевидно: русская жизнь требует то расширения шаблонов, то их сужения. Объясняет это историк литературы неустойчивостью психики русского интеллигента, стремящегося подстроить русскую жизнь под мерку, сложенную на основании опыта более культурных и хозяйственно развитых стран. М. Горький не идеализирует западную культуру, считая её не лишённой дурных сторон, которые необратимо проникли в русскую литературу. Так, например, творчество В. А. Жуковского, с одной стороны, обогатило русскую литературу переводами произведений крупных талантов немецкой, английской, французской литературы, а с другой, – привнесло «отравленные» тенденции Запада.

Переломным этапом в процессе межнациональных взаимодействий стало творчество А. С. Пушкина. Поэт был интересен читающей публике пока строил своё творчество на заимствованиях, как только он принялся обрабатывать оригинальный национальный материал был подвергнут гонениям и неприятию. Причину этого драматического для поэта парадокса М. Горький видит в духовной нищете общества. Именно А. С. Пушкину он отдаёт главенство в деле формирования самобытной русской литературы.

В «Истории...» проводится анализ творчества крупнейших русских писателей в контексте активных межнациональных контактов литератур России и европейских стран. Автор указывает на конкретные заимствования, к примеру, проводит параллель между Н. В. Гоголем и Э. Т. А. Гофманом; Д. В. Григорович, по мнению М. Горького, списал «Крестьян» у Бальзака: «Его русские мужики поразительно непохожи ни на сибирских, ни на вообще русских», а нашумевший «Антон Горемыка», по его мнению, был написан под влиянием Жорж Занд [3, с. 185].

Одним из первых М. Горький указал на значение деятельности беллетристов-народников в развитии межнациональных взаимодействий. Они считали, что Россия должна «европеизироваться», так как народ её дикий и грубый, подавленный духовно, не имеющий веры в свои силы, не уважающий себя, но способный схватывать необходимое для правильного развития

жизни и, будучи поставленным на путь европейской культуры, может в идейном отношении быстро догнать демократический Запад [3, с. 219]. В оценках М. Горького межнациональные взаимодействия носят, по большей мере, односторонний, пассивный характер – из Европы в Россию, но историка литературы заботит не только вопрос эклектических заимствований, проделанных первыми русскими литераторами, особый интерес вызывает борьба, развернувшаяся внутри самой России, между приверженцами и противниками западного пути развития.

Размышления о соотношении западной литературы и русской М. Горький продолжил в статье «Разрушение личности» (1909). В ней прослеживается уточнение горьковских представлений о месте, занимаемом русской и западными литературами. Здесь на первом плане – феноменальность русской литературы, её значимость. В отличие от предыдущих работ, в этой статье М. Горький показывает превосходство русской литературы над западными: «В истории развития литературы европейской наша юная литература представляет собою феномен изумительный; я не преувеличу правды, сказав, что ни одна из литератур Запада не возникла к жизни с такою силою и быстротой, в таком мощном, ослепительном блеске таланта. Никто в Европе не создавал столь крупных, всем миром признанных книг, никто не творил столь дивных красот при таких неопишимо тяжких условиях. Это незыблемо устанавливается путём сравнения истории западных литератур с историей нашей; нигде на протяжении неполных ста лет не появлялось столь яркого созвездия великих имён, как в России, и нигде не было такого обилия писателей-мучеников, как у нас» [5, с. 64].

В статье «Разрушение личности» М. Горький впервые указал на общенациональное и мировое значение русской литературы: «Наша литература – наша гордость, лучшее, что создано нами как нацией. В ней – вся наша философия, в ней запечатлены великие порывы духа; в этом дивном, сказочно быстро построенном храме по сей день ярко горят умы великой красоты и силы, сердца святой чистоты – умы и сердца истинных художников. <...> В нашем храме чаще и сильнее, чем в других, возглашалось общечеловеческое, – значение русской литературы признано миром, изумлённым её красотой и силою. Она сумела показать Западу изумительное, неизвестное ему явление – русскую женщину, и только она умеет рассказать о человеке с такою неисчерпаемою, мягкою и страстно любовью матери» [5, с. 65]. В данном случае необходимо вновь акцентировать внимание на созвучности почвеннических деклараций Ф. М. Достоевского и сказанного автором статьи.

Итак, многолетняя твёрдая убеждённость М. Горького в том, что вектор межнациональных связей направлен из Европы в Россию, постепенно корректируется мыслью о существовании обратного движения. Первые её ростки видим в обращении «Не давайте денег русскому правительству» (1906), напечатанном в журнале «Красное знамя». Здесь М. Горький как историк впервые упомянул о наличии обратной связи: Россия – Европа. В своём призыве писатель обнаруживает проблему, вызванную длительной искусственной изоляцией русского народа, – «дикое невежество». При этом отмечает, что этот огромный, глупый кулак способен подняться и поднимался уже над головой народов Европы «<...> в то время, когда они шли к свободе, – поднимался и останавливал их на пути» [4, с. 383]. В 1929 году в статье «О мещанстве» М. Горький назовёт русских писателей, у которых активно учились литераторы европейские, обозначив смену вектора заимствований литературного опыта: «В западноевропейской литературе всё более определёнными становятся влияния, раньше совершенно чуждые ей, например: Толстого, Достоевского и осмеянного Ибсена» [6, с. 26].

В последующих высказываниях он укрепляется в своей мысли о двусторонней направленности межлитературных контактов. Так, в статье «Ответ интеллигенту» (1931), ориентированной на западных читателей, М. Горький заявил: «Вы помните, что царская Россия занимала у вас деньги и училась думать, но вы забываете, что займы принесли вашим промышленникам и торговцам весьма жирные проценты, что русская наука в XIX–XX веках мощно влилась в общий поток научно-исследовательской работы Европы и что теперь, когда ваше творчество в области искусства так явно и печально иссыкает, вы живёте силами, идеями, образами русского искусства. Не станете же вы отрицать, что русская музыка и литература, наравне с наукой, давно уже стали достоянием всего культурного мира» [6, с. 20].

Своеобразный итог своим многолетним размышлениям о межнациональных контактах русской литературы М. Горький подвёл в знаковом для него докладе «Советская литература» на Первом (всесоюзном) съезде советских писателей 17 августа 1934 года. Он вновь отмечает, что национальная литература повторила путь, проложенный соседями, при этом образовав «встречное течение» (А. Н. Веселовский): «Вам известен тот факт, что исключительное, небывало мощное развитие русской литературы XIX столетия повторило – хотя и с некоторым опозданием – все настроения и течения литературы Запада и в свою очередь повлияло на неё» [7, с. 310].

Очевидно, что вопрос о месте национальной словесности в системе мировых литератур является одним из основных в историко-литературной концепции М. Горького. Осмысление отдельных его аспектов на разных этапах творческого пути было обусловлено конкретными культурными реалиями времени, современный же исследователь, проанализировав весь корпус суждений историка литературы, сделанных на протяжении четырёх десятилетий, вправе сказать о взвешенности и объективности выводов, к которым он пришёл.

РЕЗЮМЕ

Історію російської літератури розглянуто письменником на фоні її різноманітних міжнаціональних зв'язків і взаємодій. Ця проблема була однією з гостро дискусійних на той час, тому висловлювання історика літератури відтворено автором статті як внесок у масштабний суспільний, культурний діалог. У повній відповідності із законами діалектики М. Горький підкреслював неповторну національну своєрідність російської літератури і, одночасно, був глибоко переконаний у неперехідному значенні культурних зв'язків Росії та Заходу у справі формування її літератури. Тому він детально відновив і описав історію унаслідувань і переробок з французької в епоху класицизму, глибинні світоглядні й естетичні зв'язки російських поетів з німецькими романтиками, ідейну сутність західництва і слов'янофільства, з тривогою відзначив зростання декадентських тенденцій в сучасній йому літературі.

Ключові слова: міжнаціональні літературні зв'язки, західництво, слов'янофільство.

SUMMARY

The history of Russian literature is considered by M. Gorky on the background of a variety of transnational ties and interactions. This problem was one of controversial at that time, that's why the statement of the historian of literature reproduced by the author of the article, as the contribution to a large-scale public, cultural dialogue. At the full compliance with the laws of dialectics, M. Gorky emphasized the unique national originality of Russian literature and, at the same time, was deeply confident in the importance of cultural relations between Russia and the West in shaping the literature. He thoroughly restored and described the story of alterations from the French literature in the era of classicism, deep philosophical and aesthetic context of Russian poets with German romantics, the ideological nature of Westernism and Slavophilism, he noted with alarm the growth of decadent tendencies in the literature of that time.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Белинский В. Г. Литературные мечтания (Элегия в прозе) / В. Г. Белинский // Взгляд на русскую литературу. – М., Современник, 1988. – 606 с.
2. Белый А. Правда о русской интеллигенции / А. Белый // Весы. – 1909. – № 5. – С. 64.
3. Горький М. Архив А. М. Горького [в 16 т.] / [ред. С. Д. Балухатого и В. А. Десницкого]. – М. : ГИХЛ, 1936 – 2001. – Т. 1 : История русской литературы – М. : ГИХЛ, 1939. – 476 с.
4. Горький М. Собрание сочинений [в 30 т.] / АН СССР Ин-т мировой литературы им. А. М. Горького – М. : Гослитиздат, 1949–1956. – Т. 23: Статьи 1895 – 1906. – М. : Гослитиздат. – 1953. – 463 с.
5. Горький М. Собрание сочинений [в 30 т.] / АН СССР Ин-т мировой литературы им. А. М. Горького – М. : Гослитиздат, 1949–1956. – Т. 24: Статьи, речи, приветствия 1907 – 1928. – М. : Гослитиздат, 1953. – 575 с.
6. Горький М. Собрание сочинений [в 30 т.] / АН СССР Ин-т мировой литературы им. А. М. Горького – М. : Гослитиздат, 1949–1956. – Т. 25: Статьи, речи, приветствия 1929 – 1931. – М. : Гослитиздат, 1953. – 519 с.
7. Горький М. Собрание сочинений [в 30 т.] / АН СССР Ин-т мировой литературы им. А. М. Горького – М. : Гослитиздат, 1949–1956. – Т. 27: Статьи, доклады, речи, приветствия 1933 – 1936. – М. : Гослитиздат, 1953. – 463 с.
8. Гудзий Н. Толстой о русской литературе / Н. Гудзий // Эстетика Льва Толстого : [сб. статей / ред. П. Н. Сакулина]. – М. : Гос. акад. худож. наук, 1929. – С. 185–239.
9. Достоевский Ф. М. Полное собрание сочинений [в 30 т.] / [под ред. В. Г. Базанова]. – Ленинград : Наука, 1972–1990. – Т. 26: Пушкинская речь. – Ленинград : Наука, 1984. – С. 129–149.
10. Кропоткин П. А. Идеалы и действительность в русской литературе / П. А. Кропоткин. – СПб., 1907. – Режим доступа: <http://mreadz.net/new/index.php?id=36948>
11. Мережковский Д. С: pro et contra / [ред. А. Н. Николюкина]. – СПб. : РХГИ, 2001. – 568 с.
12. Овсяннико-Куликовский Д. Н. «История русской интеллигенции» [1–3 ч.] / Д. Н. Овсяннико-Куликовский. – М. : «Мир», 1906 – 1911.
13. Пушкин. Полн. собр. соч. [в 10 т.] / [ред. Д. Д. Благого]. – М. – Л. : Изд-во «Наука», 1962 – 1966. – Т. 7 : История Пугачева, Исторические статьи и материалы, Воспоминания и дневники / [ред. Д. Д. Благого]. – 1962. – 456 с.

14. Святополк-Мирский Д. П. История русской литературы с древнейших времен по 1925 год / [пер. с англ. Р. Зерновой]. – 2-е изд. – Новосибирск : Изд-во «Свиньин и сыновья», 2006. – 872 с.
15. Соловьев В. С. Собрание сочинений [в 10 т] / [ред. С. М. Соловьева и Э. Л. Радлова]. – СПб. : КТ «Просвещение» 1911–1914. – Т. 5: Россия и Вселенская Церковь. – М., 1911. – 488 с.
16. Тройнов В. М. Горький о Л. Толстом (из восп. современника) / В. М. Тройнов // Литературная газета. – 1937. – № 46, 26 августа.
17. Тургенев И. С. Собрание сочинений [в 12 т] / И. С. Тургенев–М. : «Художественная литература», 1976 – 1979. – Т. 12: Речь по поводу открытия памятника А. С. Пушкину в Москве М. : «Художественная литература», 1979. – С. 563.
18. Хоменко Н. И. Проблема национального своеобразия русской литературы в дооктябрьской критике М. Горького / Н. И. Хоменко // Уч. записки Хабаровского пед. ин-та. – 1968. – Т.15. – С. 3–12.

УДК 94 (44) ‘653’ + 930.1
ББК Т63.3 (4 Фр)

Г. Ф. Санжарова

К ВОПРОСУ О СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИХ ВЗГЛЯДАХ КРИСТИНЫ ПИЗАНСКОЙ

Статья посвящена анализу социально-политической составляющей творчества Кристины Пизанской: ее вклад в разработку комплекса идей об особой роли и полномочиях королевской власти и особых отношениях короля и народа. Согласно Кристине Пизанской, наихристианнейший король является единственно возможным гарантом общественного мира и согласия между сословиями, процветания королевства, счастья и благополучия народа.

Кристина Пизанская (1365–1430) была одаренным, плодовитым и, судя по количеству рукописных копий ее сочинений, востребованным писателем. Популярной среди современников ее сделали уже первые поэтические работы. В необычайно широком жанровом диапазоне ее работ нашлось место и дидактическим трактатам, и полемическим сочинениям, и даже наставлению по военному делу. Свои первые политические произведения Кристина создает, будучи зрелой, сформированной писательницей. Основные политические и исторические сочинения она написала за десять лет – с 1400 по 1410 гг. В следующие восемь лет из под ее пера выходят только две значительные работы («Книга мира» и «Письмо

из тюрьмы человеческой жизни»), и, наконец, после многолетнего молчания – ее последнее поэтико-историческое провидение «Сказание о Девственнице» (1429 г.).

Анализ этих произведений Кристины Пизанской, благодаря прекрасным изданиям нескольких последних десятилетий и возможностям интернета [1], позволяет отказаться как от поверхностного восхищения биографией и перечнем написанного «первым профессиональным писателем» (Кристина жила за счет своих литературных трудов), так и от гиперкритических и зачастую беспочвенных обвинений в поверхностности суждений, несостоятельности идей, наспех создаваемых на заказ или щедро заимствуемых у античных авторов и механически переносимых ею в собственные произведения. Отдельные авторы прошлого и позапрошлого веков немало постарались, чтобы представить Кристину Пизанскую «синим чулком» и универсальной посредственностью.

Исследовательский интерес последних десятилетий к гендерной, маргинальной, интеллектуальной истории заново открыл Кристину Пизанскую как политического мыслителя и историка. Работы, посвященные отдельным аспектам ее творчества, с каждым годом растут в геометрической прогрессии [2]. Увеличивается и количество защищенных и заявленных диссертационных исследований. В работах Франсуазы Отран, Клод Говар, Жюэля Бланшара, Ангус Кеннеди, Лилианы Дюлак, Жозет Андре Висман, Нади Марголис, Джеймса Ледлоу, Розалинды Браун-Грант, Ренаты Блюменфельд-Косински, Жаклин Серкельини-Туле и других наметился новый, более продуктивный и взвешенный подход к изучению наследия писательницы. Проблемам творчества Кристины Пизанской за последние годы было посвящено 9 международных коллоквиумов в различных научных центрах Европы (в 1992 г. в Берлине, в 1996 – в Орлеане, в 1998 – в Лозанне, в 2000 – в Глазго, в 2003 – в Зальцбурге, в 2006 – в Париже, в 2009 – в Боломье, в 2012 – в Познани, и наконец, в мае 2015 года в Лувене).

Вместе с тем многие проблемы требуют переосмысления и дальнейшей разработки. Мы попытаемся разобраться с одним из таких вопросов, о влиянии реалий времени на формирование взглядов и общественной позиции Кристины Пизанской, видении ею путей выхода из катастрофической ситуации в стране. Вторая задача работы – объяснить причины иногда почти буквального совпадения политических взглядов и оценок во французской интеллектуальной среде XV века, среди признанных авторитетов того времени: очень разных (по возрасту, положению в обществе и полу, в том числе)

людей – государственных и церковных деятелей, университетских докторов, теологов и правоведов, первых французских гуманистов и литераторов.

Кристина Пизанская, безусловно, – маргинал: первая женщина, вторгшаяся в сферу мужского политического теоретизирования. Свои политические трактаты Кристина создает уже будучи известным и зрелым писателем. К. Говар обратилась к хронологии написания работ Кристины, пытаясь выстроить эволюцию политических идей писательницы из системы посвящений-ангажементов к ее работам [3, с. 105–128]. Ж. А. Висман, идя тем же путем, приходит к выводу, что Кристина Пизанская пытается найти выразителя национальной идеи (понимаемой как разновидность опекуна над королем в интересах страны) последовательно в герцогах Орлеана, Бургундии и Берри. Эти попытки, по мнению Ж. Висман, были обречены на провал и приводят саму Кристину Пизанскую к разочарованию и отходу от активной писательской деятельности [4, с. 289–297]. Но такая констатация все же недостаточна для прояснения существа позиции писательницы. Долгое время отвлеченность анализа политической мысли Кристины Пизанской от реальных событий и конкретной политической обстановки во Франции порождала серьезные искажения смысла и значения ее литературной деятельности.

К началу рассматриваемого периода Кристина тесно связана с бургундским домом. Герцог Бургундии – один из главных благодетелей и покровителей ее семьи: он делал подарки ее отцу, он принимал участие в судьбе ее сына, подыскав ему придворную должность после возвращения из Англии (герцог Орлеана в подобной услуге отказал). Филипп Храбрый один из главных заказчиков произведений Кристины Пизанской, в том числе ее основной исторической работы «Книги деяний и добрых нравов мудрого короля Карла V» [5]. На какое-то время Кристина оказалась в обойме бургундской пропаганды. В ее работах появляются традиционные для бургундских авторов сюжеты (хотя и в несколько завуалированном виде): критика молодых советников, неспособных давать разумные советы государю, акцентирование внимания на молодости Людовика Орлеанского, осуждение расточительности и неразумного расходования государственных средств. Герцог же Бургундии Филипп Храбрый предстает достойным восприимчивым Карла V, в образах «доблестного и мудрого короля» и «доблестного и мудрого герцога» очень много общего.

В «Книге деяний и добрых нравов мудрого короля Карла V» Кристина обозревает портреты крупнейших деятелей того времени – принцев крови, пытаясь проецировать на них критерии

оценки государственного деятеля, выработанные на примере Карла V. Шесть из тридцати девяти глав (с 11-ой по 16-ю) второй книги «Истории» дают нам портреты членов королевской семьи: герцогов Анжу, Берри, Бургундии, Бурбона, будущего короля Карла VI и его младшего брата, будущего герцога Орлеана. Но как все меняет в благородных герцогах малолетство, а позже безумие нового короля Карла VI. Каждый стремится занять ключевое место – опекуна или регента – при слабом и безвольном правителе. Первый же королевский совет нового правления, решавший вопрос о коронации, разводит и делает непримиримыми противниками ближайших родственников короля и могущественнейших сенсоров королевства. Автор Сен-Денийской хроники Мишель Пентуан вкладывает в уста главы королевского совета епископа Парижа такие слова: «желание править государством начинает непременно побуждать знаменитых принцев к непристойной ссоре, хотя вы... не можете спорить друг с другом без ущерба для государства. Как говорит моя вера слуху моего сердца, если постоянное согласие будет меж вами, государство, несомненно, останется наиболее сильным и могущественным из всех государств, а из-за разногласий оно легко придет в упадок» [6/1, с. 4]. Но слышат ли его те, кому должно? Впрочем, вскоре он уже и не глава королевского совета, начинается борьба за заполнение государственных и придворных должностей своими сторонниками. Неподалеку от Парижа появляются военные отряды герцогов.

Другой видный хронист Жан Жувеналь Дезюрсен называет первым и главным из трех признаков болезни королевства, которые могут вызвать его разрушение – «когда члены отделяются от главы», имея в виду позицию дядьев короля, принцев крови, герцогов Анжу, Берри, Бургундии и Бурбон. Герцога Анжу хронист порицает за его попытки укрепить свою власть регента в ущерб власти короля. Несколько раз по ходу повествования предстает алчным и властолюбивым герцог Берри. Жувеналь прямо обвинял его в расхищении государственных средств, в установлении высоких налогов, в попытках утвердиться полновластным хозяином Лангедока. Описывая события 1406 года, хронист сообщает, что принцы крови захватили все финансы и распределили среди своих слуг, не оставив ничего королю и дофину. «Стесненный в средствах» герцог Бургундии обвинил герцога Анжу в присвоении большей части собранных государственных средств, а герцога Орлеана – в присвоении остатка. Однако Жувеналь показывает небескорыстными и предстателей бургундского дома. В 1392 году герцог Филипп Отважный крайне раздосадован и обозлен отказом графа Ножанского выдать ему кругленькую сумму

из государственной казны без разрешения короля и королевского совета. Своевольным и эгоистичным предстает и брат короля герцог Людовик Орлеанский, также запускавший руку в казну государства, жестоко расправлявшийся с безвинными людьми, снискавший репутацию тирана. Даже насильственная смерть герцога не находит единодушного осуждения у его современников.

Таким образом, для Франции этого периода характерны раскол элиты страны, борьба двух могущественных придворных группировок, за которыми стояли различные регионы-провинции королевства за власть (насыщение высших институтов управления своими сторонниками, попытки поставить под свой контроль распоряжение государственными финансами, обвинения своих добравшихся до власти противников в тирании, управленческом непрофессионализме и прямом казнокрадстве, физическое устранение лидеров противной стороны) и влияние на безумного короля. Нежелание арманьяков и бургиньонов поступаться собственными амбициями, интересами доводят конфликт до гражданской войны. Франция оказалась наводнена наемниками- иностранцами: испанцами, шотландцами, ломбардцами, арагонцами. Жувеналь писал: «видит Бог... вместо того, чтобы защищать бедный народ Франции, они никак не участвовали в войне, но каждый брал всё, что мог и этим прославлялся. Они убивали, насильовали, грабили, разоряли церкви, растаскивая имущество...» [7/1, с. 302]. Боевые действия все более ожесточались. В стране развернулась настоящая гражданская война. Хронист, сообщая об этих событиях, писал: «идет сын на отца и брат на брата» [7/1, с. 313]. Обе стороны для достижения своих целей попеременно обращаются за помощью к сторонней внешней силе – англичанам, что в немалой степени способствует возобновлению английской агрессии, военным успехам англичан и оккупации значительной части территории французского королевства. Положение простого народа вызывает тревогу у хрониста: «все ограблены, истощены непомерными налогами, разбоями и вымогательствами, так что едва имеют возможность есть хлеб». Народ «ограблен, разорен, многие убиты врагами, а вся страна разрушена» [7/1, с. 324]. Действия англичан на территории страны усугубляли беды населения. «Они сделали всё то зло и преступления, которые вообще могут сделать враги» [7/1, с. 458]. Обращения обеих враждующих сторон за помощью к внешней могущественной силе и вовлечение ее в конфликт в качестве одной из его сторон, порождает ситуацию, когда существование Франции как единого

государства на долгие годы окажется под угрозой. Грабежи и насилия, пожары и стихийные бедствия, голод и эпидемии привели к массовому сокращению населения страны.

Политический идеал Кристины Пизанской – единая Франция во главе с сильным монархом – все более расходится с реальным стремлением герцогов Бургундии к обособлению, упрочению собственной власти в ущерб интересам короля и королевства. В уста умирающего Филиппа Храброго Кристина вкладывает призыв к детям – «любить короля и королевство», но он так и остается призывом. По мере прояснения позиции нового бургундского герцога в конфликте с арманьяками, суть которой состояла в победе любой ценой, Кристина все более отдаляется от бургундского дома. Она призывает к миру, согласию; а с гибелью ее последней персонифицированной надежды на возрождение Франции – герцога Берри и захватом Парижа бургиньонами, она «замолкает», перестает писать, уходит в монастырь и долгие одиннадцать лет проводит в добровольном затворничестве, отказавшись от литературной деятельности. И возвращается только затем, чтобы приветствовать приход Девы-спасительницы – Жанны д'Арк. Жанне д'Арк посвящено последнее политическое произведение Кристины Пизанской в стихах – «Сказание о Девственнице» [8]. В простой крестьянской девушке она задолго до многих увидела надежду на освобождение Франции.

Добротель и политическая мудрость – то, чего так не хватает раздираемой противоречиями Франции. Поэтому так важен для современников Кристины вопрос о королевском окружении, о подборе благоразумных, верных и деятельных советников. Хейзинга выделяет государя, введенного в заблуждение дурными советами, как один из типов государя в общественном восприятии того времени. Король Карл VII, писал Жувеналь, – доблестный, мудрый, осторожный, милосердный, – но он не может знать всех бед королевства, поэтому не может найти и лекарства от них. Нужно показывать королю эти болезни королевства и советовать лекарства, которые смогут их излечить [7/1, с. 458]. Кристина Пизанская самое серьезное внимание уделяет проблеме советов королю. Король должен опасаться льстецов, так как нет такого льстеца, который не обманывал бы. Советник должен быть «верным, честным, благоразумным и старательным». Королю необходим совет, состоящий из мудрых и сведущих людей, которых следует подбирать не по благородству, а по опытности и знаниям, предпочитая при этом людей бескорыстных. В «Книге мира» Кристина делит советников короля на четыре группы в зависимости от рода их деятельности.

Политические пристрастия Кристины Пизанской вполне определены и выражены достаточно четко. Она монархист, убежденный сторонник сильной центральной власти; ее государь – единственно возможный гарант мира и общественного блага страны. Попыткам очертить портрет идеального суверена посвящены многочисленные пассажи в ее работах, прежде всего дидактические трактаты «Книга дороги долгого учения» (1402), посвященная королю Карлу VI и принцам королевской крови, «Книга мира» (1414) и знаменитая «Книга деяний и добрых нравов мудрого короля Карла V» (1405), предназначенная послужить добрым примером для наследника престола дофина Людовика. Последняя работа – панегирик совершенству добродетелей конкретного государя. Главы с 22-ой по 34-ю первой части, со 2-ой по 10-ю второй части, и наконец, с 3-ей по 32-ю третьей части работы повествуют о замечательных личных качествах Карла V: благоразумии, мудрости, справедливости, велико- и благодушии, смирении, щедрости, нравственной чистоте, скромности, правдивости, милосердии и благочестии, проницательности, образованности, – и иллюстрируют благородство, рыцарство и мудрость французского короля любопытными примерами. Образ Карла V, созданный Кристиной Пизанской, объединяет в себе черты реального и действительно великого человека и портрет-модель идеального государя, пример для всех последующих властителей. Своей развернутой характеристикой личностных качеств и достоинств мудрого правителя Кристина задает тон всей последующей историографии короля Карла V вплоть до наших дней. Так историограф Карла VI Жан Жувеналь Дезюрсен, подытоживая правление Карла V, указывает в первую очередь на мудрость (в понятие которой включены ум, осторожность и сдержанность в управлении королевством), затем активность в отражении врагов (как доблесть) [7/1, с. 226–228], благоразумие в правосудии (понимаемое в том числе и как милосердие к собственным подданным) [7/1, с. 201–211; 268–269, 293–303], заботу о церкви и священнослужителях, веру в бога и христианский образ жизни [7/1, с. 401–402].

Под стать величественной фигуре короля должна быть и его держава. В духе тогдашней историографии устами «коронованной дамы» Франции Кристина Пизанская в своем «Видении» рассказывает о происхождении королевской власти и легендарном основании страны. Это традиционная «тройная» версия, в которой фигурируют – золотая ветвь, Парис и Елена, Франк – основатель страны. Франция или Либера – страна свободных – франков, страна наиболее природного народа, естественные добродетели которого

возвышают его над остальными, страна, изначально не знавшая правления иноземных принцев. Поэтому именно здесь сильнее всего любовь и покорность государю, а единство государей и народа имеет давнюю и прочную основу [9, с. 137–150]. Мудрый король Карл V получает у Кристины Пизанской возможность от первого лица высказаться по этим вопросам в специально посвященной ему работе. Он разъясняет существо и значение института королевской власти для Франции и свои претензии к вероломным вассалам – королям Англии и Наварры – сыну короля Богемии Карлу IV Люксембургскому, во время визита последнего во Францию [5, с. 117–118]. Таким образом, история для Кристины – средство наставления в добродетели и политической мудрости.

Кристина Пизанская считала, что законный король призван поддерживать богоугодный общественный порядок, при котором нет раздоров и войн и царит мир. По существу именно мир является целью государственного управления. «Мир как изобилие всех добродетелей» в ее представлении является основным элементом общественного блага. В ее сочинениях идеи общественного блага и мира не просто взаимосвязаны, они почти тождественны друг другу. Когда наступает мир, тогда обретается общественное благо, т.е. благосостояние государя и подданных.

Верность законному монарху, как воплощению надежд Франции на мир и общественное благо красной нитью проходит через все произведения Кристины Пизанской. Эта ода верности обрывается на радостной ноте приветствия не сломленному трудностями королю Карлу VII в «Сказании о Девственнице» [8]. Ж. Кринен, Ю. П. Малинин, обстоятельно анализируя сочинения общественных и политических деятелей эпохи, отмечают, что их все объединяет представление о государе, как о гаранте мира и спокойствия. Все они связывают с королем Франции надежды на завершение войны, принесшей столь много бед. Главной добродетелью монарха выступает умение управлять королевством так, чтобы «дела были в добром расположении, царствовали мир и право» [10, с. 70–71; 11, с. 155–157].

Таким образом, можно говорить о комплексе идей, связанных воедино особой концепцией роли и полномочий королевской власти, разрабатываемых одновременно довольно значительным кругом французских авторов. Теперь не обязательно искать источник заимствований, обнаружив разительные совпадения взглядов таких разных людей как пылкая защитница достоинства женщин Кристина Пизанская и известный теолог и канцлер Парижского Университета Жан Жерсон, яростный проповедник идеи о необходимости

крестового похода Филипп де Мезьер и официальный королевский историограф, монах аббатства Сен-Дени Мишель Пентуан, один из первых французских гуманистов Жан де Монтрей и первый пэр Франции, герцог и архиепископ Реймса Жан Жувеналь Дезюрсен. Каждый из них внес собственный вклад в разработку идей о единстве народа и государя, «священной, понтификальной» сущности королевской власти, о роли короля как гаранта мира, счастья и согласия между сословиями, о роли просвещенных и бескорыстных советников, призванных склонять короля к мудрости и благоразумию для блага страны и народа. Комплекс этих идей, формировавших «общественное мнение» эпохи, требует дальнейшей разработки на материале конкретных исторических сочинений.

РЕЗЮМЕ

Статтю присвячено соціально-політичній складовій творчості Христини Пізанської, насамперед висвітленню проблем влади і можновладця. Аналіз конкретних подій та тогочасних політичних обставин дозволив по-новому подивитись на проблему самостійності суспільно-політичних поглядів Христини Пізанської. Згідно з концепцією першої професійної письменниці Європи, король є запорукою суспільного миру, злагоди і процвітання свого народу.

Ключові слова: Христина Пізанська, володар, народ, мир.

SUMMARY

The article is devoted to the studying of historical works of the first professional writer of Europe Christine de Pisan (1365–1430). Special attention is given to the studying of Christine de Pisan's social-political views. The article is devoted to the analysis of the contribution of Christine de Pisan in development of the conception of a special role and powers of the royal authority and special relations of king and people. According to Christine Pisan a sovereign is a unique guarantor of peace and consent between estates, prosperity of the kingdom and welfare of people.

Key words: Christine de Pisan, sovereign / prince, people, peace.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Интернет-ресурс: <http://www.ed.ac.uk/schools-departments/literatures-languages-cultures/delc/french/research-projects/christine-de-pizan-database>
2. Kennedy, A. J., Christine de Pisan: A Bibliographical Guide / Angus J. Kennedy. – London : Grant and Cutler, 1984. – 131 p. Supplement I. – 1994. – 135 p. Supplement 2. – Woodbridge : Tamesis, 2004. – 285 p.

3. Gauvard C. Christine de Pizan et ses contemporains: l'engagement politique des écrivains dans le royaume de France aux XIVe et XVe siècles / Claude Gauvard // Une femme de lettres au Moyen Âge. Études autour de Christine de Pizan. – Orléans, 1995. – P. 105–128.
4. Wisman J. L'éveil du sentiment national au Moyen age: la pensée politique de Christine de Pisan / Josette Wisman // Revue historique. – Paris, 1977. – Т. 522. – P. 289–297.
5. Christine de Pisan Le Livre des faits et bonnes moeurs du sage roy Charles le Quint / éd. Susanne Solente. – Paris, 1936–1941. – 2 vol.
6. Chronique du religieux de Saint-Denys, contenant le regne de Charles VI, de 1380 à 1422 / publ. Louis-François Bellaguet. – Paris, 1839–1852. – 6 vol.
7. Juvenal des Ursins J. Ecrits politiques / ed. by Peter Shervey Lewis. – Paris : Klincksieck, 1978–1992. – 3 vol.
8. Christine de Pisan Le Ditié de Jehanne d'Arc / ed. by Angus J. Kennedy and Kenneth Varty. – Oxford: Society for the Study of Mediaeval Languages and Literature, 1977. – 103 p.
9. Autrand F. Christine de Pizan et l'Histoire de France: Le livre de l'advison Christine / Françoise Autrand // Dire et penser le temps au Moyen Âge. Frontières de l'histoire et du roman. – Paris, 2005. – P. 137–150.
10. Krynen J. Idéal du prince et pouvoir royal en France à la fin du Moyen âge: 1380–1440 / Jacques Krynen. – Paris : 1981. – 341 p.
11. Малинин Ю. П. Общественно-политическая мысль позднесредневековой Франции XIV–XV вв. / Юрий Павлович Малинин. – СПб., 2000. – 233 с.

**РЕЦЕНЗІЇ, ПОВІДОМЛЕННЯ, ОГЛЯДИ
НАУКОВОГО ЖИТТЯ**

**ИСТОРИЯ В ЛИТЕРАТУРЕ ИЛИ ЛИТЕРАТУРА
В ИСТОРИИ?**

РЕЦЕНЗИЯ НА МОНОГРАФИЮ:

**КОМАРОВ С. А. ЖАНР ФЕЛЬЕТОНА В РУССКОЙ
СОВЕТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ 1920-Х – НАЧАЛА 1930-Х
ГОДОВ / С. А. КОМАРОВ. – МАРИУПОЛЬ :
ПДТУ, 2015. – 375 С.**

Современное науковедение одновременно с расширением и уточнением объекта и предмета отдельных наук, констатирует усиление и углубление межпредметных связей, которое выражается, прежде всего, во взаимопроникновении научных направлений и тем, перекрестном использовании методов и др.

Мне, как профессиональному историку с одной стороны, и литератору – с другой, проблема историко-филологического единства во всем его конкретном многообразии близка и понятна. В среде историков активно обсуждается вопрос расширения, классификации, достоверности источниковедческой базы исторических исследований. После селекционно-дозированного метода подачи документов в советский период естественно ставится вопрос о новых видах источников. В последние годы исследователи активно используют метод устной истории, социологические и математические методы с целью воссоздания максимально объективной картины исторического прошлого. Воссоздают картины исторического прошлого и литераторы, с присущими литературе формами его описания и анализа. Художественная рецепция истории в мировом литературном процессе – проблема актуальная и благодатная для филологов. Для историков же в этой ситуации встает вопрос о возможностях литературы как исторического источника.

В аспекте обозначенной проблемы вызывает интерес монография С. А. Комарова, кандидата филологических наук, заведующего кафедрой мировой литературы Горловского института иностранных языков Донбасского государственного педагогического института. Выход указанной монографии в определенной степени можно назвать знаковым событием, ведь ГИИЯ – один из перемещенных вузов Украины, и появление данной работы свидетельствует о стойкости моих коллег, их научной добросовестности и ответственности.

Оставляя для филологов литературоведческий анализ (я уверена, что монография вызовет у них интерес), следует отметить ее значение

и с позиции историка. Хронологически работа охватывает два периода, практически диаметрально противоположных периода – период новой экономической политики, который, по выражению Б. Пастернака, был самым лживым периодом советской истории, и начало периода советской модернизации общества.

Автор монографии осуществил системный анализ творчества наиболее выдающихся фельетонистов того времени. В орбите его анализа оказались И. Ильф, Е. Петров, М. Зощенко, М. Булгаков, В. Катаев, М. Кольцов. Как литературовед, С. А. Комаров подает несколько классификаций фельетона, например, художественный и публицистический фельетон, сатирический, юмористический и гротескный; как историк литературы – исследует предпосылки развития фельетонистики в предшествующий период. Определяя выбор хронологических рамок исследования, он исходит из характеристики исторической эпохи, особенностей социального развития общества, которые и стали объективной основой для взлета этого жанра в указанный период.

Если дискуссионным остается вопрос о возможности использования художественных текстов как исторического источника, то не вызывает споров положение о значительных познавательных и воспитательных возможностях литературы в изучении истории. Изданная монография С. А. Комарова яркое тому подтверждение.

Елена Стяжкина

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Гедь Анна Володимирівна – доктор історичних наук, професор кафедри спеціальних галузей історичної науки Донецького національного університету (м.Вінниця).

Горлова Олена Володимирівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри світової літератури Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет» (м.Артемівськ).

Грищенко Тетяна Рублівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник сектору наукознавства Інституту історії аграрної науки, освіти та техніки Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН (м. Київ).

Гудзь Віктор Васильович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії Мелітопольського державного педагогічного університету ім. Богдана Хмельницького.

Демидович Анатолій Вікторович – кандидат історичних наук, завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Закладу освіти «Барановичський державний університет» (Республіка Білорусь).

Докашенко Віктор Миколайович – доктор історичних наук, професор кафедри вітчизняної та зарубіжної історії Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет» (м.Артемівськ).

Докашенко Галина Петрівна – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри вітчизняної та зарубіжної історії Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет» (м.Артемівськ).

Євсєєнко Сергій Андрійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри вітчизняної та зарубіжної історії Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет» (м.Артемівськ).

Євсєєнко Олександр Сергійович – пошукач кафедри вітчизняної та зарубіжної історії Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет» (м.Артемівськ).

Комар Яна Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри вітчизняної та зарубіжної історії Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет» (м.Артемівськ).

Кухлєв Антон Сергійович – аспірант Донецького національного університету (м. Вінниця).

Марченко Тетяна Михайлівна – доктор філологічних наук, заступник директора з наукової та навчально-методичної роботи, професор кафедри світової літератури Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет» (м.Артемівськ).

Муратова Ольга Віталіївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії літератури та історії українсько літератури Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет» (м.Артемівськ).

Писарева Оксана Андріївна – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри світової літератури Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет» (м.Артемівськ).

Попов Вячеслав Жанович – доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри українознавства Міжрегіональної Академії управління персоналом (м. Київ).

Санжарова Галина Федорівна – старший викладач кафедри перекладу Київського університету імені Бориса Грінченка.

Стуканова Юлія Ростиславівна – кандидат історичних наук, лаборант кафедри історії України Донецького національного університету (м. Вінниця).

Стяжкіна Олена Вікторівна – доктор історичних наук, професор кафедри історії слов'ян Донецького національного університету (м. Вінниця).

Тодоров Ігор Ярославович – доктор історичних наук, професор кафедри країнознавства Ужгородського національного університету.

ЗМІСТ

ПРОБЛЕМИ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ

А. В. Гедьо , О.С. Євсєєнко СТАН МЕДИЧНОГО ОБСЛУГОВУВАННЯ ПРОМИСЛОВОГО РОБІТНИЦТВА НА ТЕРИТОРІЇ СУЧАСНОЇ ГОРЛІВКИ В КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.....	3
О. В. Горлова ВПЛИВ ЛАТИНСЬКОЇ МОВИ НА КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ В УКРАЇНІ ХVІ–ХVІІ СТ.....	11
Т. Р. Грищенко СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИЙ ВЧЕНИЙ КОМІТЕТ УКРАЇНИ (1918–1927): ОГЛЯД СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ	19
В. В. Гудзь ВІТЧИЗНЯНІ ІСТОРИКИ ПРО ІНФОРМАЦІЙНУ БЛОКАДУ ПОДІЙ 1932–1933 РОКІВ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ	33
В. М. Докашенко «ВІДЛИГА» В КОНТЕКСТІ РОЗШИРЕННЯ ПРАВ І ОБОВ’ЯЗКІВ ПРОФЕСІЙНИХ СПІЛОК.....	46
С. А. Євсєєнко ЮВІЛЕЙНІ АРХЕОГРАФІЧНІ СТУДІЇ В РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ СЕРЕДИНИ 1950-Х РОКІВ ДО ВИВЧЕННЯ РЕВОЛЮЦІЙНИХ ПОДІЙ 1905–1907 РР. В УКРАЇНІ	67
А. С. Кухлев МАТЕРІАЛИ ОСОБОВОГО ПОХОДЖЕННЯ ФОНДІВ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛ. ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ.).....	80
В. Ж. Попов ВІДКРИТИЙ МІСЬКИЙ ПРОСТІР ЯК ІНДИКАТОР ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ У ПЕРІОД 1917–1920 РР. В УКРАЇНІ	88
Ю. Р. Стуканова АНТРОПОЛОГІЧНИЙ ПОРТРЕТ КУЛЬТУРНОЇ ЕЛІТИ ДОНБАСУ ПЕРІОДУ «ВІДЛИГИ»: ЗА КРИТЕРІЄМ СТАВЛЕННЯ ДО ОФІЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ	96

ПРОБЛЕМИ ЗАРУБІЖНОЇ ІСТОРІЇ ТА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

А. В. Демидович ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ПРАКТИКА ВЕДЕНИЯ ЛЕСНОГО ХОЗЯЙСТВА В ВЕЛИКОМ КНЯЖЕСТВЕ ЛИТОВСКОМ В ХVІ СТОЛЕТИИ.....	110
--	-----

Г. П. Докашенко РЕГІОНАЛЬНИЙ ВИМІР МІЖНАРОДНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ.....	129
Я. В. Комар ДИСПЕРСНІ ГРУПИ БОЛГАР УКРАЇНИ: ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ОПУБЛІКОВАНИХ МАТЕРІАЛІВ	139
Ігор Тодоров ВНУТРІШНІЙ ВИМІР РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ НА ДОНБАСІ	148

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ В ЛІТЕРАТУРІ ТА ЛІТЕРАТУРИ В ІСТОРІЇ

Т. М. Марченко КАЗАЦЬКІЕ ЛЕТОПИСИ В КУЛЬТУРНОЇ ЖИЗНИ РОССИИ ХІХ ВЕКА: К ВОПРОСУ ОБ ОНТОЛОГИЧЕСКОМ СТАТУСЕ	159
О. В. Муратова ЛІТЕРАТУРНЕ ШІСТДЕСЯТНИЦТВО В УКРАЇНІ: СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ	171
О. А. Писарева М. ГОРЬКИЙ О ПРОБЛЕМЕ МЕЖНАЦИОНАЛЬНЫХ ЛИТЕРАТУРНЫХ ВЗАИМОДЕЙСТВИЙ.....	185
Г. Ф. Санжарова К ВОПРОСУ О СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИХ ВЗГЛЯДАХ КРИСТИНЫ ПИЗАНСКОЙ.....	198

РЕЦЕНЗІЇ, ПОВІДОМЛЕННЯ, ОГЛЯДИ НАУКОВОГО ЖИТТЯ

ИСТОРИЯ В ЛИТЕРАТУРЕ ИЛИ ЛИТЕРАТУРА В ИСТОРИИ?	208
РЕЦЕНЗИЯ НА МОНОГРАФИЮ: КОМАРОВ С. А. ЖАНР ФЕЛЬЕТОНА В РУССКОЙ СОВЕТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ 1920-Х – НАЧАЛА 1930-Х ГОДОВ / С. А. КОМАРОВ. – МАРИУПОЛЬ : ПДТУ, 2015. – 375 С.....	208
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	210

Наукове видання

ГРАНІ ІСТОРІЇ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Відповідальна за випуск В.В. Концур

*За зміст і достовірність фактів, цитат, власних імен
та інших відомостей відповідають автори*

Підписано до видання 24.09.2015 р.
Формат 60x84/16. Папір 80 г/м².
Ум. друк. арк. 12,79. Обл.-вид. арк. 13,5.
Ум.-вид. арк. 12,55.
Тираж 300 прим. Зам. № 1.

Видавництво Горлівського інституту
іноземних мов ДВНЗ «ДДПУ»
Свідоцтво про державну реєстрацію суб'єкта видавничої справи
ДК № 1342 від 29.04.2003 р.
84511, м. Артемівськ, вул. Комсомольська, 24